

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

**ПРОФЕСІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ
РЯТУВАЛЬНИКІВ ГІРСЬКИХ ПОШУКОВО-
РЯТУВАЛЬНИХ ЗАГОНІВ
МНС УКРАЇНИ**

Монографія

Харків 2012

Друкується за рішенням
Вченої ради НУЦЗУ
Протокол № 1 від 22.09.2011р.

Рецензенти:

доктор психологічних наук, професор Є.М. Потапчук,
доктор психологічних наук, доцент О.Ф. Волобуєва

УДК 159.9: 159.94

Професіографічний аналіз діяльності рятувальників гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України: монографія. / С.Ю. Лебедева, Н.В. Оніщенко, Я.О. Овсяннікова, О.А. Олійников, І.О. Поляков, О.В. Тімченко, Д.С. Тітаренко, В.Є. Христенко. – Х.: НУЦЗУ, КП "Міська друкарня" 2012. – 160 с.

ISBN 978-617-619-062-2

Монографію присвячено професіографічному аналізу діяльності рятувальників гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України.

Для психологів МНС, курсантів та студентів, які навчаються за спеціалізацією «Екстремальна та кризова психологія», магістрів та ад'юнктів соціально-психологічного факультету Національного університету цивільного захисту України.

ISBN 978-617-619-062-2

© С.Ю. Лебедева, Н.В. Оніщенко,
Я.О. Овсяннікова, О.А. Олійников,
І.О. Поляков, О.В. Тімченко,
Д.С. Тітаренко, В.Є. Христенко, 2012

ЗМІСТ

Розділ 1. Професіографічний аналіз як метод вивчення професійної діяльності	10
1.1. Теоретичні основи вчення про професіографію, що склалися на сьогодні в загальносвітовій психологічній науці	10
1.2. Соціально-психологічні детермінанти, що обумовлюють потребу практики в розробці сучасного професіографічного опису основних спеціальностей в межах МНС України	23
1.3. Організація роботи та методи емпіричного дослідження	30
1.3.1. Характеристика груп досліджуваних	32
1.3.2. Характеристика методів дослідження	35
Висновки до розділу	41
Розділ 2. Специфіка та психологічні особливості діяльності гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України	42
2.1. Структура, професійні завдання та робоче навантаження гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України	42
2.2. Психологічні особливості професійної діяльності гірських рятувальників	48
Висновки до розділу	56
Розділ 3. Психологічні характеристики рятувальників гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України	59
3.1. Особливості професійної мотивації фахівців ГПРЗ	59
3.2. Дослідження структури професійно важливих якостей фахівців ГПРЗ МНС України	68
3.3. Оцінка когнітивного компонента в структурі професійно важливих якостей фахівців ГПРЗ з різним рівнем ефективності професійної діяльності	74
3.4. Особливості комунікативного компонента в структурі професійно важливих якостей фахівців ГПРЗ	81
3.5. Оцінка вольового компонента в структурі професійно важливих якостей рятувальників ГПРЗ МНС України	87
3.6. Особливості представленості типологічного компонента в структурі професійно важливих якостей гірських рятувальників	92
Висновки до розділу	94
Розділ 4. Психологічний аналіз професійних завдань рятувальників ГПРЗ МНС України	97
4.1. Загальні положення методики проведення психологічного аналізу професійного завдання рятувальника гірського пошуково-рятувального загону МНС України	97
4.1.1. Професійне завдання, психологічні особливості його виконання та вимоги, що висуваються до психіки гірського рятувальника	99

4.1.2. Обстановка в зоні надзвичайної ситуації й характеристика основних чинників, які сприяють виконанню (невиконанню) рятувальником професійного завдання	99
4.1.3. Урахування психологічних труднощів гірських рятувальників у ході підготовки та виконання професійного завдання.....	100
4.1.4. Можливі варіанти дій, допідготовка й участь гірського рятувальника у виконанні професійного завдання.....	101
4.2. Класифікація професійних завдань гірських рятувальників	102
4.3. Основні вимоги до індивідуально-психологічних властивостей гірського рятувальника ГПРЗ МНС України	106
Висновки до розділу	114
Висновки	116
Список використаних джерел	121
Додаток А. Структура Головного управління Державної спеціалізованої аварійно-рятувальної служби пошуку і рятування туристів МНС	137
Додаток Б. Структура кримського гірського пошуково-рятувального загону	138
Додаток В. Структура Львівського гірського пошуково-рятувального загону	139
Додаток Г. Структура Закарпатського гірського пошуково-рятувального загону	140
Додаток Д. Структура Івано-Франківського гірського пошуково-рятувального загону	141
Додаток Е. Основні завдання та функції ГПРЗ.....	142
Додаток К. Професіографічна анкета	144
Додаток Л. Опитувальник вивчення мети професійної діяльності	156
Додаток М. Факторна структура професійно важливих якостей фахівців ГПРЗ.....	158

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

КМУ – Кабінет Міністрів України

МНС України – Міністерство надзвичайних ситуацій України

МВС України – Міністерство внутрішніх справ України

ДСАРСПРТ – Державна спеціалізована аварійно-рятувальна служба пошуку та рятування туристів

ДВГРС - Державна воєнізована гірничорятувальна служба України

ОРС ЦЗ МНС України - оперативно-рятувальна служба цивільного захисту МНС України

ДСВАРС - Державна спеціальна (воєнізована) аварійно-рятувальна служба МНС України

КРС – контрольна-рятувальна служба

АРР – аварійно-рятувальні роботи

ПРР – пошуково-рятувальні роботи

ГУ ПРТ – головне управління з пошуку та рятування туристів

ГПРЗ – гірський пошуково-рятувальний загін

ГПРГ – гірська пошуково-рятувальна група

ГПРП – гірський пошуково-рятувальний пункт

ПРГ - пошуково-рятувальна група

КрОРТЕ - Кримська обласна рада по туризму й екскурсіям

ЕУ – екстремальні умови

НС – надзвичайні ситуації

ПВЯ – професійно важливі якості

НПС – нервово-психічна стійкість

ПЕРЕДМОВА

Кінець ХХ – початок ХХІ століття характеризується бурхливим розвитком туризму в різних країнах світу. Науковий і технічний прогрес, якого досягло сучасне суспільство, в значній мірі відображається на культурному, соціальному і політичному житті всіх країн. Ростуть міста, збільшується чисельність їх населення. Підвищується культурний рівень людей, а разом з ним, - необхідність в активному відпочинку, в заняттях спортивним туризмом. Не стоїть осторонь туристичної діяльності і Україна. Найпоширенішими місцями відвідування туристів на Україні є гірські райони – Українські Карпати та Кримські гори. Красиві та водночас небезпечні місця. Але, як говорить приказка: «Гори й море не кидають нікому виклику, вони не можуть не перемогти людину, не програти в змаганні з нею. Змагання із природою - це боротьба із природою самої людини: страхом, стомленням, розпачем, болем, самотністю...». Тобто небезпеку створюють самі люди. Саме для того, щоб запобігти та мінімізувати надзвичайні ситуації, які виникають унаслідок туристичної діяльності, 13 вересня 2006 року було створено Державну спеціалізовану аварійно-рятувальну службу пошуку і рятування туристів МНС (ДСАРСПРТ).

Рятувальники ДСАРСПРТ працювали в екстремальних умовах, здійснювали пошуково-рятувальні роботи в гірських, спелеологічних та водних районах (див. табл. 1).

Кваліфікація рятувальників ДСАРСПРТ була досить висока - інструктори, майстри спорту й кандидати в майстри спорту по альпінізму, скелелазінню, пішохідному й гірському туризму, спелеологи з досвідом проходження найбільших печер України, підводники з досвідом занурень під землею, лікарі, здатні працювати в складних польових умовах (див. табл. 2).

На сьогоднішній день ДСАРСПРТ зазнала реформ – ліквідувалося головне управління з пошуку та рятування туристів, а територіальні організаційні структури ДСАРСПРТ підпорядкувалися головним управлінням (управлінням) МНС України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі [126].

Незважаючи на зміни у підпорядкуванні, виконання всіх видів рятувальних робіт, які проводилися підрозділами ГПРЗ залишилися без змін. Їх можна класифікувати за декількома принципами. У першу чергу це профільні й непрофільні роботи.

Непрофільні роботи проводяться у випадках, які напряду не входять у компетенцію ГПРЗ, але вимагають застосування специфічних навичок та спеціального спорядження: проникнення в приміщення на верхніх поверхах будинків (захлопнувшиєся двері, інваліди у квартирах і т.п.); підйом на висотні конструкції й евакуація відтіля людей; підйом з питних, каналізаційних й інших колодязів живих людей, трупів, домашніх тварин і різних предметів; евакуація автотранспорту з важкодоступних місць в умовах бездоріжжя, сніжних заметів і т. ін.

Таблиця 1 – Оперативна інформація про основні показники оперативно-технічної та профілактичної діяльності підрозділів ГПРЗ на 27 вересня 2009 року

Найменування показників	Закарпаття		Івано-Франківськ		Автономна республіка Крим		Львів		Всього по ГПРЗ	
	за звітний період	з початку року	за звітний період	з початку року	за звітний період	з початку року	за звітний період	з початку року	за звітний період	з початку року
Здійснено виїздів:	99	1104	150	1379	9	190	36	988	294	3661
на пошуково-рятувальні та аварійно-рятувальні роботи	1	105	3	62	6	90	5	327	15	584
на профілактичні роботи	98	999	147	1317	3	95	21	555	269	2966
на технічні роботи	0	0	0	0	0	5	10	106	10	111
Врятовано осіб	5	118	8	199	6	105	6	826	25	1248
Надано невідкладну медичну допомогу	0	72	1	132	5	35	2	262	8	501
Загиблих осіб:	0	3	0	5	0	12	0	11	0	31
на об'єктах туристичної діяльності	0	1	0	4	0	6	0	1	0	12
під час технічних робіт	0	2	0	1	0	6	0	10	0	19
Кількість туристичних груп	176	2297	554	6654	11	347	1	78	742	9376
Кількість туристів	1835	21439	10224	134780	70	3743	11	847	12140	160809
Кількість залученого о/с	175	2058	281	2643	45	781	114	3253	615	8735
Кількість задіяної техніки	35	348	15	200	7	119	31	557	88	1224

Таблиця 2 – Загальні відомості про підрозділи ГПРЗ

Особовий склад		Кількість гірських пошуково-рятувальних груп		Чергування особового складу	
за штатом	у наявності	за штатом	у наявності	цілодобове	денне
283	198	37	30	16 груп	14 груп

Профільні роботи підрозділяються на пошукові й аварійно-рятувальні.

Пошукові роботи можуть проводитися як у випадку з однією зниклою людиною, так і із цілою групою. Випадки із групою - явище досить рідке. Якщо в групі трапляється НП, то, звичайно, хтось із учасників групи в змозі повідомити про це, та й виживати групі легше. Найбільш часті пошуки однаків - туристів, грибників, громадян, які просто відпочивають на природі.

Ще добре, якщо точно відомий район, у якому повинен перебуває зниклий, але частіше інформація має приблизно такий характер - «пішов у гори, повернутися повинен був учора, із собою бутерброд і кошик для грибів». Таких шукати важко. Робота рятувальників на початковому етапі більше схожа на роботу слідчого - де бував у горах, з ким міг піти, стан здоров'я, досвід... Всі ці відомості про зниклого можуть дати ту необхідну деталь, яка і виявиться вирішальною в успіху пошуку.

Аварійно-рятувальні роботи (АРР) можна підрозділити на роботи на скелях, роботи в печерах, роботи, пов'язані з туристами-пішоходниками, рятувальні роботи в місцях масового зимового відпочинку на гірськолижних і санних трасах.

АРР на скелях включають випадки, коли в аварію на скелях попадають спортсмени-скелелазы, альпіністи, і ситуації, коли нещасний випадок відбувається з людьми, не маючих ніякого відношення до цих видів спорту. Оступився, послизнувся, відпав під ногою або рукою неміцний шматок породи - і от зрив, падіння з висоти до 40м, чреваті різними травмами, а то й смертю. Інший випадок з не спортсменами - коли відпочиваючи, устав від моря й сонця, йдуть шукати пригод - скоряти скелясті вершини гір. Не маючи ні спорядження, ні досвіду сходжень, вони частенько поповнюють список «застряглих на скелях» - тих, хто зміг піднятися але не зумів спуститися.

АРР у печерах можна поділити на три великі групи - події на вертикальних ділянках, аварійні ситуації, пов'язані з паводками й аварії.

У категорію аварій на пішохідних маршрутах відносяться нещасні випадки як з туристами, так і зі скелелазами, спелеологами й просто з відпочиваючими, грибниками, екскурсантами, які трапляються в гірничо-лісовій зоні, але не пов'язані з екстремальною активністю. Тут можна виділити травми, отримані на переходах, побутові травми, гострі захворювання, отруєння, укуси диких тварин і небезпечних комах, загострення хронічних захворювань, влучення під удар блискавки й ін.

Загострення хронічних захворювань і гострі захворювання на маршрутах не випадкові, - вони пов'язані з необ'єктивною оцінкою власних сил і сил товаришів по групі, перенапругою, впливом високої або низької температури повітря й т.п.

Що стосується порятунку людей під водою, варто підкреслити, що мова тут не йде про роботу на відкритій воді. Справа в тому, що в ряді печер є ріки, озера, а окремі ділянки печер у паводок перетворюються в сифони - коридори, повністю затоплені водою. Проходження їх без застосування акваланга часто практично неможливо. Крім того, в останні роки в Україні став активно розвиватися спелеопідводний напрямок у дослідженні печер. Все це й послужило причиною введення у штат ГПРЗ рятувальників-підводників.

Перелік ситуацій, в яких саме від допомоги рятувальників ГПРЗ залежатиме життя та здоров'я людей, які опинилися у біді, можна продовжити. Але успіх операції з порятунку людини, яка волею долі опинилася у скрутному становищі, буде напряму залежати від забезпечення належної професійної та психологічної готовності рятувальника, що реалізується через систему професійного відбору та психологічного супроводу цього складного та важливого виду діяльності.

У зв'язку з вищезазначеним, набуває ваги професіографічний опис діяльності рятувальників гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України.

Психологічні аспекти діяльності працівників екстремальних служб були предметами досліджень С.П. Бочарової, М.С. Корольчука, В.О. Лефтерова, С.Ю. Лебедевої, Г.В. Ложкіна, С.Д. Максименка, О.Р. Охременко, Є.М. Потапчука, О.Д. Сафіна, В.В. Стасюка, О.В. Тімченка М.В. Томчука та ін.

Вагомий внесок у психологічне забезпечення професійної діяльності працівників МНС України зробили А.М. Большакова, В.П. Бут, В.В. Вареник, Л.О. Гонтаренко, Г.С. Грибенюк, О.П. Євсюков, В.М. Корольчук, М.А. Кришталь, А.С. Куфлієвський, С.М. Миронець, О.О. Назаров, Ю.О. Приходько, В.П. Садковий, О.І. Склень, А.Г. Снісаренко, А.І. Черкашин та ін.

Проте зазначимо, що більшою мірою зусилля вітчизняних науковців зосереджувалися на особистості офіцерів різних силових міністерств, військовослужбовців, миротворців, пожежних. Ми не знайшли досліджень, які були б присвячені рятувальникам гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України. На нашу думку, виявлення психологічних резервів та напрямів оптимізації діяльності рятувальників ГПРЗ є необхідною умовою підвищення ефективності діяльності аварійно-рятувальних служб МНС України в цілому.

Таким чином, актуальність зазначеної проблеми та відсутність її теоретичного та практичного обґрунтування і обумовило обрання напряму нашого дослідження.

РОЗДІЛ 1

ПРОФЕСІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ЯК МЕТОД ВИВЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Теоретичні основи вчення про професіографію, що склалися на сьогодні в загальносвітовій психологічній науці

Психологічне вивчення різноманітних видів діяльності розпочалося ще у двадцятих роках ХХ століття та не залишає своєї першості серед актуальних науково-прикладних напрямів досліджень у психотехніці, психології праці, інженерній психології, ергономіці, юридичній психології, а також психології діяльності в особливих умовах [6; 25; 30; 41; 48; 49; 51; 58; 59; 74; 84; 90; 94; 97; 111; 125; 144; 164; 183; 186; 187; 197; 206].

Основним напрямом, який займається вивченням трудової діяльності вважається психологія праці, яка сформувалася на рубежі ХІХ і ХХ століття й засновником якої вважають Ф. Тейлора. Поява нового напрямку саме в цей історичний період пов'язана з виникненням нових складних видів трудової діяльності.

На ранньому етапі розвитку психології праці її проблематика входила в більш широку сферу психотехніки – наукового напрямку, змістом якої було залучення психології до вирішення практичних питань.

Засновником самої психотехніки вважається німецький психолог Г. Мюнсберг, а сам термін «психотехніка» почав масово вживатися в наукових течіях з 1903 року. На початку свого розквіту психотехніка вирішувала безліч різноманітних завдань, в число яких входили професійний відбір, навчання та консультація, профілактика нещасних випадків, питання стомлення на робочих місцях, раціоналізація праці, психогігієна праці, реклама, психотерапія тощо.

Своє теоретичне підґрунтя психотехніка знайшла в базових працях диференційної психології, а для вирішення своїх емпіричних завдань, зазвичай, використовувалися методи тестування. Одне з перших цілеспрямованих досліджень психотехніки було проведено у 1910 році Г. Мюнстербергом. Він використав тестування з метою більш детального та глибокого професійного відбору [86].

Також, слід зазначити, що безпосередньо питання належного професійного відбору стало одним з основних напрямів психології виробничої діяльності на початку ХХ століття. Однією з основних цілей проведення психологічного відбору на той час стало визначення придатності конкретної особистості до виконання певного виду діяльності. Перевагу мали ті претенденти на роботу, у яких були встановлені більш розвинені професійно-важливі якості.

Дослідження І.М. Сеченова стали «поштовхом» для початку розвитку вітчизняної психології праці [172]. Значної уваги радянські дослідники надавали вивченню фізіологічній основі усіх психічних процесів, що можуть в тій чи іншій мірі характеризувати трудову діяльність.

Весь вітчизняний розвиток психології праці можна розділити на три основні періоди:

- ✓ перший період можна окреслити такими часовими межами, як 1921-1930 роки. В цей період більшість радянських психотехніків збирали емпіричні дані для створення нової теоретичної концепції, тож, уся увага приділялася емпіричним дослідженням, а не теоретичній основі;

- ✓ другий період тривав з 1930 року приблизно до 1936 року. Цей період характеризується вдосконаленням методологічної основи психографічних досліджень;

- ✓ третій період протікає з 1957 р. по теперішній час в умовах поглиблення методології та теорії психологічної науки.

На самому початку роботи вітчизняних дослідників будувалися на вже отриманих даних закордонних колег зі США та Західної Європи. В роботах закордонних колег на той час вже накопичилася значна кількість цінних методичних здобутків в межах психологічного вивчення професійної діяльності. До основних здобутків того часу ми можемо віднести:

- ✓ синтетичний підхід до дослідження професії як такової;

- ✓ спроби дослідників побудувати класифікатор професій (Ф. Баумгартен – 1926 р. [21]);

- ✓ визначення психографії, як основного методу психотехніки, який давав можливість одержання широкого кола даних про необхідні, для певної професій, психологічні якості особистості (О. Ліпман – 1923 р. [101], Е. Штерн – 1924 р. [195]);

- ✓ спроби тогочасних вчених побудувати психологію професій за зразком диференціальної психології, що дало можливість виділяти різні способи дослідження, відповідно до яких аналізувалися отримані дані;

- ✓ ідея про підхід до діяльності професіонала як активної і цілеспрямованої (Д. Древер – 1926 р. [53]) тощо.

Визначені на той період напрями та ідеологічні принципи активно розвивалися. Це відбувалося за рахунок збільшення числа професій, що описувалися вченими, а також, за рахунок вдосконалення та збільшення методичної експериментальної бази, яку надавали досягнення психодіагностики [12].

Проаналізувавши весь досвід зарубіжних колег-психотехніків, радянські дослідники знайшли вагомні недоліки, що дало їм змогу сформувати свою, більш ґрунтовну методологічну позицію. Вітчизняні дослідники сформували необхідну понятійну базу, щоб не плутатися у поняттях та надати дослідженням більшої валідності; задали конкретний алгоритм в оформленні психологічного вивчення професій тощо.

Над створенням власного підходу до вивчення професійної діяльності з 1921 року працювали Б.Г. Ананьєв [6], М.О. Берштейн [12], М.Д. Левітов [94] та інші. Саме в цей період було сформовано та описано основні теоретичні та методологічні підходи до вивчення професій. Серед основних з них ми віділяємо:

✓ поняття «професіографія» (як описово-технічна і психофізіологічна характеристика різних видів професійної діяльності), «професіограма» (сукупність соціально-економічних, технологічних, психофізіологічних знань про професію та організацію праці), «психограма» (психологічний «портрет» професії, представленої групою психологічних функцій, що актуалізують конкретну професію);

✓ комплексний підхід до вивчення професійної діяльності;

✓ основні методи професіографії: опитування, спостереження (хронометраж, хроноциклографія тощо), трудовий метод І.М. Шпільрейна (що дає змогу психологу виділити психологічні функції, які активуються певною робочою спеціальністю, простежити вплив на них процесів тренування, втоми, адаптації), експеримент (мета якого полягала в експериментальній перевірці виділених в орієнтовній психограмі психічної та психофізіологічної характеристик, визначенні міри їх функціонування, необхідної для успішного виконання професійного завдання, за допомогою тестів А. Бурдона, Ф. Гізе, О.О. Кушиннікова, У. Мак-Кола, Є.І. Рузера, І.М. Шпільрейна та ін.);

✓ дослідні схеми «орієнтованого професіографування» для визначення психофізіологічних функцій конкретної професійної діяльності, систематизації професіографічного матеріалу для вирішення завдань профконсультації;

✓ розчленовування професійної діяльності на окремі елементи та розгляд конкретного трудового процесу як системи [74].

На початку 30-тих років ХХ століття розвиток радянської психології гальмувався умовами гострих теоретичних та методологічних дискусій серед дослідників про основні принципи вивчення психічних явищ. В результаті гострих суперечок вітчизняна психологія втрачає деякі напрями досліджень та їх базові поняття, що в більшій мірі впливає на подальший розвиток усієї радянської психології праці.

Можна виділити дві основні причини, що вплинули на розвиток вітчизняних підходів до вивчення психологічних компонентів професійної діяльності особистості: технічний прогрес та методологія радянської теоретичної психології.

Визначені методологічні принципи дослідження у вітчизняній психології поклали «перші цеглини» у формування системного і комплексного підходу до вирішення питань професійної придатності особистості, що потім, в свою чергу вплинуло і на теоретичну психологію в цілому. Говорячи про розвиток методології радянської теоретичної психології, не можна оминати увагою роботи фізіологів І.П. Павлова [146] та І.М. Сеченова [172], які будувалися на основі діалектико-матеріалістичного підходу.

Одними з вагомих перших робіт в 20-тих роках ХХ століття були роботи К.М. Корнілова, М.Я. Басова та П.П. Блонського. В їх працях психіка розглядалася як властивість високоорганізованої матерії, яка може змінюватися під впливом діяльності та спеціальних зв'язків, що утворюються в процесі праці. М.Я. Басов перший з дослідників, який почав розглядати діяльність як структурне утворення, і саме він вперше виділив саму діяльність безпосередньо як предмет психологічних досліджень [31].

Слідом за М.Ю. Басовим значних наукових внесків до теорії діяльності вніс Л.С. Виготський [40]. В його роботах вперше підіймається питання про створення кардинально нового підходу до психологічного аналізу діяльності.

Так, Л.С. Виготський пропонує проводити психологічний аналіз діяльності особистості, виходячи з трьох основних моментів: динаміки утворення процесу; об'єктивності аналізу процесу; виникнення самого процесу. Його праці підштовхнули науковців до низки нових досліджень. Наприклад, після «голосних» праць Л.С. Виготського дослідники звернули увагу на вплив мотивів, мети, засобів досягнення мети тощо на протікання психічних процесів. Результати цих досліджень лягли в основу теорії діяльності.

Під керівництвом О.М. Леонт'єва та групи вчених з Харкова й Москви у 30-тих роках ХХ століття починають закладатися основи психологічної теорії діяльності [96]. О.М. Леонт'єв з колегами розробляє методи структурного аналізу психічної діяльності, досліджує наочно-діюче мислення, процесі пам'яті, відчуття тощо (Б.Г. Анан'єв, Л.І. Божович, П.Я. Гальперин, О.В. Запорожець, П.І. Зінченко, А.О. Смирнов).

У цей же час групи психологів розробляють теорії, що ще більше доповнюють запропоновану психологічну теорію діяльності та розширюють знання про цей процес. Так, Д.М. Узнадзе висуває та розробляє більш детально теорію установки [187]; проблемами обдарованості та формування здібностей займається Б.М. Теплов [185]; П.К. Анохін удосконалює свою рефлекторну концепцію складних форм діяльності [8] тощо.

Усі дослідження 30-х років ХХ століття були спрямовані на вивчення особливостей самої діяльності, її цілісності, системності, активності, саморегуляції та ін.

Узагальнюючи існуючі експериментальні дослідження, С.Л. Рубінштейн висуває положення про діяльність як умову формування психіки, і дає теоретичне узагальнення положення про єдність свідомості та діяльності [165].

Таким чином, у роботах Л.С. Виготського [40], С.Л. Рубінштейна [165], О.М. Леонт'єва [101] та їхніх послідовників ***наприкінці 40-х рр. ХХ століття виділилися три фундаментальні принципи, що склали методологічну основу радянської психології:***

- ✓ розуміння психіки як діяльності;
- ✓ визнання соціальної природи діяльності;
- ✓ визнання єдності психічної діяльності й зовнішньої практичної діяльності.

Після гучних теоретичних відкриттів психології діяльності настає «наукове затишся», і протягом майже 10-ти років професіографічні дослідження в нашій країні не проводяться. Наприкінці 50-х років ХХ століття дослідження відновлюються й проводяться до сьогодні доволі активно.

Так, наприкінці 50-х рр. ХХ століття С.М. Архангельський [10] здійснює спробу формування системного підходу до аналізу професійної діяльності. Він виділяє нові одиниці аналізу професійної діяльності.

На початку 60-х рр. ХХ століття В.П. Зінченко з групою співавторів [69] пропонують ще одну концептуальну схему для вивчення діяльності, яка

відрізняється від професіографічних тим, що в ній констатуються такі важливі властивості:

- ✓ наявність внутрішнього регулюючого зворотного зв'язку;
- ✓ пристосувальний характер поведінки (адаптивність).

Таким чином, можна відзначити, що в 50-60-х рр. ХХ століття з'являються спроби побудови системного підходу до психологічного аналізу професійної діяльності. На відміну від двох попередніх, цей період характеризують формуванням підходу до психологічного аналізу професійної діяльності на методологічній основі, розвинутій у теоретичній психології.

Необхідно відзначити, що розробка науковцями принципів та методів психологічного аналізу професійної діяльності відбувалася в рамках двох основних напрямів. Завдання першого напряму передбачало складання психологічної класифікації професій (М.К. Гусєв, Є.О. Клімов, А.Ф. Лазурський, С.Г. Струмилін, І.М. Шпільрейн). Другий напрям мав на меті опис та психофізіологічний аналіз професій (Б.Г. Ананьєв, С.Г. Геллерштейн, М.Д. Левітов, А.І. Розенблюм, І.П. Четвериков). Зупинимось на першому з них.

Майже з моменту виникнення суспільства з'являється поняття професія. В процесі активного розвитку соціуму відбувалося й більш складне формування трудової діяльності, що в подальшому призвело до вузькоспрямованого розподілу праці й виникнення нових професій.

Проведений аналіз існуючих наукових джерел [74] дозволяє нам зробити висновок, що саме поняття «професія» розкриває основну суть професійної діяльності. Історично термін «професія» походить від латинського «professio», що означає об'ява свого діла. Під цим розуміється трудова діяльність, яка потребує певної підготовки та є засобом існування людини, а також «основний рід занять, трудова діяльність», для виконання якої працівник повинен мати певний комплекс теоретичних знань та практичних навичок, а також необхідні фізичні та морально-психологічні якості.

Виходячи з вищезазначеного, можна сказати, що всі професії поділяються на ряд фахів, які й відображають основні вимоги до професійної, психологічної, фізичної та іншої підготовленості фахівця. Так, професія фахівця гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України, яка розглядається нами в монографії, містить у собі фах режиму очікування та оперативного реагування.

Однією з науспішніших спроб вирішення питання створення загальної класифікації професій, на нашу думку, є класифікація, що була запропонована Є.О. Клімовим [78]. В основу класифікації покладено структуру діяльності, яка вивчалася за деякими основними параметрами, наприклад, такими як: предмет, мета, знаряддя та умови праці. Відповідно до перелічених критеріїв, Є.О. Клімов розробив класифікацію, поділивши всі існуючі професії на типи, класи, відділи та групи. В залежності від особливостей основного предмету праці, всі професії поділяються ним на п'ять головних типів: «людина-людина», «людина-техніка», «людина-природа», «людина-знакова система», «людина-художній образ» [77; 78].

Виходячи з запропонованої класифікації професій Є.О. Клімова ми можемо віднести діяльність фахівців гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України одночасно до типу професій «людина-людина» та «людина-техніка». Таке міжмежове розташування професійної діяльності фахівців ГПРЗ пояснюється тим, що даним фахівцям МНС України приходиться однаково часто й однаково тісно взаємодіяти і з людьми, і з технікою. Це відбувається тому, що основними завданнями, що виконують працівники даних служби є: пошук і рятування потерпілих у складних метеорологічних умовах гірської та лісової місцевості, надання долікарської допомоги та транспортування потерпілих з гірськолижних схилів, пошуково-рятувальні та аварійно-рятувальні роботи на зруйнованих висотних житлових будівлях та промислових об'єктах, забезпечення безпеки під час проведення туристсько-спортивних змагань тощо.

Метою другого з виділених основних напрямів є – докладний опис й ретельний психофізіологічний аналіз різних професій. Данні дослідження мають вагомий здобуток для вирішення встановлених психотехнічних завдань, наприклад таких як: профвідбір та профконсультація; профутомлення та профнавчання; раціоналізація роботою місця, реконструкція та проектування професій.

Основу для вирішення однієї з виділених психотехнічних завдань було закладено в роботах С.Г. Геллерштейна, в яких визначено основні аспекти вивчення професійно-важливих ознак та підкреслено необхідність їх класифікації. Також, в його працях зустрічається новий підхід до трактування профпридатності, в яких вона (професійна придатність) розглядається не як проста відповідність деяких властивостей організму, що визначені вимогами професії, а як процес, у перебігу якого психофізичні властивості людини, зіштовхуючись із перешкодами, висунутими професією, зазнають ряду змін, що так чи інакше формують професійний тип [74].

Основні прийоми, принципи та методи психологічного вивчення професійної діяльності вітчизняні психотехніки синтезували в спеціальний підхід: професіографію. Термін «професіографія» походить від лат. «professio» – постійний фах, джерело існування та грец. «grapho» – пишу [28]. Поняття професіографії містить у собі проведення професіографічного дослідження, результатом якого виступає професіограма. Сутність професіографії визначена в самому терміні, тобто це описово-технічна характеристика видів професійної діяльності.

Таким чином, **професіографія – це обов'язкова умова наукової організації професійної орієнтації, а також вихідний пункт для вибору методів, порядку й послідовності проведення професійно-психологічного відбору** [178].

Професіографія вивчає діяльність, професії, спеціальності з метою створення їх оптимальних моделей, зокрема:

✓ досліджує їх соціальну й соціально-психологічну сутність, основні функції, операційний склад;

✓ здійснює класифікацію професій і спеціальностей;
✓ проводить спеціально організований всебічний і документований опис різних професій і спеціальностей, результатом якого повинна стати професіограма;

✓ визначає вимоги, що висуваються суспільством і даною професійною діяльністю до особистості, рівня розвитку її ПВЯ, які забезпечують успіх у даному виді діяльності та ін. [55].

До задач професіографії входить опис професій або спеціальностей, основних вимог, які вони висувають до людини, її психофізіологічних і фізичних якостей, а також чинників, що зумовлюють успішність або неуспішність, задоволеність або незадоволеність особистості даною професійною діяльністю.

Задача професіографії у напрямі професійного відбору полягає в тому, щоб розкрити психофізіологічні передумови професійної успішності, зв'язати їх воедино.

На сьогодні серед науковців прийнято виділяти такі *загальні й основні принципи професіографії* [42]:

1) конкретність опису визначеної діяльності;
2) поетапність вивчення діяльності – процесуальна послідовність збору й аналізу матеріалу (етапи: інформаційний, аналітичний, синтетичний, експериментальний, результативний);

3) цілеспрямованість опису – відповідність конкретним цілям вивчення (діагностичним, інформаційним, методичним тощо) і конкретній практичній задачі (профорієнтація, профвідбір, профпідготовка тощо);

4) вибірковість об'єкта вивчення – концентрація на специфіці суб'єктно-об'єктних взаємозв'язків у найскладніших завданнях трудового процесу;

5) комплексність вивчення суб'єктно-об'єктних взаємозв'язків на всіх рівнях функціонування системи діяльності;

6) динамічність вивчення – з урахуванням розвитку суб'єкта і зміни діяльності;

7) системність – вивчення взаємозв'язків і взаємовпливів окремих компонентів діяльності на всіх її ієрархічних рівнях (діяльність, дії й операції, нормальні й екстремальні умови тощо);

8) ідентичність методичних прийомів і програм вивчення й опису – для коректного порівняння професій;

9) використання якісно-кількісних методів вивчення – взаємне доповнення змістової та статистичної інформації.

Професіографічний аналіз як метод вивчення професійної діяльності полягає в цілеспрямованому й організованому процесі, який починається зі збору інформації щодо оцінювання різних аспектів діяльності [74].

Для цього використовується: вивчення літературних даних, звітних документів, що характеризують особливості професії, бесіда, спостереження й експеримент, самоспостереження і самозвіт.

Характеристику складності кожної спеціальності отримують з офіційних документів: нормативних документів, інструкцій, настанов тощо. З метою вирішення питання про необхідність і доцільність здійснення професійного відбору для певних професій використовуються дані стосовно травматизму, аварійності, матеріали, в яких подані відомості про динаміку продуктивності праці тощо. Всі ці відомості групуються відповідно до чотирьох груп питань [55]:

1. Яка робота (спеціальність, професія, посада) аналізується й описується? Що є предметом і метою даної роботи? Які види дій (операцій) вона включає і як вони взаємозалежні між собою?

2. Які умови й можливості представляє дана робота для оптимального використання продуктивності праці та здібностей людини? Що сприяє та що стримує нормальний розвиток психічних процесів і професійних здібностей фахівця? Чим обумовлюється ефективність праці?

3. Які об'єктивні фактори позитивного або негативного характеру впливають на психіку людини при вирішенні професійних завдань? Що може стимулювати психічну та фізичну працездатність і продуктивність праці? Що поліпшує та розвиває або, навпаки, порушує психічні функції, негативно впливаючи на них?

4. Які особливі специфічні вимоги пред'являє дана діяльність до особистості людини? Які суб'єктивні властивості, здібності є передумовою для успішного виконання роботи і які якості зайві та навіть небажані в даному виді праці? Які з найбільш важливих суб'єктивних детермінант є основою високої результативності праці?

Одним із важливих завдань професіографічного дослідження є визначення критеріїв успішності досліджуваної діяльності. Знання таких показників допоможе:

✓ перевірити обґрунтованість розробленої на основі експериментальних досліджень професіограми та психограми;

✓ перевірити ефективність методик визначення професійної придатності фахівців;

✓ оцінити загальну ефективність засобів професійного відбору та раціонального розподілу кандидатів за спеціальностями [42; 74; 85].

За допомогою методу професіографії можна створити професіограми і психограми конкретних спеціальностей в межах обраної певної професійної діяльності.

Спираючись на наукові погляди В.О. Бодрова [25], Е.А. Клімова [78], М.Д. Левітова [94], Б.Ф. Ломова [103], К.К. Платонова [147], Ю.Л. Трофімова [187], ми можемо стверджувати, що основною сутністю професіограми є систематизація описаних характеристик конкретної обраної професії, висунутих вимог до суб'єкта праці. В загальному вигляді професіограма представляє з себе опис соціально-економічних, виробничо-технічних, санітарно-гігієнічних, психологічних та інших особливостей професії.

Виходячи з цього можна сказати, що *професіограма* – це перелік науково обґрунтованих норм і вимог до видів професійної діяльності та якостей особистості фахівця, які дозволяють йому ефективно виконувати вимоги професії [55; 86; 143].

Визначена чітка професіограма дає можливість вирішити певну низку наукових задач, наприклад таких як: уточнити існуючий перелік спеціальностей, розробити необхідні штатні структури, сформувати необхідні функціональні обов'язки та посадові інструкції.

В монографії під *професіограмою* ми будемо розуміти науково обґрунтовані норми та вимоги до конкретної спеціальності (рятувальник Державної спеціалізованої аварійно-рятувальної служби пошуку і рятування туристів) в межах МНС України і якості особистості фахівця, які дозволяють йому ефективно та успішно виконувати службові завдання та отримувати необхідний результат.

Серед науковців прийнято виділяти *різні види професіограм*. Так, в роботах О.М. Бандурки, С.П. Бочарової та Є.В. Землянської [19] запропоновано класифікацію, в якій професіограми поділяються в залежності від рівня узагальнення виділених ознак професії, - це *приватні та комплексні*. За їх уявленнями приватні професіограми розкривають уявлення про певну роботу з позиції однієї наукової дисципліни та відображають її належність до певної спрямованості діяльності особистості (психологічна, соціологічна, санітарно-гігієнічна, екологічна, технічна тощо). Комплексні професіограми відображають всебічний опис професії, який включає в себе, наукові позиції різних дисциплін – медицини, економіки, гігієни праці, психології, фізіології тощо.

Всі професіограми також можна поділити з позиції орієнтованості на професію. Виходячи з цього виділяються *спеціальні та універсальні професіограми*. Спеціальні професіограми включають в себе спеціалізований відбір найважливіших характеристик, які необхідні для вирішення конкретних професійних завдань. Універсальні професіограми складаються з відомостей про основні характеристики праці, які притаманні для всіх можливих видів праці в межах обраної конкретної галузі.

В роботах А.К. Маркової представлені основні підходи до змісту та структури професіограм [112]:

1. Комплексна професіограма. В ній враховується широке коло характеристик (соціальних, технічних, економічних, медико-гігієнічних тощо), а також указується предмет, мета, спосіб, критерії оцінки результатів та ін.

2. Аналітична професіограма, розкриває не окремі характеристики компонентів професії, а узагальнені нормативні показники професії та показники психологічної структури професійної діяльності. При цьому спеціально аналізуються об'єктивні характеристики праці та психологічна характеристика праці, що в результаті й дозволяє виділяти ПВЯ, які відповідають цим завданням.

3. Психологічно орієнтована професіограма. В ній виділяються: опис зовнішньої картини праці, трудова поведінка: фотографія робочого дня, хро-

нометраж робочого часу при виконанні конкретних завдань, тимчасова динаміка виробничої активності, типові помилки та ін.; внутрішня картина праці: типові реакції особистості на певні професійні ситуації, інтегральні утворення особистості працівника (здібності, структури навчання й досвід), психічні стани (інтелектуальні й емоційні процеси, емоції, воля, увага, пам'ять, психомоторика).

4. «Модульний підхід» у професіографуванні. Сам психологічний модуль – це «типовий елемент професійної діяльності, властивого ряду професій і виділений на основі спільності вимог до людини». Структура модуля: 1) об'єктивні характеристики типового елемента (наприклад, для робітника – вимір об'єктів без допомоги інструментів і приладів – це перша, ліва частина модуля); 2) психологічні характеристики вимог до людини, пропоновані цим елементом (наприклад, для робітника – об'ємний і лінійний окомір, точність – інша, права частина модуля). Кожна професія складається з декількох модулів. Число можливих модулів менше, ніж число всіх професій, тому доцільніше (та економніше) вивчати ці модулі та вже з них створювати опис самих професій [112].

Природно, що зазначені логічні підстави для виділення видів професіограм можуть перетинатися, сполучаючи відбиття рівнів узагальненості характеристик діяльності та їх цільового призначення.

Одним з критеріїв, що відображають специфіку складання професіограм, яка проводиться з метою вирішення завдань діагностики та прогнозування успішності професійної діяльності, є орієнтованість на визначення найбільш стійких та стабільних психологічних якостей, що забезпечують успішну реалізацію конкретного виду діяльності. В якості додаткових, але не менш вагомих критеріїв є визначення тих компонентів, за допомогою яких можна поділити фахівців за рівнями успішності та ефективності діяльності.

На сьогодні серед дослідників не існує загальної жорсткої схеми побудови професіограми, структура та обсяги якої залежать від багатьох особливостей, наприклад таких як: мети її створення, характеристики самої трудової діяльності тощо.

І все ж таки можна представити загальну схему побудови професіограми [143]:

Блок 1. Загальні відомості про професію. Включає в себе: назву та призначення професії; характеристику робочого місця; загальних умов праці; основні умови про професійну підготовку (освіта); опис функціональних обов'язків; критерії ефективності діяльності тощо.

Блок 2. Умови діяльності. Включає в себе санітарно-гігієнічні умови, організації праці, режими праці та відпочинку.

Блок 3. Соціально-психологічні фактори діяльності. Містить у собі: характеристику підрозділу, у складі яких фахівець виконує діяльність; особливості внутрішньокolleктивних зв'язків, роль і місце фахівця в системі внутрішньокolleктивних зв'язків; мотиваційні аспекти діяльності; особливості соціально-психологічної та професійної адаптації.

Блок 4. Зміст діяльності. Складається з: опису основних завдань і операцій, що виконуються фахівцем; особливостей процесу прийому-передачі інформації; особливостей переробки інформації та прийняття рішень; структури виконавських дій; аналізу помилок у діяльності фахівця; завантаженості у ході діяльності різних психічних функцій тощо.

Блок 5. Динаміка психічного стану фахівця в процесі діяльності. Містить у собі: характер і ступінь зміни психофізіологічних функцій і працездатності фахівця; опис основних емоційних станів фахівця; основні шляхи подолання несприятливих станів.

Блок 6. Психограма. Висвітлює особистісні особливості; сенсорно-перцептивні властивості; особливості мислення та пам'яті; моторні властивості; співвідношення та переважне сполучення в процесі діяльності особистісних, сенсорно-перцептивних, розумових, мнемічних і моторних властивостей; протипоказання до діяльності тощо.

Виходячи з вище запропонованої схеми побудови професіограми, можна зазначити, що данна структура дає можливість розглянути особливості конкретної професії з різних боків. Тобто деякі з її блоків спрямовані на висвітлення зовнішніх умов, які висуває сама специфіка діяльності до фахівця (наприклад, блок 1 та 2), інші блоки висвітлюють висунуті психологічні вимоги до фахівця професії, яка розглядається (наприклад, яскраво виражені психологічні вимоги до особистості представлені в блоках 5 та 6).

З наведеної схеми структури професіограми видно, що психограма є однією з її структурних компонентів. ***Психограма – це «психологічний портрет» професії, представлений комплексом психологічних властивостей особистості, необхідних для ефективного виконання певної діяльності, вирішення професійних службових завдань*** [143].

Розробка психограм необхідна для раціональної організації профвідбору, для адекватної психодіагностики та оцінки рівня сформованості якостей, необхідних для кожної конкретної професії. Звичайно професіограма та психограма доповнюють одна одну, забезпечуючи досить розгорнутий опис роботи фахівця.

Аналіз наукових джерел показав, що на сьогодні існує досить багато розроблених та обґрунтованих професіограм [11; 20; 24; 27; 36; 43-45; 56; 57; 66-68; 72-74; 76; 81; 90; 91; 98-100; 105; 106; 109; 111; 115; 116; 118; 119; 121; 123; 124; 138; 139; 141; 145; 154; 156-158; 160; 167-169; 171; 173-176; 179; 186; 189; 190]. Найбільш повні розробки з професіографічного дослідження професійної діяльності фахівців різних професій зазначені у навчальному посібнику «Основи професіографії» [74], в якому розкриваються основні теоретичні основи професіографії, її методи, приводяться спеціальні методиками, за допомогою яких можна виявити ПВЯ фахівця в різних галузях професійної діяльності. Також описуються загальні характеристики професій типу «людина-людина», «людина-техніка», «людина-природа», «людина-знакова система», «людина-художній образ», даються профорієнтаційні професіограми та психограми кожної класифікаційної групи.

Найбільш відомими дослідженнями із групи ризиконебезпечних професій є професіограма льотчика-винищувача, розроблена Б.Ф. Ломовим [103]. Також заслуговують на увагу наукові здобутки О.М. Бандурки зі співавторами [19], які розробили психограму керівника органів внутрішніх справ, що більш детально відбиває його специфічні якості. Ця психограма передбачає, що структура ПВЯ особистості керівника містить у собі функціональні підструктури: мотивацію, професійну цілеспрямованість, функції психічних процесів та індивідуальні якості особистості.

У праці Є.С. Романової [163] наведена професіограма пожежного, яка була складена з метою надання допомоги учням середніх шкіл, що вибирають свою майбутню професійну кар'єру, тобто для цілей профорієнтації та профконсультування.

В дисертаційному дослідженні Л.О. Гонтаренко «Професіографічний аналіз діяльності працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України» [44] наведені дані про особливості професійної діяльності працівників чергово-диспетчерських служб екстреного виклику МНС України, визначені чіткі вимоги до психологічних особливостей особистості диспетчера. Також, дана робота включає дані про рівні виразності зазначених у запропонованій психограмі ПВЯ фахівців-диспетчерів «Служби 112» та їх порівняння з рівнем розвитку професійно-важливих якостей у працівників чергово-диспетчерської служби, яка була і залишається традиційною для підрозділів МНС України.

У дисертаційному дослідженні Ю.О. Приходька [156] розроблена та науково обґрунтована професіограма пожежного-рятувальника. В роботі автор максимально враховує усі сучасні умови діяльності професіонала, соціальні, нормативно-правові, виробничі, санітарно-гігієнічні, медичні характеристики цієї професії. Також, в цій роботі наведено класичну психограму пожежного-рятувальника, комплекс відповідних індивідуально-психологічних особливостей працівників пожежно-рятувальних підрозділів, що детермінують успішність їх професійної діяльності.

Проблемою психологічного аналізу діяльності начальників караулів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту (ОРС ЦЗ) МНС України займався А.Г. Снісаренко [175]. В його працях розкриваються питання професіографічного аналізу діяльності начальників караулів ОРС ЦЗ МНС України та розробка структури ПВЯ, необхідних для їх професійної діяльності. Він розробив психограму начальника ОРС ЦЗ МНС України, яка набула вигляду багаторівневої структури ПВЯ: на першому, найбільш важливому рівні знаходяться інтелектуальні якості; на другому рівні – управлінські якості; на третьому рівні – емоційно-вольові якості та на четвертому рівні – мнемічні якості.

Однією з останніх робіт, що спрямована на опис професіограми є робота Є.М. Рядинської [167]. В її дисертаційному дослідженні проводиться професіографічний аналіз діяльності фахівців Державної воєнізованої гірничорятувальної служби України; визначено психофізіологічну «вартість» їх профе-

сійної діяльності; встановлені основні психологічні компоненти, що впливають на ефективність професійної діяльності; розроблено математичну модель для розрахунку та прогнозування результативності виконання фахівцем ДВГРС технічних операцій, а також виведена формула прогнозу професійної результативності фахівця ДВГРС при виконанні ним завдань з порятунку постраждалих. Але, нажаль, в працях Є.М. Рядинської не розкриваються питання організації психологічного супроводження фахівців ДВГРС з метою запобігання виникнення та розвитку в них негативних психічних станів, а також організації психологічної роботи щодо реабілітації та відновлення психологічної стійкості фахівців.

Однак серед багатьох представлених на сьогодні професіограм представників екстремального профілю діяльності відсутні хоча б якісь дані щодо рятувальників, які займаються пошуком та рятуванням туристів. Також, не можна застосувати розроблені психограми рятувальників для посади «рятувальник з пошуку та рятування туристів МНС України», тому що останній має інший обсяг завдань та обов'язків, які, відповідно, висувають підвищені вимоги до психофізіологічних і особистісних якостей працівника.

Виходячи з вищезазначеного, можна сказати, що професіограма включає в себе об'єктивний опис характеристик професії, загальні функції та задачі даної професійної діяльності, визначений необхідний для конкретної професії перелік професійно-важливих якостей тощо.

Перелічену вище змістовність професіограми можна достатньою мірою використовувати для професійного відбору. Основною метою професійного відбору є визначення здібності індивіда до навчання та прогнозування ефективності його діяльності в реальній обстановці, забезпечення максимальної відповідності індивідуальних характеристик, особливостей і можливостей людини тим загальним і специфічним вимогам, які висуває до нього той або інший вид професійної діяльності.

Свою давню історію має й проблема відбору кандидатів до ризиконебезпечних професій. З самого початку свого існування було визначено ряд певних вимог до кандидатів. Серед основних були встановлені: вікові, фізичні та особистісні вимоги до працівників охоронної, правоохоронної, пожежної та інших служб.

Швидкий науково-технічний та соціальний розвиток суспільства спонукав виникнення нових наукових напрямів, серед яких була й психофізіологія праці, основною задачею якої було вирішення проблеми професійного відбору військових фахівців [86].

Вперше цілеспрямовані професіографічні дослідження щодо забезпечення професійного відбору в органи внутрішніх справ в радянські часи здійснено фахівцями Центральної науково-дослідної медико-психологічної лабораторії МВС СРСР. Зокрема, опрацьовано професіограми на найбільш відповідальні спеціальності (служба пожежогасіння, карний розшук). На їх основі здійснено перші тестові виробування абітурієнтів навчальних закладів МВС.

Коллективом вчених служби психологічного забезпечення МВС України в 90-х роках ХХ століття були вперше в Україні розроблені професіограми на основні фахові напрями МВС та МНС. Ця робота продовжується й нині [19; 44; 156; 163; 167; 175 та ін.].

Проте всі існуючі на сьогодні наукові дослідження не відображають специфіку діяльності сучасного представника екстремального профілю діяльності (рятувальника), зокрема фахівця гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України.

Аналіз літератури із досліджуваної проблеми, дозволив зробити такий висновок: хоча професіографія як метод вивчення професійної діяльності людини була розроблена ще в 20 – 30 рр. ХХ ст. вітчизняними психотехніками, на сьогоднішній день не до всіх професій складені характеристики і рекомендації. Тим більше, це стосується професій, що з'явилися в нашій країні в останнє десятиліття у зв'язку зі зміною політичного та економічного устрою життя, а також значним збільшенням кількості НС на об'єктах туристичної діяльності.

Це дозволило нам обґрунтувати теоретичні та методичні засади конкретного професіографічного обстеження фахівців гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України, визначити шляхи й межі розбудови моделі спеціаліста з урахуванням специфіки і чинників, що визначають ефективну діяльність.

Отже, ми можемо говорити про те, що проведення професіографічного аналізу діяльності фахівців гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України є невід'ємним завданням професійно-психологічного відбору. Кожна сторона професіограми повинна відбивати певний цикл професійної діяльності та реалізовувати особистісні якості, навички, вміння та знання, що забезпечують професійний успіх на певному рівні діяльності.

1.2. Соціально-психологічні детермінанти, що обумовлюють потребу практики в розробці сучасного професіографічного опису основних спеціальностей в межах МНС України

Проблема професійної придатності людини завжди знаходилась в центрі уваги різних галузей науки [4; 23; 26; 29; 37; 50; 52; 86; 87; 94; 104; 122; 135; 147; 149; 166; 170; 171; 174; 188; 191; 201-208]. Особливої ваги вона набуває коли діяльність професіонала пов'язана з життям, здоров'ям та благополуччям інших людей. Ще більшої значимості проблема професійної придатності людини набуває тоді, коли надання допомоги, або порятунків постраждалих відбувається в надзвичайних та незвичних умовах, наприклад, таких як: гірські схили, кам'яні скелі, лавинонебезпечні зони, спелеологічні печери та водні об'єкти. Саме від професійної придатності фахівця залежить не лише власне життя, а й життя постраждалого.

Виходячи з законодавства України, а саме Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2008 року № 1156-р. [60] щодо загальнодержав-

ної цільової програми розвитку цивільного захисту на 2009 – 2013 роки, однією з найважливіших задач діяльності можна виділити створення ефективної системи підготовки фахівців, яка забезпечить виконання всього спектру завдань щодо захисту населення і територій від НС природного і техногенного характеру.

Тобто виходить, що одним з вирішальних чинників в ефективному виконанні встановлених завдань для всіх структурних ланок МНС України, в тому числі і підрозділів ГПРЗ, є удосконалення проведення спеціальної професійної підготовки. При цьому необхідно враховувати, що підготовка повинна здійснюватися з урахуванням особливостей функціонування конкретних формувань і служб.

На жаль, на сьогодні в Україні не існує спеціальних навчальних закладів, які готують фахівців для роботи в підрозділах гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України.

Комплектування складу підрозділів та гірських рятувальних формувань відбувається з числа осіб, віком від 18 до 45 років, які мають повну загальну середню або професійно-технічну освіту, і пройшли спеціальну початкову підготовку безпосередньо в гірському пошуково-рятувальному загоні та склали необхідні іспити. Значних переваг отримують спортсмени-розрядники, що мають 1 або 2 розряд, кандидати та майстри спорту з наступних видів: альпініст, турист, спелеолог, парашютист, скелелаз, водна гребля, гірськолижний спорт, спортивне орієнтування. Не малозначущим є й відповідний стан здоров'я.

Подальша професійна підготовка здійснюється в три етапи:

– *попередня підготовка (стажування)*. Проводиться з особами, які були прийняті до основного особового складу аварійно-рятувальних служб МНС України, тобто відразу після укладання контракту, та до початку самостійного виконання прямих службових обов'язків. Стажування проходить безпосередньо в підрозділі гірського пошуково-рятувального загону;

– *спеціальна підготовка*. Спеціальна підготовка проводиться безпосередньо в оперативних підрозділах гірських пошуково-рятувальних загонів;

– *підвищення кваліфікації*. Проводиться з особами основного особового складу у відповідних спеціалізованих закладах за окремими програмами [22; 113; 150].

Аналізуючи трудову діяльність гірських рятувальників, враховуючи всю специфіку та умови їх праці, ми можемо сказати, що даний вид професії висуває до особистості фахівця ряд значних вимог, які стосуються різних сторін її життєдіяльності [39; 88; 92; 184; 182 та ін.]. Загрозливі умови праці, значні фізичні навантаження, особливості завдань, які необхідно вирішити, вимагають від рятувальника психічної стресостійкості.

Таким чином, психологічний елемент особистості займає не останню роль у вирішенні проблем професійної діяльності рятувальника ГПРЗ МНС України.

Про актуальність проблеми професіографічного вивчення діяльності фахівців екстремальних видів діяльності наголошували неодноразово вітчизняні науковці, зокрема:

– О.М. Бандурка [19], В.І. Барко [20], А.П. Павліченко [145], О.М. Столяренко [183], О.В. Тімченко [186] та ін. (здійснено психологічний аналіз діяльності фахівців МВС – працівників Державної служби охорони, патрульно-постової служби, Державної автомобільної інспекції, дільничних інспекторів міліції);

– В.П. Бодров [25], С.П. Бочарова [32], С.Л. Кандибович [72], О.Р. Охременко [142], В.В. Стасюк [179] та ін. (визначено психологічні особливості спеціалістів Збройних сил – миротворців, військовослужбовців строкової служби, військовослужбовців-прикордонників, офіцерів-вихователів, службовців аеромобільних військ);

– А.М. Большакова [27], В.В. Вареник [107], Г.С. Грибенюк [45], В.І. Дутов [107], М.І. Мар'їн [107], О.П. Самонов [170], А.І. Черкашин [190] та ін. (здійснено опис соціально-економічних, виробничо-технічних санітарно-гігієнічних, психологічних та інших особливостей професій Державної пожежної охорони – пожежних, інспекторів Державного пожежного нагляду, водіїв пожежних автомобілів, чергових радіотелефоністів служби пожежогасіння);

– В.П. Бут [33], Л.О. Гонтаренко [44], О.П. Євсюков [57], В.М. Корольчук [84], Д.В. Лебедев [98], С.М. Миронець [118; 119], Ю.О. Приходько [156], В.П. Садковий [168], О.В. Садковий [169], О.В. Тімченко [186], О.В. Шленков [179] та ін. (розроблено науково обґрунтовані норми і вимоги професії до видів професійної діяльності й якостей особистості фахівців МНС – газодимозахисників-рятувальників, пожежних-рятувальників, рятувальників, фахівців водолазних формувань аварійно-рятувальних підрозділів, працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику).

Незважаючи на те, що існує значна кількість психологічних досліджень, які присвячені вивченню окремих аспектів професійної діяльності фахівців екстремального профілю, професіографічне вивчення діяльності фахівців гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України в сучасних умовах праці не розкрито. На сьогодні в Українській психологічній науці відсутні будь-які дослідження щодо професіографічного аналізу діяльності фахівців даного профілю.

Виходячи зі встановленого переліку професійних завдань [180] фахівців ГПРЗ МНС України їх діяльність можна вважати однією з найбільш небезпечних й працевитратних. ***Гірський рятувальник не лише несе відповідальність за проведення пошуково-рятувальних, або аварійно-рятувальних робіт у гірських, спелеологічних, водних районах, а й приймає участь у ліквідації надзвичайних ситуацій, спричинених туристичною або іншою діяльністю.*** Він зобов'язаний мати спеціальну фізичну та психологічну підготовку й особисто відповідає за її підтримання.

Також, доречно зазначити, що у зв'язку з реорганізацією МНС України, яке відбулося в 2003 та 2006 роках, зміст та обсяги завдань рятувальної служби значно збільшилися. Не виключенням є й гірські пошуково-рятувальні загони МНС України.

На сьогодні працівники гірської аварійно-рятувальної служби виконують наступні елементи професійної діяльності:

- ✓ робота в складних природних умовах гірських, спелеологічних та водних районах;
- ✓ робота з технікою та спорядженням;
- ✓ робота з ручним інструментом;
- ✓ надання першої медичної допомоги;
- ✓ роботи на висоті, де висока ймовірність аварійних ситуацій;
- ✓ мають напружений, нерегламентований графік роботи тощо [152; 140; 22 та ін.].

Проте, у зв'язку з недостатньо сформованою матеріально-технічною базою в нашій країні, фахівцям цього профілю притаманні й такі елементи діяльності:

- ✓ парашутно-десантна робота;
- ✓ робота в затопленій місцевості (в умовах повені);
- ✓ роботи в підводних та підземних умовах;
- ✓ роботи на забрудненій місцевості;
- ✓ управлінська тощо.

Аналізуючи законодавчі нормативно-правові документи, якими регламентується діяльність МНС України щодо психологічного забезпечення діяльності фахівців ГПРЗ МНС України, можна констатувати, що вони не відповідають Указу Президента України № 1430/2005 «Положення про Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи» [133]. Згідно з Указом Президента України всі працівники аварійно-рятувальних служб МНС України повинні забезпечуватися належним психологічним супровідом, за для забезпечення та підтримання психічного здоров'я фахівців. Але, нажаль, законодавчими документами не передбачено наявності посади психолога в аварійно-рятувальній службі ГПРЗ МНС України.

У нормативно-правових документах МНС України [60-65; 83; 127-133; 152; 153; 180; 181] визначені кваліфікаційні характеристики посад, встановлені завдання, обов'язки та вимоги до фахівців, технічних службовців та працівників, які є специфічними для фахівців ГПРЗ МНС України. В деяких з них вказується перелік психологічних моделей до різних категорій рятувальних професій, як рятувальник, водій тощо. Зазначені акти достатньо відображують психологічні фактори діяльності працівників цих підрозділів, однак, в жодному з них не зазначено перелік ПВЯ та необхідних особистісних вимог, що пред'являються до фахівців ГПРЗ МНС України.

При цьому необхідно зазначити, що існуючи на сьогодні розробки з питань професійно важливих якостей рятувальників МНС України не дозволя-

ють в повноту обсязі скласти необхідний психологічний портрет безпосередньо рятувальника ГПРЗ. Це пояснюється тим, що існують лише окремі дослідження особистісних якостей рятувальників, які працюють в різних службах МНС України (пожежні, водолази, піротехніки тощо).

Так, розглядаючи специфіку впливу на особистість пожежних складних умов праці, М.А. Кришталь звертає увагу на те, що найбільшого навантаження зазнають увага, пам'ять, мислення, як правило, їх показники суттєво знижуються. Спостерігається також порушення точності рухів та дій, їх послідовності, загальне зниження активності, аж до відмови від роботи.

На нашу думку, додаткові уявлення про особистісні професійно важливі якості гірських рятувальників можна отримати аналізуючи роботи, що вивчають особливості діяльності компонентів особистості в умовах надзвичайної ситуації, бо основна професійна діяльність фахівців ГПРЗ протікає в складних природних умовах гірських, спелеологічних та водних районів Кримського та Карпатського регіонів.

В останні роки активно вивчається проблематика вивчення ПВЯ фахівців аварійно-рятувальних підрозділів. Так, С.М. Миронець досліджуючи діяльність рятувальників аварійно-рятувальних підрозділів, виділив таку структуру їх ПВЯ: психологічні, медичні (фізіологічні), ергономічні, соціально-психологічні та інженерно-психологічні. До психологічних ним віднесені увага, пам'ять, мислення та воля. Медичними ПВЯ є відповідність організму змістові та умовам виконання аварійно-рятувальних робіт. До ергономічних якостей належать стан центральної нервової системи, стійкість до моногонії та імпульсивність. Соціально-психологічними якостями виступають комунікабельність і емпатія. Стан опорно-рухової системи і рівень самоконтролю віднесені автором до інженерно-психологічних ПВЯ [118; 119].

Вивчаючи соціально-психологічні детермінанти помилкових дій у професійній діяльності фахівців водолазних формувань аварійно-рятувальних підрозділів МНС України, Д.В. Лебедєв [98] виділив три рівні у структурі особистості фахівця-водолаза, які обумовлюють безпомилковість здійснення ним своєї професійної діяльності: соціально-психологічний, індивідуально-психологічний та нейродинамічний.

При цьому автором відмічається, що для кожної конкретної спеціальності в межах підрозділу МНС України співвідношення складових у структурі особистості, схильної до помилкових дій, повинно бути своїм, специфічним, оскільки кожний конкретний вид діяльності висуває цілком конкретні вимоги до тих або інших психологічних особливостей фахівців [98].

Але слід зазначити, що ці дослідження стосувались пожежно-рятувальних, аварійно-рятувальних підрозділів та водолазних формувань, зміст і обсяг завдань яких значно відрізняється від завдань рятувальників з пошуку та рятування туристів.

Проведений нами аналіз існуючих наукових джерел показав повну відсутність розробок цілеспрямованого вивчення ПВЯ фахівця ГПРЗ МНС України.

Як зазначають самі командири ГПРЗ, однією з найактуальніших проблем в умовах сьогодення є загострення протиріччя між зростаючими вимогами до діяльності фахівців ГПРЗ МНС України і рівнем розвитку їх ПВЯ. Це протиріччя можна перебороти, якщо формування ПВЯ проводити з урахуванням вимог професії до фахівця, складених на основі професіографічного аналізу діяльності рятувальника ГПРЗ МНС, регулярної оцінки рівня розвитку ПВЯ, а також активного використання матеріалів професіографічного аналізу діяльності фахівців ГПРЗ МНС України психологами й керівниками даних підрозділів [196].

Складність проблеми полягає у тому, що для розробки психологічної моделі будови ПВЯ необхідно дослідити актуальні психічні стани фахівців ГПРЗ МНС України. Психічний стан фахівців гірської рятувальної служби визначатиметься одночасним впливом цілого ряду як пов'язаних між собою, так і незалежних стрес-чинників професійної діяльності. На наш погляд, проблема професіографічного опису діяльності фахівців потребує особливої уваги, насамперед, для своєчасного попередження різноманітних дезадаптивних нервово-психічних станів, що із високою ймовірністю можуть виникати у зазначеної категорії працівників.

Вивчаючи особливості поведінки рятувальників МНС України у стресових ситуаціях, О.М. Собченко виділяє ті особистісні властивості, які зазнають найбільшого навантаження під час професійної діяльності. До них належать емоційно-вольові, комунікативні якості, а також агресивність та самооцінка. Їх деформації під впливом стресових чинників зовнішнього і внутрішнього професійного середовища призводять до розвитку негативних посттравматичних розладів [176]. Виділені автором особистісні властивості є, на нашу думку, ПВЯ.

Аналізуючи професійну діяльність рятувальника з пошуку та рятування туристів *серед основних чинників, що викликають нервово-психічну напругу, і як наслідок – нервово-психічну нестійкість, можна виділити* такі:

- ✓ екстремальні умови професійної діяльності;
- ✓ ненормований час роботи та відпочинку;
- ✓ неможливість контролювати обставини, за яких виникла складна робоча ситуація;
- ✓ високий рівень відповідальності за якість виконання професійних обов'язків;
- ✓ необхідність швидко та самостійно приймати рішення, від яких часто залежить життя інших людей;
- ✓ стан здоров'я;
- ✓ тривалий вплив низьких температур; робота в умовах середньогір'я (вплив розрідженого кисню);
- ✓ особистісні стрес-чинники; професійні конфлікти; тривалі емоційні навантаження тощо.

Необхідно відзначити, що складні умови, які супроводжують професійну діяльність рятувальника з пошуку та рятування туристів, зокрема, високе

психологічне напруження, може спричинити появу та розвиток нервово-психічного стомлення та астенії. Якщо до цих станів додати дратівливість та підвищення емоційної лабільності, можна спровокувати появу дезадаптивних нервово-психічних станів.

Окрім зазначених чинників, може виникнути ще ряд складнощів у відповідь на дію негативних об'єктивних факторів. Так, наприклад, в якості наслідку розуміння та усвідомлення ступеня складності умов, в яких доводиться працювати, у фахівців може розвинути психоемоційний стрес, може виникнути депресія, тривога та страх. Ці стани також можуть проявлятися з різним ступенем сформованості – від неврозоподібних до більш важких, депресивних [5; 108; 207].

Безумовно, виникнення таких станів у фахівця буде несприятливо позначатись на ефективності його професійної діяльності. Одним із наслідків може бути виникнення порушень на поведінковому рівні, а саме – втрата складних недостатньо закріплених професійних навичок [34]. Також при дезадаптивних психічних станах може відмічатися порушення у сфері соціальних контактів, нестабільність у настрої, схильність до депресивних станів; зниження проявів вольової сфери, а саме послаблення самоконтролю та самоорганізації; підвищення чутливості та нестабільність в емоційній сфері; виникнення психосоматичних порушень [13; 198; 199; 205].

Таким чином, потреба у професіографічному описі діяльності фахівця ГПРЗ МНС України стає дедалі актуальнішою.

Крім того, наш власний досвід роботи дозволяє **виділити основні соціально-психологічні чинники, що із великою ймовірністю можуть знижувати успішність професійної діяльності фахівця ГПРЗ МНС України: інформаційні, суб'єктивні та супутні чинники.**

До основних інформаційних чинників, ми відносимо: семантичний (суб'єктивна оцінка завдання, як складного; високий рівень відповідальності; ситуація загрози життю; неможливість повністю контролювати розвиток подій в ситуації; елементи неуспішного виконання необхідного блоку завдання тощо); операціональний (отримання недостатньої кількості інформації; надлишковість інформації; хаотичність надходження необхідних даних); часовий (необхідність виконувати завдання дуже швидко; значний вплив робочого навантаження; аритмічність подання інформації; невизначеність часу надходження інформації); організаційний (об'єктивна складність завдання; відвернута увага; перебої в отриманні інформації тощо) та інші.

До основних суб'єктивних чинників відносяться: моральні (недисциплінованість; безвідповідальність; недбалість); професійні (низький рівень знань; недоліки в розвитку навичок та вмінь; відсутність необхідного досвіду роботи); фізіологічні (зниження резервів організму в результаті гострих і хронічних захворювань; несприятливі функціональні стани; незадовільний рівень чутливості аналізаторів тощо) та психологічні (низька або надмірно висока мотивація діяльності; недоліки в розвитку професійно важливих психічних якостей; несприятливі особливості людини й психічні стани).

Основні супутні чинники проявляються в організації професійної діяльності (нераціональний режим праці та відпочинку; надмірне професійне навантаження; неадекватна оцінка діяльності й оплати праці; недоліки в професійному відборі тощо) та в умовах професійної діяльності (несприятливий психологічний клімат у підрозділі; недостатня міжособистісна сумісність, згуртованість особового складу; міжособистісні конфлікти; загроза для власного життя тощо).

Необхідно відмітити, що фахівець ГПРЗ МНС України *під час проведення пошукових або аварійно-рятувальних робіт може по-різному переживати ситуації невизначеності. Це можна пояснити тим*, що:

- ✓ виникнення НС завжди є неочікуваним, раптовим; час, інтенсивність або сила впливу негативних факторів непередбачувані;
- ✓ розвиток подій при ліквідації наслідків НС є також непередбачуваним, отже розв'язання такої ситуації може вимагати від фахівця різноманітних вмій та навичок, якими він може не володіти;
- ✓ підвищена складність НС може призвести до неспроможності фахівця вчасно адаптуватись до складних умов діяльності.

Тож, з метою вирішення завдань дисертації, необхідно перш за все вивчити структуру професійної діяльності фахівця ГПРЗ МНС України.

Аналіз професійної діяльності фахівців зазначеного профілю становить собою цілеспрямований і організований процес, в якому можна виділити *три етапи*:

- 1) збір інформації про діяльність;
- 2) опрацювання і узагальнення отриманої інформації;
- 3) визначення та побудова професіограми для її використання у вирішенні практичних завдань дослідження. Удосконалення професійної діяльності фахівців ГПРЗ МНС України значною мірою залежить від науково-обґрунтованого визначення ПВЯ та може відбуватись на етапі професійно-психологічного відбору кандидатів на службу та психологічного супроводження їх діяльності.

Таким чином, складний вид професійної діяльності, якою є служба в МНС України, висуває жорсткі вимоги до кожного фахівця, у тому числі й фахівця ГПРЗ МНС України. У всіх варіантах службової діяльності фахівець зазначеного профілю не може схибити, зробити помилку, виявити непрофесіоналізм, тому що від його дій залежить не тільки успішність виконання завдання, а й життя та здоров'я інших людей.

1.3. Організація роботи та методи емпіричного дослідження

Обґрунтовані в попередніх параграфах теоретичні та методичні засади проведення професіографічного дослідження діяльності рятувальників гірських пошуково-рятувальних загонів МНС дозволили визначити шляхи і межі розбудови моделі фахівця з урахуванням специфіки і чинників, що визначають ефективність його діяльності.

Основа нашого дослідження полягала в розробці та вивченні моделі діяльності ГПРЗ МНС України за основними двома формами: імпліцитній, що полягає у відтворенні вимог діяльності, яким повинен відповідати фахівець, і експліцитній, що відтворює перелік ПВЯ, вмінь та навичок, які повинні бути притаманні цьому фахівцю.

Вивчаючи професійну діяльність та особистість рятувальників ГПРЗ МНС України, ми базувалися на принципах, запропонованих К.К. Платоновим [148].

Принцип комплексності. Дотримання цього принципу важливе для запобігання однобічності у вивченні професійної діяльності. Найбільш поширений варіант його порушення – опис лише одного, наприклад діяльнісного, аспекту професійної діяльності. Дотримання принципу комплексності при розробці професіограм передбачає визначення цілої низки загальних професіологічних та соціально-психологічних особливостей професійної діяльності, в тому числі перспективи росту працівників, особливості їх міжособистісних відносин, матеріальні умови, ПВЯ, які лежать в основі готовності до виконання професійної діяльності, а також фізичні та соціальні умови праці.

Принцип цілеспрямованості. Теоретичний аналіз професіографування, проведений в підрозділі 1.1, визначив, що професіограми відрізняються за своєю метою, обсягом тощо. Різноманітність професіограм зумовлена наявністю різних завдань, які стоять перед дослідником, а також галуззю проведення професіографії. Результат професіографії (професіограму) визначено нами в якості моделі визначення психологічної придатності кандидатів до діяльності на посаді рятувальника з пошуку та рятування туристів. Визначені в процесі психологічного вивчення ПВЯ рятувальника з пошуку та рятування туристів, дозволяють проводити професійно-психологічний відбір на більш якісному рівні.

Принцип типізації та диференціації. В ГПРЗ МНС України у відповідності до напрямів діяльності, існують різні посадові категорії працівників. Професіографічне дослідження професійної діяльності цих категорій дозволить дійти висновку про існування певних особливостей, властивих рятувальнику з пошуку та рятування туристів ГПРЗ МНС України.

Принцип перспективності допомагає спеціалісту в галузі психологічного дослідження правильно орієнтуватися в перспективах, які відкриваються завдяки оволодінню даною професією чи спеціальністю. Це стосується, насамперед, професій, що передбачають наявність у кандидата психологічних характеристик, які важко або зовсім не піддаються тренуванню та вправам. Урахування результатів професійно-психологічного відбору кандидата на службу надасть можливість більш ефективно сприяти становленню фахівця в майбутній професійній діяльності.

Принцип надійності передбачає опис вимог професії до працівників з урахуванням не тільки так званих штатних, але й складних, непередбачуваних ситуацій. Відповідність рятувальника з пошуку та рятування туристів ГПРЗ

МНС України цій групі вимог, у царині сучасних досягнень у вивченні ПВЯ, характеризує його як стресостійкого працівника.

Таким чином, психологічне вивчення професійної діяльності має бути комплексним та багатоаспектним, воно повинно відображати одночасно результати вивчення самої діяльності, умов, в яких відбувається вивчення праці, особистості працівника як суб'єкта діяльності, динаміки психічного (функціонального) стану та соціальних аспектів праці.

Адекватний вибір методик вивчення та аналізу професійної діяльності рятувальника ГПРЗ МНС України, по-перше, має важливе практичне значення для експериментальної апробації в якості інформативних індикаторів психічного стану й надійності діяльності працівників, та, по-друге, є науково важливим з урахуванням завдань дослідження. З цієї точки зору постає завдання – провести належне обґрунтування методик щодо оцінки психічного стану та складання професіограми рятувальника ГПРЗ МНС України.

1.3.1. Характеристика груп досліджуваних

Реалізуючи дослідницький задум та вирішуючи поставлені завдання збору інформації на початковому етапі емпіричного дослідження, був застосований метод експертного опитування, що ґрунтувався на аналізі думок експертів – фахівців відповідного профілю, які давали оцінку незалежно один від одного, використовуючи при цьому свій індивідуальний досвід та інтуїцію.

З зазначеною метою нами було проведено експертну оцінку професійно важливих якостей гірських рятувальників. При її проведенні ми намагались уникати контакту членів експертної групи один з одним. Це в свою чергу надало змогу підвищити об'єктивність наданих результатів. Крім того, при проведенні оцінки експерти оперували не лише кількісними оцінками, а і пояснювали, аргументували свої думки. Це в комплексі обумовило більш надійні індивідуальні судження та оцінки.

До експертів висувались наступні вимоги: високий рівень загальної ерудиції, глибокі спеціальні знання, достатній досвід роботи, психологічна установка конструктивно вирішувати проблеми, інтерес (науковий, професійний) до своєї роботи, відсутність особистої зацікавленості в тому чи іншому результаті оцінки.

Групу експертів утворили фахівці-рятувальники з пошуку та рятування туристів які мають тривалий стаж служби (понад 15 років) та є загальнови-знаними професіоналами. Загальна кількість експертів 27 чоловік.

Учасники групи експертів взяли участь в опитуванні, основними завданнями якого було:

- 1) оцінка фахівців ГПРЗ за рівнем їх професійної ефективності;
- 2) виділення та оцінка основних професійно важливих якостей гірських рятувальників;
- 3) аналіз основних професійних завдань фахівців служби пошуку та порятунку туристів за їх психологічним змістом.

Так, на підставі результатів експертних оцінок, усіх гірських рятувальників, які приймали участь в дослідженні, ми розділили на три групи за ознакою

рівня ефективності їх професійної діяльності. Основними критеріями ефективності професійної діяльності рятувальників ГПРЗ виступили наступні:

1. Показник кількості надзвичайних ситуацій спричинених туристичною діяльністю в районі відповідальності (профілактичні заходи проводяться на високому рівні);
2. Рівень фізичної підготовки рятувальника;
3. Вміння виживати в екстремальних природних умовах;
4. Рівень професійної компетентності;
5. Рівень розвитку професійно важливих якостей у фахівця та вміння їх використовувати.

До першої групи (високий рівень ефективності професійної діяльності) увійшла 41 особа віком від 26 до 55 років. Стаж служби в гірському рятувальному підрозділі становить від 6 до 17 років. Такі випробувані, за оцінкою експертів, при виконанні службових завдань діють впевнено, самостійно, рішуче; в екстремальних ситуаціях добре контролюють свої емоції й поведінку; діють планомірно й упорядковано; систематично складають заліки з фізичної та професійної підготовки на «відмінно».

До другої групи (середній рівень ефективності професійної діяльності) увійшли 57 особи віком від 21 до 53 років. Стаж служби в гірському рятувальному підрозділі складає від 4 до 14 років. При виконанні службових завдань виявляють стриманість, обережність, нерішучість; характерна відповідальність, обов'язковість, орієнтація на думку групи; в екстремальних ситуаціях поведінка спокійна, урівноважена; систематично складають заліки з фізичної та професійної підготовки на «добре».

До третьої групи (низький рівень ефективності професійної діяльності) увійшли 34 особи віком від 18 до 39 років. Стаж служби в гірському рятувальному підрозділі становить від 1 до 10 років. Результати професійної діяльності цих фахівців не завжди є задовільними. Вони мають недостатній рівень здатності до самоконтролю в екстремальних умовах; є недостатньо витривалими. Поведінка з елементами тривожності, напруженості, занепокоєння. Заліки з фізичної та професійної підготовки найчастіше складають на «добре».

Відмітимо, що у випадках, коли перед нами було поставлене завдання – дослідити особливості певного явища в залежності від часових показників, то нами додатково використовувався перерозподіл груп досліджуваних в залежності від стажу їх рятувальної діяльності: *до 5 років; 5-10 років та більше 10 років діяльності.*

Отже, відповідно до теоретичної моделі, а також з метою перевірки її практичної працездатності було здійснено емпіричне дослідження на вибірці, що складається з 132 осіб у віці від 18 до 55 років, стаж служби в рятувальному підрозділі – від 1 до 25 років. Загальні соціально-демографічні ознаки вибірки представлені на рис. 1.1. – 1.3.

Як видно з рис. 1.1 – 1.3, середній вік досліджуваних гірських рятувальників з пошуку та рятування туристів МНС України складає 35 – 44 років (37,88 %), 67,42 % – має стаж служби в рятувальному підрозділі 5 - 10 років.

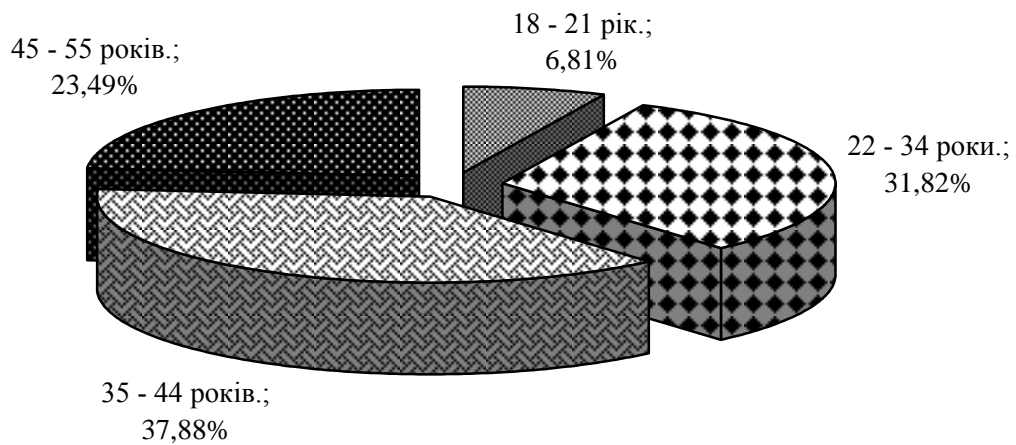

Рис. 1.1 – Склад вибірки досліджуваних за ознакою «Вік»

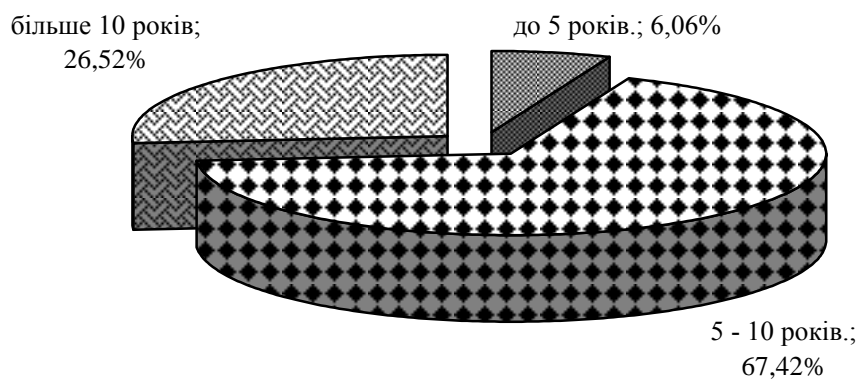

Рис. 1.2 – Склад вибірки досліджуваних за ознакою «Стаж служби в рятувальному підрозділі»

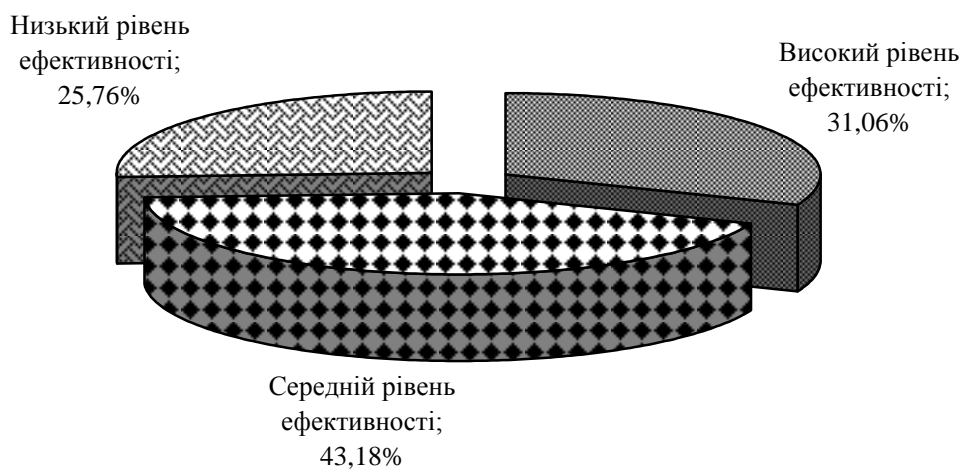

Рис. 1.3 – Склад вибірки досліджуваних за ознакою «Рівень ефективності професійної діяльності»

1.3.2. Характеристика методів дослідження

Для досягнення поставленої мети та реалізації завдань дослідження нами було використано низку методів та методик, які були націлені як на отримання якісної та описової характеристики ПВЯ гірського рятувальника, так і на отримання кількісного показника рівня їх сформованості у фахівців ГПРЗ.

Метод спостереження найбільш доцільний для застосування в МНС України, тому що дозволяє розглядати працівників у реальних умовах професійної діяльності. Спостереження здійснювалося систематично, у екстремальних та повсякденних умовах життя і діяльності рятувальників з пошуку та рятування туристів, у підрозділах дислокації ГПРЗ МНС Карпатського та Кримського регіонів. Об'єктом спостереження також були колективи, в яких ці працівники виконують професійні обов'язки. Спостереження дозволяло фіксувати динаміку психічних станів працівника, його основні поведінкові й особистісні особливості в період виконання конкретних задач професійної діяльності. При використанні методу спостереження в умовах виконання конкретних задач професійної діяльності нами зверталася особлива увага на значеннєвий підтекст подій, що спостерігалися, і поведінку рятувальників з пошуку та рятування туристів.

Крім цього, для уточнення висновків, при ухваленні висновку щодо профпридатності фахівця проводилася **індивідуальна психологічна співбесіда**. У процесі співбесіди оцінювалися професійна спрямованість і мотивація вибору професії, рівень особистісної й ситуативної тривоги, навички самоконтролю, інтелектуальні, комунікативні й емоційно-вольові якості.

При проведенні індивідуальної психологічної співбесіди використовувалися такі основні методи:

- формалізоване інтерв'ю;
- бесіда;
- аналіз вербальних (мовних) і невербальних (міміка, рухи, жести й ін.)

компонентів спілкування.

Формалізоване інтерв'ю – опитування фахівця за заздалегідь складеним списком конкретних питань (як відкритих, так і закритих).

Бесіда – обговорення з досліджуванним ряду значущих тем, питань.

Аналіз комунікативної поведінки фахівця – вербальних (рівень володіння мовою, уміння правильно будувати фрази, дикція, словниковий запас, часто вживані вирази, звороти, сленг, жаргон) і невербальних (міміка, вегетативні реакції, жести, рухи, поза) аспектів.

При проведенні дослідження використовувалися також **аналіз законодавчих та нормативно-правових документів, що регламентують діяльність рятувальника з пошуку та рятування туристів, аналіз практичних результатів професійної діяльності, експертна оцінка, метод групової оцінки особистості** й деякі інші методичні прийоми, частина з яких була модифікована нами для вирішення завдань даного дослідження.

Анкетування було проведено за заздалегідь розробленим планом і характеризувалося однорідністю питань, які було розроблено для отримання кі-

лькісного матеріалу про факти, що становлять інтерес для дослідження. Анкетування використовувалося для вивчення думок, настроїв, поглядів і пропозицій різних категорій досліджуваних працівників, рівня і характеру їх адаптованості до умов служби, психологічної підготовки. Цей матеріал піддавався статистичному опрацюванню з використанням пакета стандартних програм на персональному комп'ютері та аналізу. Для проведення дослідження методом анкетування нами була використана «Професіографічна анкета» (додаток К).

Професіографічна анкета містила набір якостей чи речень, зі змістом яких експерт міг погодитися (треба було підкреслити потрібне) або відмовитися від них (закреслити непотрібне). Питання анкети сформульовані таким чином, щоб, відповідаючи на них, експерт мав можливість вказувати на важливість тих чи інших показників професійної діяльності рятувальника з пошуку та рятування туристів.

Опитувальник складався з таких розділів:

Характеристика експерта, загальні відомості про освіту рятувальника ГПРЗ, основний зміст службової діяльності за посадою, предметні та функціональні особливості діяльності рятувальника ГПРЗ, умови праці рятувальника ГПРЗ, екологічні умови діяльності, соціально-психологічні фактори діяльності, фактори, що впливають на якість діяльності рятувальника ГПРЗ. В структуру анкети покладено 120 ПВЯ. Експерти оцінювали за семибальною шкалою значимість професійно-психологічних якостей, психічних властивостей і функцій для успішного виконання рятувальником своїх функціональних обов'язків, користуючись при цьому наступною інтерпретацією семибальної шкали:

- 3 бали - дуже потрібно;
- 2 бали - необхідно;
- 1 бал - бажано;
- 0 балів - не має значення (байдуже);
- 1 бал – не бажано;
- 2 бали – негативно впливає;
- 3 бали - вкрай не бажано.

Для узагальнення отриманих даних підраховується середня арифметична оцінка (з точністю до десятих) для кожної групи психологічних ПВЯ.

Слід підкреслити, що під час опитування експертів була виявлена сукупність індивідуальних особливостей працівників, яка впливає на успішність освоєння професійної діяльності й ефективність її виконання. Здібності людини до діяльності, що розглядаються в широкому розумінні, виступають у ролі внутрішніх психологічних характеристик суб'єкта, в яких виражаються зовнішні специфічні впливи факторів трудового процесу як форми професійних вимог до особистості.

З метою визначення найбільш важливих для фахівця ГПРЗ психологічних властивостей та якостей було використано *Професіографічний опитувальник О. Ліпмана*, в якому міститься перелік ділових якостей та вмінь. За

опитувальником необхідно дати оцінку кожному вмінню (якості) за 5-бальною шкалою та проставити свою оцінку поряд із твердженням:

1 бал – якщо дана властивість не має особливого значення для даної професії;

2 бали – якщо дана властивість має деяке значення;

3 бали – якщо дана властивість є бажаною;

4 бали – якщо властивість є необхідною для успішної роботи;

5 балів – якщо властивість є надто важливою для Вашої роботи.

Ключ опитувальника передбачає виділення 11 груп психологічних властивостей, визначених нами раніше як найбільш важливі для фахівця-гірничорятувальника, а саме: атенційні (увага), спостережливість, мнемічні (пам'ять), моторні (рухові), сенсорні (органи почуттів), імажинітивні (уява), розумові, емоційні, вольові, мовні та комунікативні. Для узагальнення отриманих даних підраховувалася середня арифметична оцінка (з точністю до десятих) для кожної групи психологічних професійно важливих якостей.

Слід підкреслити, що під час опитування експертів було виявлено сукупність індивідуальних особливостей гірничорятувальника, які впливають на успішність освоєння професійної діяльності й ефективність її виконання. Здатності людини до діяльності, що розглядаються в широкому розумінні, виступають у ролі внутрішніх психологічних характеристик суб'єкта, в яких виражаються зовнішні специфічні впливи факторів трудового процесу як форми професійних вимог до людини. У професійно важливих якостях проявляються усі основні характеристики структури особистості: мотиваційно-вимогливі, когнітивно-психомоторні та емоційно-вольові.

Методика діагностики ступеня задоволеності основних потреб (Метод парних порівнянь В. В. Скворцова). Дана методика дозволяє виявити базові потреби - мотиватора особистості та групи. Її основою є процедура парних порівнянь. Знання таких потреб дозволяє керівнику ефективно будувати систему мотивації в робочій групі, а співробітникам розуміти, заради чого вони готові працювати. Теоретичною основою тесту послужила модифікована піраміда потреб А. Маслоу. Замість фізіологічних потреб, що лежать в основі піраміди потреб, Скворцов В.В. ввів потреба в матеріальному забезпеченні життя. Особливо необхідно відзначити, що тест виявляє відносну задоволеність, тобто задоволеність даної потреби в порівнянні з іншими потребами. У результаті тесту випробуваній одержує список мотивуючих його в даний момент потреб (незадоволені потреби), а також список задоволених і частково задоволених потреб, які в даний момент не грають вирішальну роль в активності індивіда.

З метою дослідження особливостей сили нервової системи фахівців було використано *опитувальник Стреляу*, який дозволяє отримати наступні результати щодо типологічних властивостей фахівців ГПРЗ. Високий рівень сили збуджувального процесу: нервова система витримує тривале і часто повторюване збудження. Характерна здатність до здійснення ефективної діяльності в ситуації, що вимагає енергійних дій. Низький рівень сили збуджува-

льного процесу: протилежний попередньому. Високий рівень сили гальмівного процесу: характерна здатність до відмови від активності в умовах заборон. Низький рівень сили гальмівного процесу: можлива здатність до неадекватних імпульсивних дій у ситуаціях, що вимагають відмови від активності. Висока рухливість нервових процесів: характерна здатність до швидкої перебудови при зіткненні з новою ситуацією, виражена готовність і бажання взаємодіяти з новими явищами і предметами. Низька рухливість нервових процесів: можливі труднощі у переході до нових навичок, уникнення нових ситуацій. Аналізується також додатковий індекс (врівноваженість), обчислюється як відношення значення показника сили порушення та значення показника сили гальмування. Зрушення балансу нервових процесів у бік збудження. При суттєвому зрушенні балансу нервових процесів у бік збудження, вірогідні неврівноважене поведінка, сильні короточасні емоційні переживання, нестійкий настрій, слабке терпіння, агресивна поведінка, переоцінка своїх здібностей, гарна адаптація до нового, ризикованість, прагнення до мети сильне з повною віддачею, бойове ставлення до небезпеки без особливого розрахунку, погана перешкодостійкість. Зрушення балансу нервових процесів у бік гальмування. При суттєвому зрушенні балансу нервових процесів у бік гальмування ймовірні врівноважене поведінка, стійке настрій, слабкі емоційні переживання, гарне терпіння, стриманість, холоднокрівність, незворушний ставлення до небезпеки, реальна оцінка своїх здібностей, хороша перешкодостійкість.

З метою виявлення сили нервової системи та встановлення швидкості реакції фахівців гірських рятувальників нами було використано «*Теннінг-тест*». Він призначений для визначення властивостей нервової системи за психомоторними показниками. Вважається, що сила НС – це показник працездатності нервових клітин. Для визначення цього показника використовується дана методика, що припускає визначення динаміки максимального темпу рухів руками. Отримані дані дозволяють побудувати графіки працездатності, за якими і визначається сила нервової системи.

Задля дослідження особливостей нервово-психічної стійкості рятувальників нами було використано методика «*Прогноз*». Методика розроблена в ЛВМА ім. С. М. Кірова і призначена для початкового виділення осіб з ознаками нервово-психічної нестійкості. Вона дозволяє виявити окремі передхворобливих ознаки особистісних порушень, а також оцінити ймовірність їх розвитку і проявів в поведінці і діяльності людини. Методика містить 84 питання «так» чи «ні», на які треба відповісти у встановлений термін часу. Аналіз відповідей може уточнити окремі біографічні відомості, особливості поведінки і стану психічної діяльності в різних ситуаціях.

З метою вивчення особливостей рівня тривожності особистості фахівця рятувальника з пошуку та рятування туристів було використано методика «*Дослідження тривожності*» (авт. Ч.Д. Спілберг. Адаптований варіант Ю.Л. Ханіна), націлену на виявлення особливостей особистісної та ситуаційної тривожності. Більшість відомих методів дозволяє вивчати тривожність взагалі, не беручи до уваги ситуаційні зміни, вплив на особистість зовнішніх

факторів, особливості реакції особистості на зазначені фактори. Даний метод дозволяє більш повно та всебічно проаналізувати особливості тривожності особистості, порівняти рівні виразності ситуаційної та особистісної тривожності. Отримані за даною методикою результати можна використовувати у процесі підбору психологічних методів корекції емоційного стану особистості.

При вивченні особливостей когнітивного компонента нами були використана *методика «Червоно-чорні таблиці» (Е. Шульте, за модифікацією В. Марищука та І. Сисоєва)* – для вивчення особливостей перемикання уваги. Стимульним матеріалом до методики виступають таблиці Е. Шульте з цифрами та буквами, на яких у випадковому порядку розкидано чорні від 1 до 25 та червоні від 1 до 24 числа. На першому етапі виконання завдання досліджуваний повинен знайти в таблицях числа чорного кольору за прямим рахунком та записати в протокол відповідні їм буквені символи. Другий етап полягає в зворотному пошуку чисел червоного кольору з паралельною фіксацією відповідних їм літер. На третьому етапі необхідно одночасно вести рахунок чорних та червоних чисел, записуючи до протоколу символи спочатку чорного числа, а потім червоного. При цьому чорні числа слід рахувати в прямій послідовності, а червоні – у зворотній. При виконанні такої процедури обов'язково фіксується час виконання завдання на кожному етапі та ведеться рахунок помилок.

З метою виявлення найбільш практично значущих пізнавальних якостей фахівців ГПРЗ було використано *«Короткий відбірковий тест» (КВТ)*. Методика «Короткий відбірковий тест» (КВТ) є адаптованим російською мовою варіантом інтелектуального тесту загальних здібностей Вандерліка. Призначена для визначення інтелектуального інтегрального показника, а також виявлення:

- ✓ здатності до узагальнення й аналізу інформації;
- ✓ гнучкості мислення;
- ✓ просторової уяви;
- ✓ емоційної деструкції;
- ✓ розподілу й концентрації уваги.

Тест являє собою набір з 50 різних за складністю й характером завдань. Тестування триває 15 хвилин. Обробка результатів проводиться за допомогою операторського введення результатів групового обстеження із бланків, або шляхом сканування. Комп'ютерна програма передбачає аналіз здобутих результатів з використанням норм, отриманих для різних професійних груп.

Тест опису поведінки К. Томаса (адаптація Н. В. Гришиної). Тест використовується для вивчення особистісної схильності до конфліктної поведінки.

В опитувальнику по виявленню типових форм поведінки К. Томас описує кожний з п'яти перерахованих можливих варіантів 12 судженнями про поведінку індивіда в конфліктній ситуації. У різних поєднаннях вони згруповані в 30 пар. У кожній парі необхідно обрати те судження, яке найбільш точно описує Ваше типову поведінку в конфліктній ситуації.

К. Томас виділяє наступні типи поведінки в конфліктній ситуації:

- ✓ суперництво (конкуренція). Прагнення домогтися задоволення своїх інтересів на шкоду іншому;
- ✓ пристосування, що означає в протилежність суперництва, принесення в жертву власних інтересів заради іншого;
- ✓ компроміс;
- ✓ уникнення, для якого характерно як відсутність прагнення до кооперації, так і відсутність тенденції до досягнення власних цілей;
- ✓ співпраця, коли учасники ситуації приходять до альтернативи, повністю задовольняє інтереси обох сторін.

Для вивчення особливостей комунікативних навичок фахівця ГПРЗ та характеристики його емоційної сфери було використано методику «*Дослідження рівня емпатійних тенденцій*». Вперше такий опитувальник був запропонований О. Меграбяном та Н. Епштейном. Нами використано модифікований варіант І.М. Юсупова, який складається з переліку тверджень, яким досліджувані повинні дати свою оцінку. За результатами методики визначається рівень емпатії: дуже високий, високий, середній, низький, дуже низький.

Для статистичної обробки отриманих результатів нами було використано спеціальні *математико-статистичні методи*. Статистична обробка отриманих даних проводилася за допомогою комп'ютерної програми SPSS 12.0.

Для перевірки достовірності отриманих даних в якості основних статистичних методів застосовувались:

- t-критерій Стьюдента – для виявлення значущих розбіжностей порівнюваних показників;
- ф-критерій Фішера (кутове перетворення Фішера) – для визначення відносної частоти зустрічальності прояву певної ознаки в групі досліджуваних;
- факторний аналіз – комплекс аналітичних методів, що дозволяють виявити приховані (латентні) ознаки, а також причини їхнього виникнення й внутрішні закономірності їхнього взаємозв'язку, розкривають змістову структуру досліджуваного простору ознак шляхом виділення гіпотетичних змінних (факторів, компонент), що є незалежними між собою й інтерпретуються шляхом розгляду вагомих внесків факторів у загальну дисперсію досліджуваних ознак і факторних навантажень, що входять у фактор з високим абсолютним значенням.

Висновки до розділу

1. Аналіз результатів наукових досліджень показав, що професіографія як метод вивчення професійної діяльності людини була розроблена радянськими психотехніками у 20 – 30 роках ХХ століття. На сьогодні професіографія має істотні досягнення, а послідовне проведення і подальше удосконалення основних її принципів відкриває перспективу урахування і правильного використання різноманітних аспектів конкретної трудової діяльності, зокрема, діяльності спеціалістів МНС України.

Тим більше це стосується і професії рятувальника ГПРЗ МНС України, яка з'явилася в останнє десятиліття у зв'язку зі зміною політичного і економічного укладу життя, а також зміною кліматичних умов у Карпатському регіоні, збільшенням кількості туристичних об'єктів у Криму, значним збільшенням НС як об'єктивного характеру, (пов'язаних із самою природою гір) так і суб'єктивного (в основі яких - особистісні якості людини).

2. Складний вид професійної діяльності рятувальників гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України висуває жорсткі вимоги до кожного фахівця. У всіх варіантах службової діяльності рятувальник ГПРЗ МНС України не може схибити, зробити помилку, виявити непрофесіоналізм, тому що від його дій залежить не тільки ефективність виконання завдання, а й життя та здоров'я інших людей.

3. Проблема відповідності особистості та професії може бути адекватно пов'язана, якщо враховувати весь комплекс вимог: вимоги особистості до діяльності і, навпаки, професійної діяльності до особистості. Реалізація цього підходу на практиці - важлива умова й передумова вдосконалення всієї системи професійної підготовки висококваліфікованих фахівців ГПРЗ МНС України. Ефективне проведення професійного відбору до таких підрозділів дозволить суттєво знизити кількість несприятливих наслідків для психічного й фізичного здоров'я фахівців, а також знизити ймовірність появи помилок, обумовлених психологічною непридатністю персоналу, що можуть викликати значні психологічні й матеріальні втрати або є потенційно небезпечними для психічного або фізичного здоров'я людей.

При проведенні психологічного аналізу діяльності для потреб професійно-психологічного відбору до спеціальностей в межах ГПРЗ МНС України доцільним є виділення, насамперед, таких професійно важливих якостей, які диференціюють людей за ефективністю праці, а також залишаються досить стійкими, незмінними протягом усіх етапів формування й розвитку професійної діяльності, та таких, що погано піддаються тренуванню.

РОЗДІЛ 2

СПЕЦИФІКА ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ГІРСЬКИХ ПОШУКОВО-РЯТУВАЛЬНИХ ЗАГОНІВ МНС УКРАЇНИ

2.1. Структура, професійні завдання та робоче навантаження гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України

У СРСР слово «рятувальник» зустрічалося напрочуд рідко. Але і тоді були і рятувальники, і рятувальні служби... А ще була КРС. Повна назва - туристська контрольно-рятувальна служба. За радянських часів на території України такі служби існували в Криму і в Карпатах – КРС Криму та КРС Карпат.

У 1996 році в нашій країні створюється Міністерство з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи. А вже через рік, згідно наказів Міністра МНС України № 62 від 14.03.97, № 104 від 06.05.97 КРС Криму та КРС Карпат, поряд з іншими недержавними рятувальними формуваннями, включається до складу сил оперативного реагування МНС України. Крім того, наказом № 256 24.10.97 КРС Криму була включена в перелік формувань України, які, за необхідністю, можуть направлятися в іноземні держави для надання їм допомоги в ліквідації наслідків стихійного лиха, аварій і катастроф.

Відповідно до Закону України «Про аварійно-рятувальні служби» КРС Криму та КРС Карпат стає недержавною спеціалізованою аварійно-рятувальною службою на професійній основі, створеною громадською організацією.

З реорганізацією структури МНС України у 2003 році керівництво Головного управління МНС України в АР Крим, а також у Львівській, Івано-Франківській, Закарпатській областях, укладають договори із КРС про взаємодію в області забезпечення безпеки й проведення пошуково-рятувальних й аварійно-рятувальних робіт у гірсько-лісових, спелеологічних, водних районах і визначають зони дії підрозділів КРС.

Наступним етапом реформування КРС стало їх підпорядкування у 2005-2006 рр. Державній спеціальній (воєнізованій) аварійно-рятувальній службі МНС України (ДСВАРС).

А 13 вересня 2006 року з метою попередження надзвичайних ситуацій, що виникають внаслідок туристичної діяльності та ефективного проведення рятувальних робіт створюється Державна спеціалізована аварійно-рятувальна служба пошуку і рятування туристів МНС (ДСАРСПРТ).

Але на цьому реформування гірської рятувальної служби не зупинилось. З метою удосконалення діяльності МНС щодо управління у сфері запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру державними аварійно-рятувальними службами, Міністр підписав наказ № 11 від 10.12.2010 «Про вдосконалення управління державними аварійно-рятувальними службами МНС». В результаті чого ліквідувалося Головне управління з пошуку та рятування туристів, а територіальні організаційні

структури ДСАРСПРТ відійшли у підпорядкування Головним управлінням (управлінням) МНС України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі [117].

Не дивлячись, що КРС зазнавала значних змін, її завдання і функції не змінилися. Обмежились лише можливості гірських рятувальників щодо контролю за туристами, що, в свою чергу, дещо призвело до збільшення психологічного навантаження на особовий склад ГПРЗ МНС.

Не вплинули реформи і на плинність кадрів. На даний момент у службі працює переважна більшість рятувальників, які мають понад 10 років рятувального стажу. Це пояснюється тим, що на протязі багатьох років вимоги та умови праці залишалися не змінними.

На сьогоднішній день діяльність ГПРЗ МНС України чітко регламентується *законодавчими та нормативно-правовими актами*: наказом МНС «Про вдосконалення управління державними аварійно-рятувальними службами МНС» [126]; наказом МНС «Про удосконалення діяльності Державної спеціальної (воєнізованої) аварійно-рятувальної служби МНС України» [127]; статутом ДСАРСПРТ, затвердженим наказом МНС [180; 181]; законами України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» [62]; «Про аварійно-рятувальні служби» [61]; «Про правовий режим надзвичайного стану» [63], постановами КМУ «Про єдину державну систему запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного і природного характеру» [151]; «Про затвердження Порядку здійснення рятувальних заходів на об'єктах туристичних відвідувань» [152]; «Про затвердження порядку комплектування та професійної підготовки основного особового складу аварійно-рятувальних служб і типової форми контракту, що укладається з рятувальниками під час прийняття їх на роботу» [153], тимчасовою настановою з організації професійної підготовки працівників органів управління та підрозділів МНС України, затвердженої наказом МНС України від 27 листопада 2003 р. № 455 [131], тимчасовою програмою професійної підготовки основного особового складу.

Відповідно до зазначених актів гірські пошуково-рятувальні загони МНС - аварійно-рятувальні підрозділи, що призначені для запобігання виникнення надзвичайних ситуацій (НС), подій у горах, печерах, на гірських річках, що (або) спричинені туристичною діяльністю та мають відповідно підготовлений та споряджений особовий склад.

До складу сил оперативного реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру у гірських, спелеологічних та водних районах ГПРЗ МНС входять:

- *Гірські пошуково-рятувальні групи(ГПРГ);*
- *Гірські пошуково-рятувальні пункти(ГПРП).*

До складу гірських пошуково-рятувальних загонів входять гірські пошуково-рятувальні групи та пункти, які складають основу сил ГПРЗ МНС. Штатна чисельність ГПРГ складає 10 і більше осіб та може вміщувати в собі 2 і більше ГПРП (див. додатки А – Д).

Аналіз нормативних документів, що регламентують діяльність ГПРЗ МНС України (наказів, положень, інструкцій тощо) [60-65; 83; 127-133; 152; 153; 180; 181], вивчення спеціальної літератури та участь дослідника в діяльності гірських пошуково-рятувальних підрозділів МНС (трудовий метод) дозволили виділити основні характерні риси професії, відображені в комплексі професійних завдань, функцій і умов діяльності.

Специфіка професійної діяльності гірських рятувальників полягає, насамперед, у комплексі різноманітних і різноманітних за змістом професійних завдань.

Основними завданнями гірських пошуково-рятувальних підрозділів, згідно Статутів ГПРЗ МНС є: проведення під час виникнення надзвичайних ситуацій та надзвичайних подій на об'єктах туристичної діяльності і територіях пошуково-рятувальних робіт; запобігання та реагування на НС в гірських, лісових, спелеологічних районах та місцях масового відпочинку людей; ліквідація надзвичайних ситуацій та окремих їх наслідків на об'єктах туристичної діяльності і територіях; виконання робіт із запобігання виникненню та мінімізації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру та щодо захисту від них населення і територій.

До **основних функцій** ГПРЗ відноситься: забезпечення готовності підпорядкованих органів управління, сил і засобів до дій за призначенням; пошук і рятування людей, надання їм у можливих межах першої медичної допомоги, надання допомоги особам, які перебувають у небезпечному для життя і здоров'я стані на місці події та під час евакуації; участь у розробленні та погодженні планів реагування на надзвичайні ситуації на об'єктах туристичної діяльності і територіях, що обслуговуються формуваннями ГПРЗ (додаток Е).

Очевидно, що такий великий перелік професійних завдань та функцій, вимагає від людини неабиякої професійно-психологічної підготовленості та висуває підвищені вимоги до її особистісних та рівня розвитку професійно важливих якостей.

Виділяється 6 основних етапів професійної діяльності ГПРЗ МНС: прийом чергування, отримання повідомлення, оповіщення, дії по тривозі, оперативні дії, завершення ПРР (АРР) (див. рис. 2.1).

Дані, які наведено на рис. 2.1, свідчать, що у гірського рятувальника оперативний час реагування на НС становить 2 години (період від уточнення інформації про подію (НС) до виїзду у район проведення ПРР), у той час, як у рятувальників інших спеціальностей в межах МНС він становить не більше 5 хв. Це зумовлюється необхідністю:

- ✓ оповіщення по засобах зв'язку туристських баз, сільських рад, лісових господарств, близько яких планується проводити ПРР;
- ✓ ретельної підготовки спорядження та техніки для ПРР (АРР);
- ✓ часу на прибуття особового складу до підрозділу (на чергуванні знаходиться один оперативний черговий, інші рятувальники знаходяться за межами підрозділу, підтримуючи зв'язок із оперативним черговим).

1 ЕТАП		
ПРИЙОМ ЧЕРГУВАННЯ (добового або щоденного)		
При зміні чергування оперативний черговий приймає інформацію за останню добу та заповнює оперативні документи, перевіряє наявність та стан спеціального спорядження		
2 ЕТАП		
ОТРИМАННЯ ПОВІДОМЛЕННЯ		
№	Основні заходи	Оперативний час
1	Уточнення інформації про подію (НС)	“Ч” + 15 хв.
2	Доповідь інформації про подію (НС) оперативному черговому ГПРЗ	“Ч” + 20 хв.
3 ЕТАП		
ОПОВІЩЕННЯ		
3	Постановка завдань щодо оповіщення та оповіщення по засобах зв'язку туристських баз, сільських Рад, лісових господарств.	“Ч” + 35 хв.
4	Оповіщення особового складу загону	“Ч” + 45 хв.
5	Збір особового складу та постановка завдань керівникам ГПРГ на ведення ПРР	“Ч” + 2 год.
4 ЕТАП		
ДІЇ ПО ТРИВОЗІ		
6	Виїзд до району проведення ПРР	“Ч” + 3 год.
5 ЕТАП		
ОПЕРАТИВНІ ДІЇ		
7	Уточнення завдань керівником ПРГ рятувальникам на ведення ПРР	“Ч” + 3 год. 15 хв.
8	Отримання інформації від керівника ПРГ та доповідь начальнику ГУ ПРТ та черговому ГПРЗ	“Ч” + 5 год. 10 хв.
9	Доповідь начальнику ГУ ПРТ та оперативному черговому ГПРЗ про те, що потерпілого знайдено	Час, коли потерпілого знайдено
10	Доставка потерпілого до найближчої лікарні	
6 ЕТАП		
ЗАВЕРШЕННЯ ПОШУКОВО-РЯТУВАЛЬНИХ (АРР) РОБІТ		
11	Повернення особового складу ПРГ до місця постійної дислокації	
12	Доповідь оперативному черговому ГПРЗ про закінчення ПРР	

Рис. 2.1 – Основні етапи професійної діяльності ГПРЗ МНС України

Окремо зупинимося на розгляді робочого навантаження гірських рятувальників (аналіз оперативної інформації щодо основних показників оперативної діяльності підрозділів ГПРЗ з 2006 по 2009 рр. наведено у таблиці 2.1).

З таблиці 2.1 видно, що основні показники оперативно-технічної та профілактичної діяльності змінюються, а саме: збільшується, порівняно з 2006 роком (рік переходу в МНС України), кількість виїздів на пошуково-

рятувальні та аварійно-рятувальні роботи (на 710 виїздів - у 2007-2008 рр.; на 235 виїздів - у 2008-2009 рр.), врятованих осіб (на 568 більше у 2007-2008 рр.; на 15 осіб - у 2008-2009 рр.), кількість загиблих осіб (збільшилася на 11 осіб - у 2007-2008 рр., але вже на 6 осіб зменшилася у 2008-2009 рр.).

Більш наглядно наведені дані відображено на рисунках 2.2.- 2.6.

Таблиця 2.1 – Оперативна інформація про основні показники оперативно-технічної та профілактичної діяльності підрозділів ГПРЗ з 2006 по 2009 рр.

№	Основні показники	2006р. (з вересня)	2007р.	2008р.	2009р.
1.	Здійснено виїздів:	890	3480	4 190	4 425
	на пошуково-рятувальні та аварійно-рятувальні роботи	458	635	670	635
	на профілактичні роботи	325	2724	3438	3641
	на технічні роботи	107	121	82	149
2.	Врятовано осіб	596	720	1 288	1303
3.	Надано невідкладну медичну допомогу	334	401	500	523
4.	Знайдено загиблих осіб	27	28	39	33
5.	Кількість залученого о/с	3163	9619	10247	10498
6.	Кількість задіяної техніки	456	986	1056	471
7.	Кількість облікованих туристичних груп	-	11802	9014	10524
8.	Кількість туристів в складі облікованих туристичних груп	-	233074	156939	175415
9.	Пошуково-рятувальне (АР) обслуговування масових туристичних заходів (зльотів, змагань, сходжень тощо)	-	273	215	102

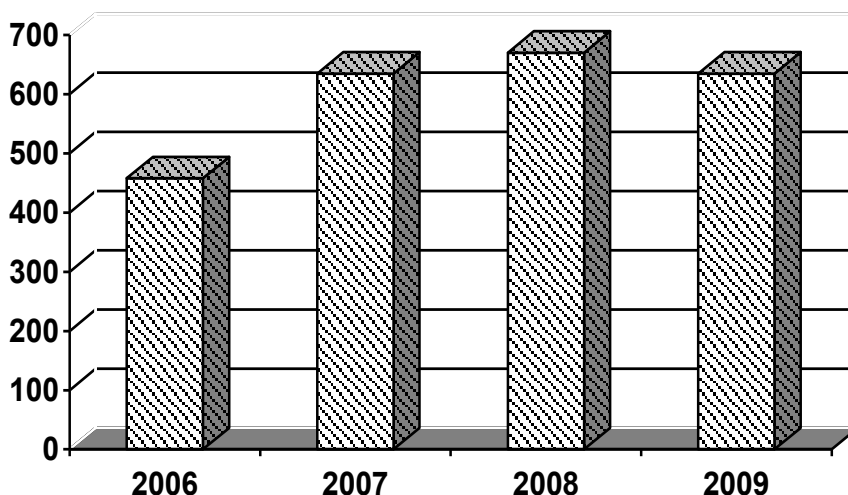

Рис 2.2 – Виїзди підрозділів ГПРЗ на проведення пошуково-рятувальних та аварійно-рятувальних робіт

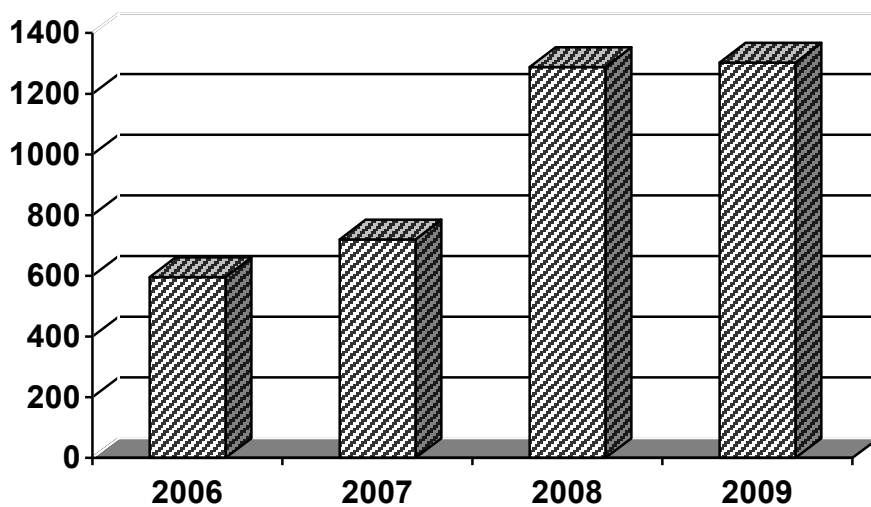

Рис 2.3 – Кількість осіб, врятованих рятувальниками ГПРЗ

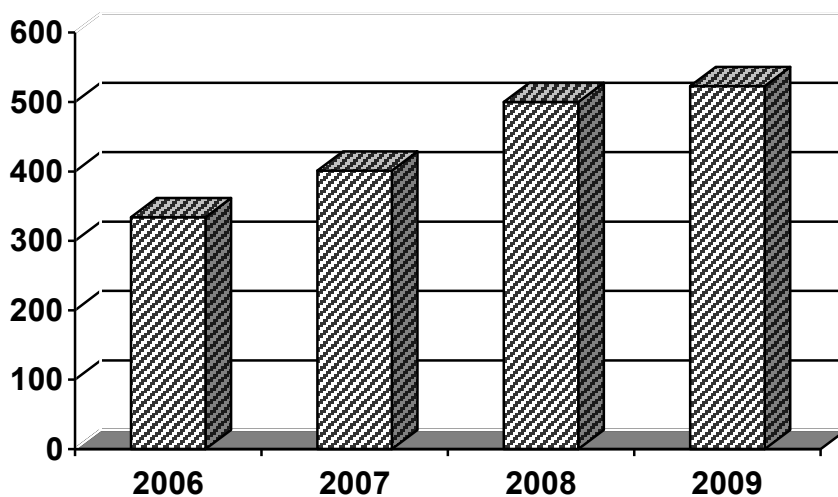

Рис 2.4 – Надано невідкладну медичну допомогу постраждалим особам

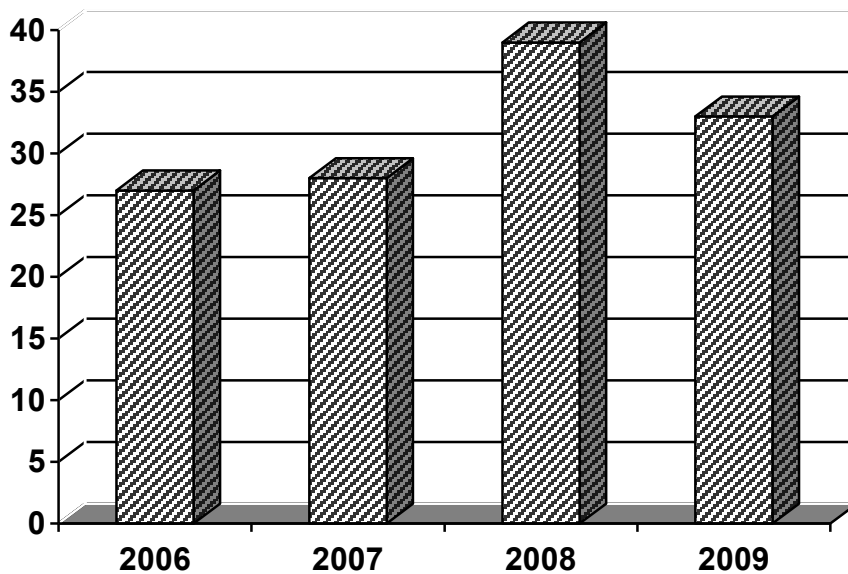

Рис 2.5 – Кількість загиблих осіб, знайдених рятувальниками ГПРЗ

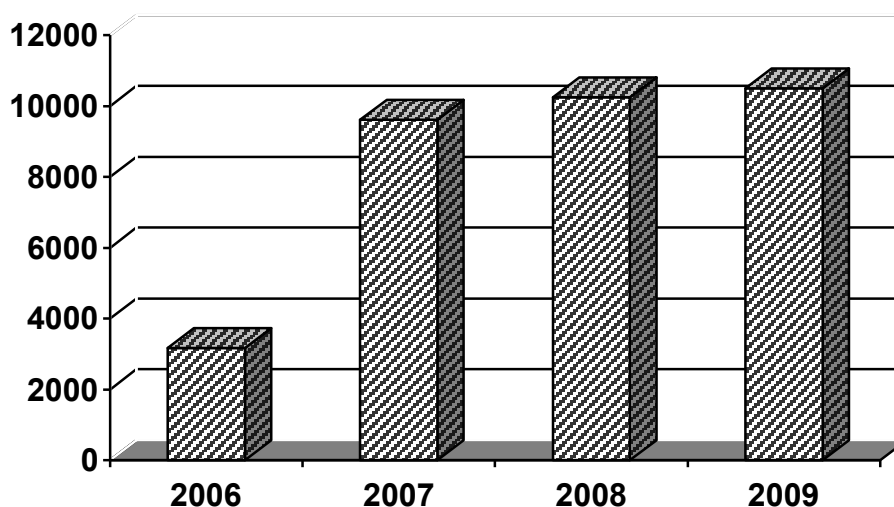

Рис 2.6 – Кількість особового складу, які залучалися до проведення ПРР на протязі року

Вважаємо, що представлені відомості надають достатньо чітке уявлення про структуру ГПРЗ МНС України, а кількісні дані про виїзди за сигналом «Збір» та участь особового складу у пошуково-рятувальних (аварійно-рятувальних) роботах у горах, печерах, на гірських річках переконливо свідчать про напружену та вкрай ризиковану роботу рятувальників гірських пошуково-рятувальних підрозділів.

2.2. Психологічні особливості професійної діяльності гірських рятувальників

На основі виділених у підрозділу 2.1 етапів професійної діяльності гірських рятувальників, визначимо основні їх професійні завдання, та спробуємо виділити їх психологічний зміст (див. табл. 2.2).

Проведене опитування досвідчених фахівців ГПРЗ МНС України дозволяє стверджувати, що успішне виконання вищезазначених завдань досягається:

- якісним здійсненням комплексу організаційних заходів щодо підготовки до проведення пошуково-рятувальних (аварійно-рятувальних) робіт;
- чіткою координацією пошуково-рятувальних підрозділів, залучених до оперативних дій та взаємодії з іншими службами;
- збором максимальної інформації про потерпілих і обставини та подальше її використання в ході пошуково-рятувальних (аварійно-рятувальних) робіт;
- постійним сходженням у гори з метою профілактичних заходів (роз'яснення та навчання туристів мір безпечної поведінки у горах);
- наявністю на озброєнні сучасного індивідуального та групового спорядження, оснащення, техніки та засобів зв'язку;

– постійним підвищенням свого рівня спеціальної фізичної та спортивної підготовки;

5 Таблиця 2.2 – Основні професійні завдання гірського рятувальника ГПРЗ МНС та їхній психологічний зміст

Етап діяльності	Професійні завдання	Психологічний зміст завдань
	1. Знати сейсмічну, гідрогеологічну і гідрометеорологічну обстановку на території, яку обслуговує загін (група/пункт);	1. Прийняти інформацію, що надходить у словесній і цифровій формі (по слуховому каналу (інструктаж) і по зоровому (екран комп'ютера);
	2. Знати оперативну обстановку за останню добу;	2. Осмислити, логічно переробити (зіставити, класифікувати) отриману інформацію;
	3. Перевірка спеціальної техніки, пошуково-рятувального обладнання (оснащення та спорядження) та службової документації.	3. Прийняти інформацію, зіставити її зі знаннями та уявленнями про нормальну роботу техніки.
	1. Уточнення інформації про подію (НС);	1. Створити установку на миттєве вибіркоче уточнення необхідної інформації.
	2. Збір додаткової інформації у необхідному обсязі.	2. Створити установку на миттєве вибіркоче відтворення необхідної інформації.
	1. Отримання сигналу «ЗБІР»;	1. Мати автоматизованість та швидкість виконання основних операцій, добру координацію рухів, зорово-моторну координацію, здатність до виконання швидких м'язових рухів;
	2. Отримання пошуково-рятувального обладнання;	2. Правильно визначити потрібне спорядження та його кількість, враховуючи специфіку НС;
	3. Виїзд до місця виникнення події (НС).	3. Сконструювати в уявленні образ можливих дій щодо переміщення до місця ви-клику, логічно переробити отриману інформацію;
	1. Переміщення оперативного складу до місця виникнення події (НС);	1. Побудувати в уявленні образ дій щодо можливих підходів/під'їздів/посадок /спуску/ підйому до місця виникнення НС, 2. Володіти способами пошуку та рятування ; 3. Мати розвинену просторову орієнтацію на місцевості;
		4. Користуватися оперативними планами, картами місцевості, технічними пристроями (компас, GPS-навігатор);
	2. Ведення пошуково-рятувальних (аварійно-рятувальних) робіт;	1. Побудувати в уявленні образ дій щодо можливих шляхів спуску або підйому та способів рятування і транспортування;

Продовження таблиці 2.2

Етап діяльності	Професійні завдання	Психологічний зміст завдань
		<p>2. Здійснювати послідовність розумових дій для реалізації готового алгоритму дій;</p> <p>3. Будувати просторовий образ сходження у гірську місцевість, скельному рельєфу, спуску в печеру, сплав по гірській річці (з опорою на слухове і зорове сприйняття) і перебудовувати просторовий образ сходження або спуску по мірі зміни обстановки;</p> <p>4. Прогнозувати зміни ситуації (її просторово-тимчасовий образ);</p> <p>5. Приймати рішення при виникненні непередбачуваної ситуації:</p> <ul style="list-style-type: none"> - оцінювати маршрут сходження або спуску; - вибирати засоби спорядження для його зміни; <p>визначити необхідну послідовність дій для реалізації рішення.</p>
	<p>3. Надання (у разі необхідності) першої медичної допомоги;</p>	<p>1. Добре володіти прийомами надання першої медичної допомоги;</p> <p>2. Чітко та лаконічно передавати команди та інформацію, впевнено розмовляти с постраждалими;</p> <p>3. Зберігати самовладання, зібраність;</p> <p>4. Проявляти почуття емпатії до постраждалого;</p> <p>5. У складних метеорологічних умовах проявляти рішучість, сміливість, витримку, ініціативність;</p>
	<p>4. Транспортування потерпілого до медичного закладу.</p>	<p>1. Побудувати в уявленні образ дій щодо можливих шляхів/підходів/під'їздів/посадок /спуску/ підйому постраждалого до медичного пункту або лікарні;</p>
	<p>1. Повернення оперативного складу та пошуково-рятувального обладнання до місця дислокації підрозділу;</p>	<p>1. Сконструювати в уявленні образ можливих дій щодо переміщення до місця дислокації, логічно переробити отриману інформацію;</p>
	<p>2. Приведення обладнання та спорядження у стан, придатний для застосування;</p>	<p>2. Зіставити стан спорядження і техніки з представленнями про їх стан, придатний до їх застосування;</p>

52 Продовження таблиці 2.2

Етап діяльності	Професійні завдання	Психологічний зміст завдань
	3. Доповідь про хід виконання ПРР (АРР) і проведених заходів;	3. Відтворити в логічній і образній пам'яті інформацію, про хід виконання ПРР (АРР) та окремих їх етапів; чітко та без перекручень доповісти про рішення і заходи, які приймалися під час проведення ПРР;
	4. Аналіз дій та окремих етапів ПРР.	4. Дати логічну оцінку власним діям та оцінити дії групи; класифікувати отриману інформацію;
НА ВСІХ ЕТАПАХ		<p>1. Вести радіообмін по засобам радіозв'язку, переговори по гучномовцю, чітко передаючи команди і повідомлення, зберігаючи спокійний тон у екстремальній ситуації;</p> <p>2. Приймати інформацію в мовній, зоровій, слуховій та ін. формах, аналізувати її;</p> <p>3. Зберігати зібраність у непередбачуваних ситуаціях;</p> <p>4. Довгостроково вести ПРР (АРР), не погіршуючи якості та не знижуючи темпу;</p> <p>5. При високій стійкості уваги вчасно переключати її на більш значущі об'єкти, розподіляти між різними джерелами інформації;</p> <p>6. Запам'ятовувати оперативну ситуацію, зіставляти її зі своїм професійним досвідом;</p> <p>7. Прогнозувати зміни оперативної обстановки;</p> <p>8. Здійснювати послідовність розумових та фізичних дій для реалізації алгоритму ліквідації НС;</p> <p>9. Вміти зберігати активність та високу працездатність в умовах стомлення, що поглиблюється.</p>

– вмінням надавати першу медичну допомогу, володіти альпіністськими навичками, спелеологічною підготовкою, засобами рятування на лижних схилах, орієнтуванням на місцевості та основ топографії, знанням підпорядкованого району дій.

Професійна діяльність гірських рятувальників проходить в складних метеорологічних умовах гірської та спелеологічної місцевості та вимагає від фахівців певних знань, вмінь та неабиякої витривалості та психологічної підготовленості до виконання професійних завдань за призначенням.

Результати досліджень за професіографічною анкетною дозволили встановити, що основними факторами, які ускладнюють виконання професійних завдань гірськими рятувальниками є:

- ✓ недостовірна інформація або повна відсутність інформації, яка необхідна для організації оперативних дій та прийняття відповідного рішення;

- ✓ постійне нервово-психічне напруження, яке спричинено роботою в несприятливих погодних та санітарно-гігієнічних умовах, готовність до виконання поставлених завдань в цілодобовому режимі, роботою у несприятливих кліматичних умовах (мороз, спека, дощ, сніг), відсутністю належних умов праці та відпочинку, в окремих випадках, - необхідністю роботи в засобах індивідуального захисту дихання та тіла;

- ✓ перебування у ситуації невизначеності завдання; незвичність і важкість просторового орієнтування при виконанні завдань за призначенням у незнайомій місцевості або у місцевості з обмеженою видимістю та прохідністю;

- ✓ постійна загроза для життя і здоров'я, можливість виникнення паніки в умовах висоти, замкненого простору, на лавинонебезпечній ділянці;

- ✓ велика перевага фізичної праці, яка поєднується з важкокоординованими рухами і великим потоком інформації, з прийняттям відповідальних рішень та надмірною руховою активністю швидко-силового типу, що виникає внаслідок високого темпу роботи з рятування людей, пошуково-рятувальних робіт на скельних ділянках, перенесення індивідуального та групового спорядження, засобів для виживання на значні відстані;

- ✓ неочікувані зміни кліматичних умов, що ускладнюють виконання оперативної задачі;

- ✓ дискомфортний стан через перебування у спорядженні та засобах індивідуального захисту.

Повсякденні умови діяльності, в яких доводилося працювати фахівцям гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України, характеризувалося сильнодіючими психотравмуючими факторами. Нами було проведено опитування експертів, націлене на виділення та ранжування всіх негативних стрес-факторів, які є «постійними супутниками» професійної діяльності фахівців гірських пошуково-рятувальних підрозділів. Результати опитування представлені у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3 – Основні стрес-фактори професійної діяльності гірських рятувальників

Ранг	%	Стрес-фактори
1	23,50	Попадання під сніжну лавину (неочікуваний схід багатьох тон снігу, не контрольованість перебування у лавині та неможливість вибратися на поверхню, що у переважній більшості випадків призводить до загибелі)
2	14,12	Пошуки постраждалих на лавинонебезпечній ділянці (постійне напруження, яке викликане загрозою у будь-який момент сходу лавини. Ускладнюється проведенням пошукових робіт (зондуванням снігу) у місці сходження лавини у глибокому кулуарі – неможливість у разі небезпеки швидко його залишити)
3	13,01	Пошуково-рятувальні роботи у горах в складних метеоумовах (погодні умови у горах змінюються декілька раз на добу, через що важко передбачити спеціальне спорядження на пошукову групу та правильно вибрати тактику для проведення пошуково-рятувальних робіт)
4	12,32	Транспортування потерпілого на скельному рельєфі (вплив фактору висоти, ненадійність анкерного кріплення у скелю, небезпека каменепадів, залежність від членів пошукової групи)
5	11,05	Пошуково-рятувальні роботи в печерах (вплив фактору замкнутого простору та тривалі занурення у водяні сифони із використанням аквалангів)
6	9,44	Надання 1-ї медичної допомоги постраждалим (крик та плач постраждалих, страх зробити неправильні дії, вигляд пошкоджених, обморожених тіл та крові)
7	8,45	Вилучення та транспортування трупів (зіткнення з фрагментами людських тіл, жахливі картини роздавлених каменепадом палаток, розбитого, при падінні зі скель, автотранспорту т. ін.)
8	8,11	Рятувальні роботи під час спортивно-туристичних змагань на гірських річках (при рятувальних роботах на гірських річках рятувальники працюють під дією таких небезпечних факторів: льодяна вода, висока швидкість течії, невидимі підводні камені)

У ході опитування деякими експертами додатково були виділені **нетипові професійні завдання** фахівців гірських пошуково-рятувальних загонів МНС, до яких увійшли:

✓ **дії, пов'язані із піротехнічними заходами** (іноді піротехнічні підрозділи МНС України звертаються до фахівців ГПРЗ МНС із проханням надати допомогу щодо вилучення знайдених боєприпасів часів Великої Вітчизняної війни із гірських ущелин, каменоломень, колодязів. *Стрес-фактором* є неможливість використання броньованого одягу та захисних щитів);

✓ **ліквідація наслідків повені** (як показав досвід 2008 року – ліквідація наслідків повені на Закарпатті не обійшлась без залучення до оперативних дій фахівців ГПРЗ. *Стрес-факторами* були: здійснення довготривалий час

пошуково-рятувальних робіт на підтопленій місцевості, переміщення по місцевості тільки за допомогою плавзасобів, вигляд зруйнованих селищ, складність у спілкуванні із постраждалим населенням).

✓ **морські операції** (даний вид оперативних дій притаманний Кримському гірському пошуково-рятувальному загону. Однією з найбільш складних ситуацій стала ситуація 2009 року, коли морський сухогруз через шторм потрапив до берегової лінії та сів на міліну. Із-за неможливості використання морського рятувального транспорту та засобів авіації було прийнято рішення провести аварійно-рятувальні роботи силами підрозділів ГПРЗ МНС. *Стрес-факторами* були: у складних метеоумовах здійснити переправу із скелі на корабель, а потім на берегову лінію, а також неможливість контролювати рятувальні роботи із-за тонучого корабля).

У зв'язку з несприятливими умовами праці, у практично здорових людей, наприкінці виконання фактично кожного з завдань за призначенням, формуються реакції, характерні для патологічного функціонального стану організму. При інтенсивності фізичних навантажень в організмі рятувальника відбуваються морфологічні, функціональні та біохімічні зміни. Ці зміни, не встигаючи ліквідуватися за час відпочинку, накопичуються, що призводить до виникнення гострих і хронічних перенапружень організму, які здатні переходити в захворювання. Серед найчастіших захворювань рятувальників виділяються: застудні, серцево-судинні захворювання, неврологічні хвороби, хвороби кістково-м'язової системи.

У *структурі професійних хвороб* гірських рятувальників домінуюче положення займають: хвороби кістково-м'язової системи, травми м'язів та суглобів, хвороби нервової системи та хвороби серцево-судинної системи (див. рис. 2.7).

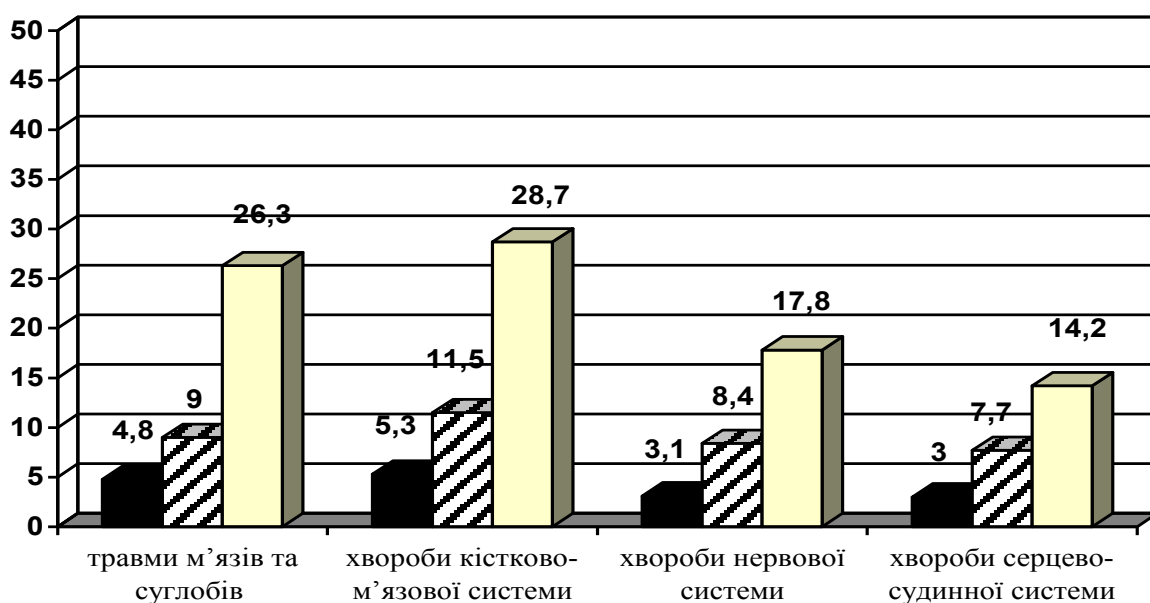

Рис. 2.7 – Аналіз професійних захворювань гірських рятувальників за період 2007-2009 рр.

Як видно з рисунку 2.7, домінуюче положення у професійних захворюваннях рятувальників займають хвороби кістково-м'язової системи. Це є наслідком того, що під час виконання завдань за призначенням, фахівці ГПРЗ найчастіше працюють у незручних позах на висоті, у замкненому просторі, використовуючи важке спеціальне спорядження, тривала ноша якого призводить до деформації суглобів та захворювань хребта.

Таким чином, дія потужних подразників, до яких належать безпосереднє протиборство зі стихією, перевтома, дефіцит часу й інформації, застосування великої кількості устаткування й інструмента, викликає певні негативні зміни фізичного і психічного стану, що суттєво знижує ефективність виконання службових завдань і небезпечним чином впливає на особистість рятувальника.

Висновки до розділу

1. Гірські пошуково-рятувальні загони МНС - аварійно-рятувальні підрозділи, що призначені для запобігання виникнення надзвичайних ситуацій (НС), подій у горах, печерах, на гірських річках, що (або) спричинені туристичною діяльністю та мають відповідно підготовлений та споряджений особовий склад. До складу сил оперативного реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру у гірських, спелеологічних та водних районах ГПРЗ МНС входять: гірські пошуково-рятувальні групи та гірські пошуково-рятувальні пункти.

Основними завданнями гірських пошуково-рятувальних підрозділів, згідно Статутів ГПРЗ МНС є: проведення під час виникнення надзвичайних ситуацій та надзвичайних подій на об'єктах туристичної діяльності і територіях пошуково-рятувальних робіт; запобігання та реагування на НС в гірських, лісових, спелеологічних районах та місцях масового відпочинку людей; ліквідація надзвичайних ситуацій та окремих їх наслідків на об'єктах туристичної діяльності і територіях; виконання робіт із запобігання виникненню та мінімізації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру та щодо захисту від них населення і територій.

До основних функцій ГПРЗ відноситься: забезпечення готовності підпорядкованих органів управління, сил і засобів до дій за призначенням; пошук і рятування людей, надання їм у можливих межах першої медичної допомоги, надання допомоги особам, які перебувають у небезпечному для життя і здоров'я стані на місці події та під час евакуації; участь у розробленні та погодженні планів реагування на надзвичайні ситуації на об'єктах туристичної діяльності і територіях, що обслуговуються формуваннями ГПРЗ.

Очевидно, що такий великий перелік професійних завдань та функцій, вимагає від людини неабиякої професійно-психологічної підготовленості та висуває підвищені вимоги до її особистісних та рівня розвитку професійно-важливих якостей.

2. Професійна діяльність гірських рятувальників проходить в складних метеорологічних умовах гірської та спелеологічної місцевості та вимагає від фахівців певних знань, вмінь та неабиякої витривалості та психологічної підготовленості до виконання професійних завдань за призначенням.

Основними факторами, які ускладнюють виконання професійних завдань гірськими рятувальниками є:

- ✓ недостовірні інформація або повна відсутність інформації, яка необхідна для організації оперативних дій та прийняття відповідного рішення;
- ✓ постійне нервово-психічне напруження, яке спричинено роботою в несприятливих погодних та санітарно-гігієнічних умовах, готовність до виконання поставлених завдань в цілодобовому режимі, роботою у несприятливих кліматичних умовах (мороз, спека, дощ, сніг), відсутністю належних умов праці та відпочинку, в окремих випадках, - необхідністю роботи в засобах індивідуального захисту дихання та тіла;
- ✓ перебування у ситуації невизначеності завдання; незвичність і важкість просторового орієнтування при виконанні завдань за призначенням у незнайомій місцевості або у місцевості з обмеженою видимістю та прохідністю;
- ✓ постійна загроза для життя і здоров'я, можливість виникнення паніки в умовах висоти, замкненого простору, на лавинонебезпечній ділянці;
- ✓ велика перевага фізичної праці, яка поєднується з важкокоординованими рухами і великим потоком інформації, з прийняттям відповідальних рішень та надмірною руховою активністю швидко-силового типу, що виникає внаслідок високого темпу роботи з рятування людей, пошуково-рятувальних робіт на скельних ділянках, перенесення індивідуального та групового спорядження, засобів для виживання на значні відстані;
- ✓ неочікувані зміни кліматичних умов, що ускладнюють виконання оперативної задачі;
- ✓ дискомфортний стан через перебування у спорядженні та засобах індивідуального захисту.

3. Умови діяльності, в яких доводиться працювати рятувальникам ГПРЗ МНС, характеризуються сильнодіючими психотравмуючими факторами. Найбільш стресогенними є наступні ситуації професійної діяльності: попадання під сніжну лавину; пошуки постраждалих на лавинонебезпечній ділянці; пошуково-рятувальні роботи у горах в складних метеоумовах; транспортування потерпілого на скельному рельєфі; пошуково-рятувальні роботи в печерах; надання 1-ї медичної допомоги постраждалим; вилучення та транспортування трупів; рятувальні роботи під час спортивно-туристичних змагань на гірських річках .

Крім того, досвідченими фахівцями виділяються ще й нетипові професійні завдання, які доводилося їм виконувати та які також справляють негативний потужний вплив на психіку гірського рятувальника. До таких професійних завдань увійшли: дії, пов'язані із піротехнічними заходами; ліквідація наслідків повені та морські операції, що притаманні Кримському гірському пошуково-рятувальному загону МНС.

4. У зв'язку з несприятливими умовами праці, у практично здорових людей, наприкінці виконання фактично кожного з завдань за призначенням, формуються реакції, характерні для патологічного функціонального стану організму. При інтенсивності фізичних навантажень в організмі рятувальника відбуваються морфологічні, функціональні та біохімічні зміни. Ці зміни, не встигаючи ліквідуватися за час відпочинку, накопичуються, що призводить до виникнення гострих і хронічних перенапружень організму, які здатні переходити в захворювання.

У структурі професійних хвороб гірських рятувальників домінуюче положення займають: хвороби кістково-м'язової системи, травми м'язів та суглобів, хвороби нервової системи та хвороби серцево-судинної системи.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ РЯТУВАЛЬНИКІВ ГІРСЬКИХ ПОШУКОВО-РЯТУВАЛЬНИХ ЗАГОНІВ МНС УКРАЇНИ

3.1. Особливості професійної мотивації фахівців ГПРЗ

Початковим та найголовнішим етапом відбору кандидатів до підрозділів ГПРЗ є перевірка їх відповідності існуючим вимогам щодо майбутньої спеціальності. Це найголовніша умова, яку висуває професія до фахівця.

Під час дослідження було встановлено, що переважна більшість всіх гірських рятувальників працювали в тих умовах, в яких вони жили та зростали, що в свою чергу є досить важливим з боку орієнтації у гірській місцевості.

Саме через це ми не ставили перед собою завдань щодо вивчення структури індивідуально-психологічних якостей фахівців та на їх основі будувати особистісні профілі. Перед нами стояло завдання, виявити основні мотиви, які спонукають людину до вступу на службу до підрозділів ГПРЗ та визначити основні професійно важливі якості гірських рятувальників, які обумовлюють рівень виконання ними основних професійних завдань.

Таким чином початковим етапом дослідження стало проведення опитування фахівців ГПРЗ щодо основних мотивів їх вступу на службу до зазначених підрозділів. Це питання вже підіймалось в деяких дослідженнях [44; 175; 167].

Вивчення професійної мотивації фахівців ГПРЗ було проведене нами в два етапи:

1) вивчення та аналіз мотивів обрання професії (мотиви вступу на службу в ГПРЗ) – побудова ієрархії домінуючих мотивів та визначення структури об'єктивних та суб'єктивних факторів, що обумовили вибір особистістю даної професії;

2) дослідження мети професійної діяльності гірських рятувальників.

Так, на початку розгляду особливостей мотиваційної ієрархії досліджуваних нами було проведене анкетування щодо визначення мотивів вступу на службу в підрозділ (див. табл. 3.1.). Особлива увага приділялась визначенню мотивів, які спонукали гірських рятувальників обрати саме цю професію. Отримані під час дослідження результати дозволили говорити про існування певних розходжень у виразності професійних мотивів в групах гірських рятувальників, які відрізняються різним рівнем ефективності професійної діяльності.

Першу низку розходжень у частоті зустрічаємості ознаки було відмічено стосовно виразності такого мотиву обрання професії як «сімейна традиція» - достовірно більша кількість випробуваних 1 групи у порівнянні з 3 групою, відмічають у себе такий мотив (15,38% проти 10,10%, при $p \leq 0,05$).

Такий мотив як «прагнення до роботи, пов'язаної з наданням допомоги іншим людям» є більш властивим для випробуваних 2 групи, ніж їхнім колегам з 3 групи (15,22% проти 10,50%, при $p \leq 0,05$).

Найменш, ніж у 1 та 2 групах у гірських рятувальників з низьким рівнем ефективності професійної діяльності, є виразним такий мотив як «праг-

нення до морального задоволення від роботи». Відмінності є значущими на рівнях $p \leq 0,01$ та $p \leq 0,05$ відповідно.

Професійний мотив «змістовий інтерес до роботи в рятувальних підрозділах» виявився більш притаманним фахівцям ГПРЗ 1 групи – 16,30%. Фахівців, що обрали професію, керувались цим мотивом в 2 групі 10,32%, а в 3 групі – 10,15%. Результати є достовірним на рівні $p \leq 0,01$.

Окрему увагу хотілося б приділити тому, що ні в 1, ні в 2 групах фахівців, які б поступили на службу в ГПРЗ лише тому, що так склались обставини, не виявлено.

Таблиця 3.1 – Ієрархічна структура мотивів обрання професійної діяльності фахівцями ГПРЗ

Мотиви обрання професії	I група		II група		III група		ϕ^* (1,2)	ϕ^* (1,3)	ϕ^* (2,3)
	(%)	Ранг	(%)	Ранг	(%)	Ранг			
Сімейна традиція	15,38	3	13,25	2	10,10	5,5	1,54	2,87*	1,83
Прагнення до роботи, пов'язаної з наданням допомоги іншим людям	13,65	4	15,22	1	10,50	3	1,29	1,88	2,10*
Прагнення до морального задоволення від роботи	12,97	5	10,00	7	5,98	10	1,21	3,16**	2,82*
Прагнення до ризику, небезпеки, можливості проявити себе	9,55	7	10,15	6	13,70	1	0,38	1,99	1,64
Прагнення «себе перебороти», змінити характер, стати впевненішим	5,50	8	9,55	8	9,45	7	1,80	1,85	0,29
Змістовий інтерес до роботи в рятувальних підрозділах	16,30	2	10,32	5	10,15	4	2,77*	2,59*	0,35
Можливість мати стабільний заробіток	10,10	6	12,85	3	12,36	2	1,35	1,51	0,37
Випадковий збіг обставин	0	-	0	-	8,56	9	-	3,21*	2,96*
Незадоволеність колишньою роботою	0	-	10,50	4	10,10	5,5	3,79**	0,20	3,33**
За прикладом друзів і знайомих, що працюють в ГПРЗ	16,55	1	8,16	9	9,10	8	3,06**	2,98*	1,06
* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$									

А ось у 3-й групі (низькі показники ефективності професійної діяльності) таких випробуваних близько 10%. Можна припустити, що така обставина, як не свідоме обрання професії також може виступати чинником низького рівня її ефективності.

Крім цього, і в 2-й, і в 3-й групах є досліджувані, які відмітили, що поступили на службу до ГПРЗ через незадоволеність колишньою роботою (10,50% та 10,10% відповідно). В 1 групі таких опитуваних не виявлено. Результати є дійсними на рівні $p \leq 0,01$.

Протилежну тенденцію відмічено стосовно виразності такого професійного мотиву як вступ на службу «за прикладом друзів і знайомих, що працюють в ГПРЗ» - в 1 групі таких опитаних 16,55%, а в 2 та 3 групах – близько 10 %.

Подальший аналіз рейтингової структури виразності мотивів обрання фахівцями своєї професії дозволив в кожній групі виділити домінантні мотиви. А це, у свою чергу, дало нам можливість визначити спонукаючу «силу», що й досі обумовлює якість та рівень ефективності діяльності, яку виконує гірський рятувальник щодня.

Було встановлено, що *найголовнішими професійними мотивами*, що відзначила більшість фахівців 1 групи стали наступні:

- ✓ 1 місце – за прикладом друзів та знайомих, що працюють в ГПРЗ;
- ✓ 2 місце – змістовий інтерес до роботи в рятувальних підрозділах;
- ✓ 3 місце – сімейна традиція;
- ✓ 4 місце – прагнення до роботи, пов'язаної з наданням допомоги іншим людям;
- ✓ 5 місце – прагнення до морального задоволення від роботи.

Наведені мотиви обрання професії фахівцями 1 групи (високий рівень ефективності професійної діяльності) можна охарактеризувати як такі, що відносяться до продуктивної мотивації. Головною відмінністю в даному випадку є те, що наведена п'ятірка мотивів свідчить про цілком свідомий професійний вибір фахівців 1 групи.

У 2 групі фахівців перелік домінантних професійних мотивів утворили наступні:

- ✓ 1 місце – прагнення до роботи, пов'язаної з наданням допомоги іншим людям;
- ✓ 2 місце – сімейна традиція;
- ✓ 3 місце – можливість мати стабільний заробіток;
- ✓ 4 місце – незадоволеність колишньою роботою;
- ✓ 5 місце – змістовий інтерес до роботи в рятувальних підрозділах.

З наведеного переліку ми можемо побачити, що в ньому присутні мотиви які можна віднести як до продуктивної тенденції, так і до споживчої.

У даному випадку має місце «змішаний тип» професійної мотивації. Тобто, якщо на перших місцях все ж таки перебувають мотиви продуктивні, то вже на 3 та 4 місця приходять мотиви, які відносяться до споживчої тенденції. Починає проявлятися бажання заробляти та є очевидним, що для декількох опитаних 2 групи служба у ГПРЗ – це ніщо інше як засіб «врятуватись» від попередньої роботи, яка не відповідала всім вимогам опитуваних.

Подальший розгляд результатів виразності мотивів професійної діяльності дозволив виділити основні з них у групі найменш професійно ефективних гірських рятувальників.

- ✓ 1 місце – прагнення до ризику, небезпеки, можливості проявити себе
- ✓ 2 місце – сімейна традиція;
- ✓ 3 місце – можливість мати стабільний заробіток;
- ✓ 4 місце – незадоволеність колишньою роботою;
- ✓ 5 місце – змістовний інтерес до роботи в рятувальних підрозділах.

Зазначені результати надають змогу охарактеризувати процес обрання фахівцями 3 групи професії гірського рятувальника як більш стихійний, ніж свідомий та обміркований. Це, на нашу думку не може не позначатись на процесі її виконання та не може не знижувати загального рівня її ефективності.

Окрім наведеної ієрархії ми вважаємо за потрібне представити дані щодо виразності основної мети професійної діяльності за Ю.О. Приходько [156].

Дані, які були наведені автором [156], нами були допрацьовані та у зміненому вигляді (див. додаток Л) представлені для оцінки гірським рятувальникам. Отримані результати відбито в таблиці 3.2.

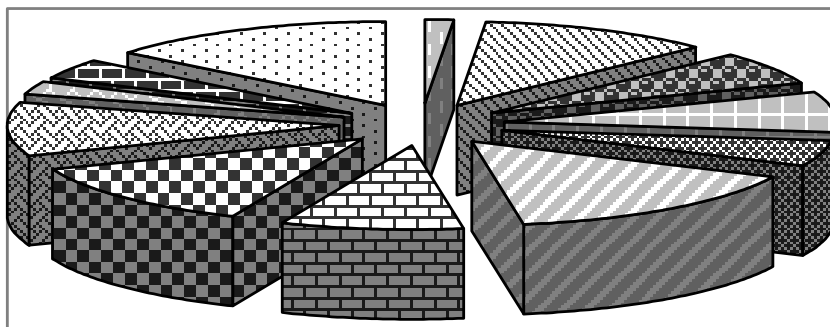
Таблиця 3.2 – Рангові оцінки виразності мети діяльності фахівців ГПРЗ залежно від рівня ефективності професійної діяльності

Мета професійної діяльності	Середньогруповий ранг		
	1 група	2 група	3 група
Досягнення високих професійних результатів	1	2	6
Досягнення почуття задоволеності	9	10	4
Професійне вдосконалювання	5	3	8
Досягнення кар'єрного росту	6	6	3
Забезпечення безпеки оточуючих	4	12	11
Досягнення бажаного соціального статусу	12	5	5
Встановлення й зміцнення дружніх відносин	7	11	10
Досягнення матеріальних благ	10	4	2
Досягнення результатів у самопізнанні	8	8	12
Особистісне самовдосконалювання	2	1	7
Самореалізація	3	7	9
Пошук «гострих відчуттів»	11	9	1

Отримані під час анкетування дані вразили своєю неоднорідністю в різних групах опитаних (див. рис. 3.1 – 3.3). Коли, на перший погляд, всі фахівці служби пошуку та порятунку туристів мали єдину професійну мету, яка і є їх головним професійним завданням, більш щільне її вивчення показало більш різноманітні результати. При цьому, одразу відмітимо, що головною особливістю такої оцінки стало виявлення внутрішнього суб'єктивного мотиву, який спонукає рятувальника працювати в складних та небезпечних умовах, ризикуючи власним життям.

Так було встановлено, що в 1 групі фахівців, які за оцінкою експертів є максимально професійно ефективними, трійку основних цілей професійної діяльності утворили наступні: найголовнішою метою професійної діяльності є «досягнення високих професійних результатів»; друге місце займає «особистісне самовдосконалювання»; третю позицію відведено такій меті як «самореалізація» (рис.

3.1). За наведених даних можна зробити припущення, що найголовнішим для гірських рятувальників у своїй професії є можливість професійно та особистіно зрости та самовдосконалюватись. Їх більш за все непокоїть дотримання високої планки в професії, вони керуються необхідністю все та завжди робити на відмінно. Таку позицію можна назвати перфекціоністською, що в свою чергу і обумовлює високі показники професійної діяльності рятувальників цієї групи.

- Досягнення високих професійних результатів
- ▣ Досягнення почуття задоволеності
- ▤ Професійне вдосконалювання
- ▥ Досягнення кар'єрного росту
- ▧ Забезпечення безпеки оточуючих
- ▨ Досягнення бажаного соціального статусу
- ▩ Установлення й зміцнення дружніх відносин
- Досягнення матеріальних благ
- Досягнення результатів у самопізнанні
- ▬ Особисте самовдосконалювання
- ▭ Самореалізація
- ▮ Пошук "гострих відчуттів"

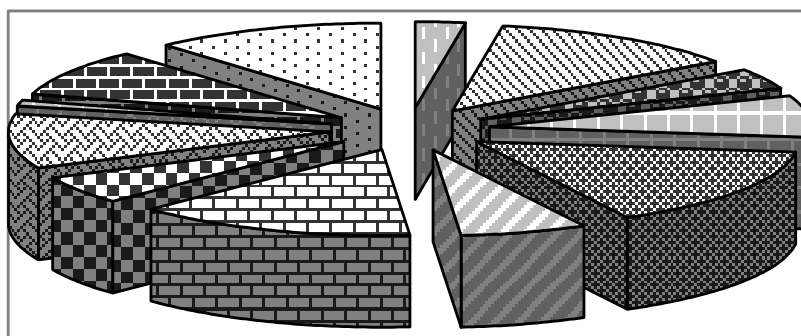
Рис. 3.1 – Представленість мети діяльності фахівців ГПРЗ 1 групи

Це також підтверджує її «зміст» останньої за оцінками трійки професійних цілей рятувальників цієї групи. Встановлено, що менш за все у своїй професії рятувальники 1 групи керуються можливістю «досягнути бажаного соціального статусу»; їх практично не приваблює «пошук гострих відчуттів», що на думку багатьох сторонніх людей є майже обов'язковим для таких фахівців; випробувані 1 групи майже не керуються такою метою як «досягнення матеріальних благ».

Таким чином, наведена характеристика професійних цілей фахівців ГПРЗ, які увійшли до складу 1 групи, дозволяє стверджувати, що їм властива чітка професійна спрямованість та те, що вони цілком комфортно почуваються у своїй професії.

Аналіз даних щодо виразності цілей професійної діяльності фахівців ГПРЗ із середніми показниками ефективності професійної діяльності показав наступне (рис. 3.2). На першому місці, за середньо груповим показником розташовано таку професійну мету як «особистісне самовдосконалювання»; другу позицію відведено меті «досягнення високих професійних результатів»; замикає трійку професійних цілей «професійне вдосконалювання».

Як ми бачимо, наведена картина майже відповідає професійним цілям фахівців з 1 групи (високий рівень ефективності професійної діяльності). І доки не можливо виділити компонент в переліку цілей професійної діяльності, який би обумовлював зниження її ефективності. Розгляд останньої трійки професійних цілей гірських рятувальників 2 групи і дозволив встановити можливі детермінанти зниження ефективності професійної діяльності цих фахівців. Так було встановлено, що менш за всіе спрямовує професійну діяльність рятувальників 2 групи така мета як «забезпечення безпеки оточуючих»; слідом за нею розташовано такі цілі, як «встановлення й зміцнення дружніх відносин» та «досягнення почуття задоволеності».

- Досягнення високих професійних результатів
- ▨ Досягнення почуття задоволеності
- ▩ Професійне вдосконалювання
- ▧ Досягнення кар'єрного росту
- ▦ Забезпечення безпеки оточуючих
- ▥ Досягнення бажаного соціального статусу
- ▤ Установлення й зміцнення дружніх відносин
- ▣ Досягнення матеріальних благ
- ▢ Досягнення результатів у самопізнанні
- Особисте самовдосконалювання
- Самореалізація
- ▟ Пошук "гострих відчуттів"

Рис. 3.2 – Представленість мети діяльності фахівців ГПРЗ 2 групи

Ці результати є досить неочікуваними, адже:

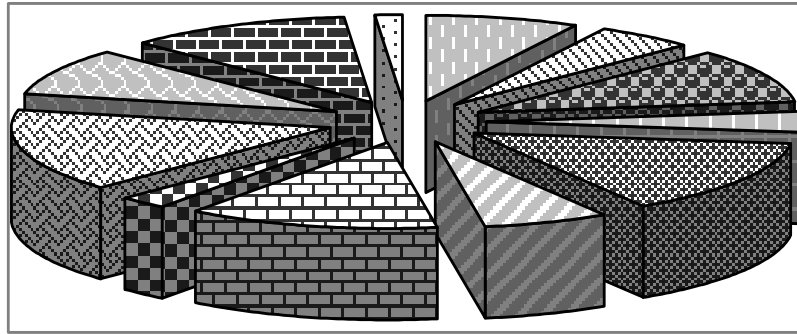
✓ по-перше, головною метою гірських рятувальників є забезпечення безпеки туристів та надання їм допомоги у випадку її необхідності. А це зовсім не співпадає з тим, яку мету ці фахівці сказали як зовсім не важливу;

✓ по-друге, діяльність гірських рятувальників є колективною. Крім того, виконання професійних завдань рятувальниками досить часто вимагає підстраховки їх своїми колегами, що не може не зближувати їх та не об'єднувати. Отже, нехтування тісними дружніми відносинами між членами підрозділу також здається дещо дивним;

✓ по-третє, робота, яка не приносить суб'єктивного почуття задоволення може бути джерелом виникнення та розвитку у людини синдрому професійного

вигорання, що також негативно позначатиметься на рівні професійної ефективності гірського рятувальника.

Аналіз виразності мети професійної діяльності фахівців ГПРЗ 3 групи показав, що виконуючи професійні завдання за призначенням ці фахівці здебільшого керуються такими цілями як «пошук гострих відчуттів», «досягнення матеріальних благ» та «досягнення кар'єрного росту» (рис. 3.3).

- Досягнення високих професійних результатів
- ▣ Досягнення почуття задоволеності
- ▤ Професійне вдосконалювання
- ▥ Досягнення кар'єрного росту
- ▦ Забезпечення безпеки оточуючих
- ▧ Досягнення бажаного соціального статусу
- ▨ Установлення й зміцнення дружніх відносин
- ▩ Досягнення матеріальних благ
- Досягнення результатів у самопізнанні
- Особисте самовдосконалювання
- ▬ Самореалізація
- ▭ Пошук "гострих відчуттів"

Рис. 3.3 – Представленість мети діяльності фахівців ГПРЗ 3 групи

Наведений перелік не відповідає уявленню про продуктивну професійну мотивацію, адже зазначені цілі професійної діяльності фахівців 3 групи характеризують спрямованість лише на вслану особистість та задоволення своїх потреб. Відповідно такий перелік цілей не може сприяти підвищенню професійної ефективності фахівця.

Доповнює зазначене припущення і виразність професійних цілей, які за даними рейтингу буди розташовані на останніх місцях. Відмічається, що менш за все випробуваних 3 групи турбує можливість «досягнення результатів у самопізнанні», «забезпечення безпеки оточуючих» та «встановлення й зміцнення дружніх відносин». Проводячи порівняння з виразністю професійних цілей в 1 та 2 групі фахівців з вищенаведеними цілями 3 групи рятувальників, можна припустити, що *саме мета професійної діяльності і обумовлює її ефективність. З зазначених даних ми бачимо, що чим чіткіше виділяється лінія професійної спрямованості у фахівців, тим вище їх професійна ефективність, і відповідно, чим більше домінує особистісна спрямованість (реалізація суто особистісних потреб засобами професійної діяльності) – тим більше знижується рівень ефективності професійної діяльності рятувальників ГПРЗ.*

Таким чином, наведені дані дозволяють говорити про те, що **взаємна неузгодженість основних завдань діяльності підрозділів ГПРЗ та мети професійної діяльності гірського рятувальника обумовлюють зниження рівня ефективності виконуваної фахівцем діяльності.**

Наступним етапом вивчення мотиваційної сфери гірського рятувальника стало проведення дослідження щодо ***виявлення особливостей ієрархії основних потреб фахівців.*** Вирішення цього питання в комплексі з мотивами обрання професії дозволить дослідити суб'єктивне ставлення фахівців ГПРЗ до своєї професії та свого професійного призначення.

Головним аспектом, який потребував вивчення, була професійна спрямованість фахівця, а саме – виконання даним рятувальником своєї професійної діяльності або керує індивідуальною спрямованістю (задоволеність матеріальних потреб, потреб у визнанні), або мотивуючись соціальною спрямованістю (задоволеність потреб у самореалізації та потреб в міжособистісній взаємодії).

Відомо, що існують цілі ієрархії потреб особистості, які можна проектувати на категорії цінностей. Вивчення такого взаємозв'язку допоможе дослідити можливість трансформації незадоволених потреб особистості в її цінності. Це в свою чергу надасть можливість виокремити компонент в мотиваційній сфері особистості, який відповідає за ефективність виконуваної нею діяльності.

Аналіз отриманих даних дослідження (див. табл. 3.3) показав існування ряду достовірних розходжень у виразності ступеня задоволеності основних потреб фахівців ГПРЗ.

Таблиця 3.3 – Рівень задоволеності основних потреб гірських рятувальників

Актуальні потреби	1-а група (M±m)	2-а група (M±m)	3-я група (M±m)	t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
Матеріальні потреби	22,74±1,14	32,09±1,21	33,16±1,16	2,27*	2,35*	0,58
Потреба у безпеці	34,96±1,33	34,23±1,47	28,65±1,41	0,52	2,51*	2,10*
Соціальні потреби	24,21±1,51	13,55±0,75	14,49±0,68	2,17*	2,89*	1,28
Потреба у визнанні	13,55±1,31	25,29±1,54	33,18±1,41	1,21	2,11*	2,38*
Потреба у самовираженні	21,88±1,06	13,21±1,32	12,09±1,17	0,56	1,74	1,61
*p≤0,05						

Було встановлено, що матеріальні потреби є найбільш актуальними для фахівців 2 та 3 груп – середній та низький рівні ефективності професійної діяльності відповідно. Як видно з таблиці 3.3, у них вони знаходяться в зоні незадоволеності, в той час як у досліджуваних 1-ї групи ці потреби є частково задоволеними. Результати є дійсними на рівні p≤0,05 в обох випадках.

Потреби в безпеці для досліджуваних 3 групи, майже не існує. Вона є несуттєво виразною та знаходиться в зоні часткової незадоволеності. У фахівців-рятувальників 1 та 2 груп досліджуваних, навпаки, ця потреба є гострою та дуже актуальною. Розходження є значущими на рівні $p \leq 0,05$.

Можна припустити, що достатньо високий рівень виразності даної потреби у рятувальників ГПРЗ МНС України пояснюється впливом суб'єктивного професійного досвіду фахівців на їх власне світосприйняття. Вони, можливо, більше ніж випробувані 3 групи переймаються людськими стражданнями та горем. Як показала ієрархія мотивів обрання професії цими фахівцями, вони на собі відчувають небезпеку при виконанні своїх службових обов'язків та при допомозі іншим людям. Саме такі обставини можуть провокувати підвищення виразності даної потреби у цих досліджуваних, адже у них може несвідомо виникати почуття страху за своє життя та за життя і безпеку своїх близьких людей. Можливо саме тому потреба в безпеці у цих фахівців може бути актуальною практично завжди.

Потреби, які можна віднести до категорії соціальних або міжособистісних, в 1 групі є незадоволеними, а в 2 та 3 групах досліджуваних є частково задоволеними (див. табл. 3.3).

Професія, представники якої взяли участь у дослідженні, є соціально значущою. Її специфіка припускає наявність у особистості широкого спектра різноманітних соціальних контактів, отже дану потребу можна назвати досить актуальною для рятувальників.

Окремої уваги заслуговують результати виразності потреби у визнанні. Ця потреба є дуже гострою для випробуваних 3 групи. В 2-ій групі фахівців ця потреба знаходиться в зоні часткової задоволеності (розбіжності є достовірними на рівні $p \leq 0,05$ у порівнянні з результатами 1 групи). Такі результати можуть свідчити про необхідність оцінки своєї діяльності фахівців 3 групи. Ці обставини можуть бути обумовлені як раз і недостатнім рівнем ефективності їх професійної діяльності. Адже високі оцінки за непрофесійне виконання своїх службових обов'язків ці фахівці отримати не можуть.

При цьому потреба у самовираженні є найбільш актуальною для випробуваних 1 групи – високий рівень ефективності професійної діяльності. У випробуваних 2 та 3 груп ця потреба не є виразною. Можна припустити, що ці випробувані не вважають свою професійну діяльність сферою для самореалізації або самовираження.

Таким чином, аналіз результатів дослідження дозволив встановити, що основні категорії потреб мають різний ступінь задоволеності у гірських рятувальників, які відрізняються різним рівнем ефективності професійної діяльності (рис. 3.4).

Вивчення мотиваційної сфери фахівців ГПРЗ та виявлення її особливостей надало можливість зробити висновок про те, що професійна мотивація є першим ступенем на шляху досягнення гірським рятувальником високих показників у професійної діяльності.

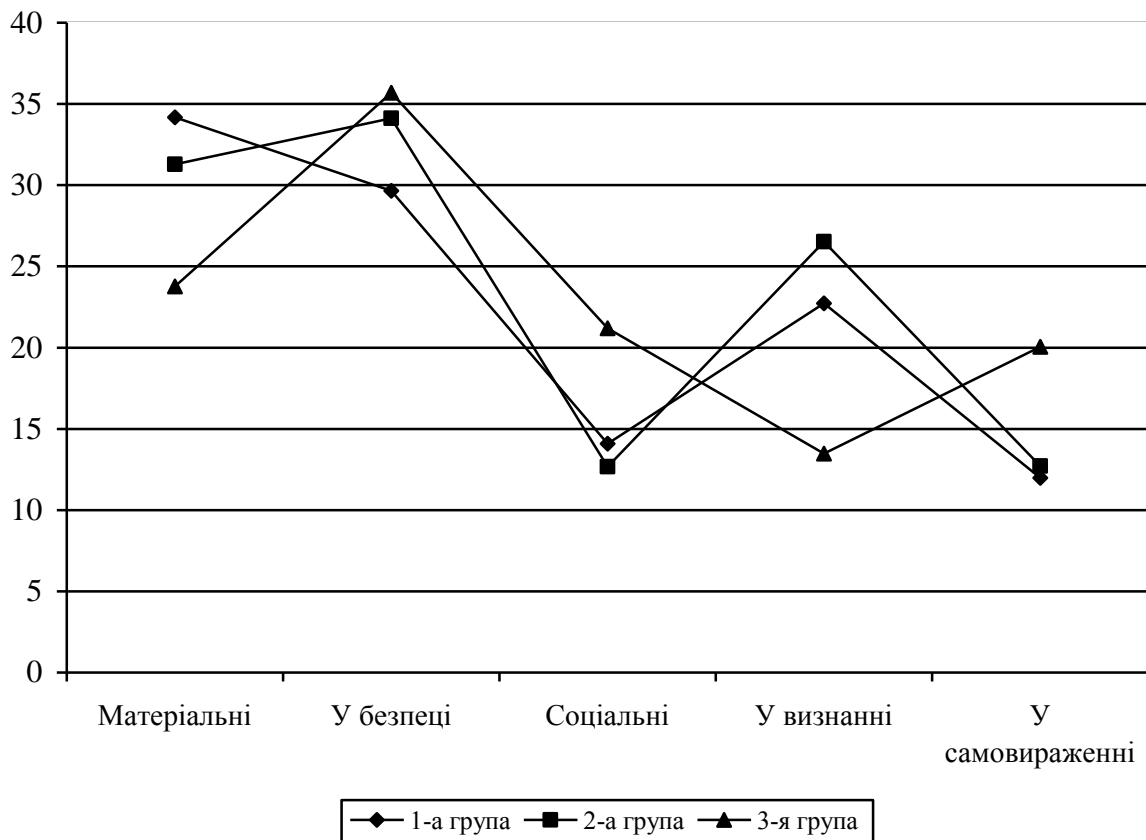

Рис. 3.4 – Виразність ступеня задоволеності основних потреб у фахівців-рятувальників

І тільки після отриманих нами даних, наведених вище, стало можливим проведення наступного етапу професіографічного опису професії гірського рятувальника, - визначити професійно важливі якості за рівнем їх необхідності у професійній діяльності фахівців ГПРЗ.

3.2. Дослідження структури професійно важливих якостей фахівців ГПРЗ МНС України

На початку реалізації завдання щодо розробки психограми фахівця ГПРЗ, нами було використано професіографічний опитувальник О. Ліпмана.

На цьому етапі дослідженні взяла участь група експертів, до складу якої увійшли 27 фахівців. На основі оцінювання заданого переліку якостей, які можуть бути важливими для ефективного виконання своєї діяльності гірськими рятувальниками, а також при врахуванні основних типових елементів професійної діяльності фахівців ГПРЗ нами був побудований рейтинг професійно важливих якостей.

По-перше, вважаємо за потрібне надати дані щодо виразності груп основних професійно важливих якостей (див. табл.3.4.)

Проведене оцінювання професійно важливих якостей гірських рятувальників дозволило встановити, що головними в їх діяльності виявилась група

моторних якостей, до яких відносять наступні властивості фахівців: узгодженість рухів з процесами сприйняття; стійкість до статичних навантажень; здатність швидко діяти в умовах дефіциту часу; швидка рухова реакція на несподівані подразники.

Таблиця 3.4 – Виразність психологічних властивостей, необхідних у професійній діяльності фахівця ГПРЗ

№	Властивості особистості	Ранг
1	Атенційні: здатність тривалий час зберігати стійку увагу; здатність розподіляти та концентрувати увагу; вміння переключати увагу з одного об'єкта на інший; вміння помічати незначні зміни в досліджуваному явищі.	5
2	Спостережливість: вміння обирати при спостереженні матеріал, необхідний для розв'язання проблеми; здатність до самоспостереження; професійна спостережливість.	6
3	Мнемічні: здатність помічати зміни в оточенні; вміння відтворювати почуте, побачене, прочитане; здатність легко запам'ятовувати словесно-логічний та наочно-образний матеріал; здатність тривалий час тримати в пам'яті великий обсяг необхідної інформації тощо.	4
4	Моторні: узгодженість рухів з процесами сприйняття; стійкість до статичних навантажень; здатність швидко діяти в умовах дефіциту часу; швидка рухова реакція на несподівані подразники.	1
5	Сенсорні: вміння розрізняти кольори; окомірне визначення відстаней, кутів, розмірів; здатність до розрізнення перепадів температур; вміння швидко розпізнавати невеликі відхилення від заданої форми.	7
6	Імажитивні: здатність прогнозувати хід подій з урахуванням їхньої імовірності; вміння знаходити нові нестандартні рішення.	11
7	Інтелектуальні: здатність розглядати проблему з декількох боків; здатність схоплювати суть основних взаємозв'язків, властивих проблемі; уміння з усього обсягу обирати необхідну інформацію; вміння робити висновки з суперечливої інформації; здатність ухвалювати правильне рішення за недостатності необхідної інформації.	2
8	Емоційні: емоційна стійкість при ухваленні відповідальних рішень; врівноваженість, самовладання при конфліктах; швидка адаптація до нових умов.	10
9	Вольові: уміння точно виконувати розпорядження; наполегливість; здатність до тривалої праці без погіршення якості, зниження темпу; здатність тривалий час зберігати високу активність; вміння брати на себе відповідальність у складних ситуаціях.	3
10	Мовні: вміння чітко та логічно викладати свої думки; здатність довільно передавати свої уявлення, почуття за допомогою жестів, міміки, інтонацій.	9
11	Комунікативні: уміння вести ділові переговори; здатність швидко встановлювати контакти з новими людьми; вміння узгоджувати свої дії з діями інших людей; уміння дати об'єктивну оцінку діям інших людей.	8

Такий результат можна пояснити перш за все саме специфікою професійних завдань, які є змістом діяльності гірських рятувальників. Ці особливості обумовили домінування і такої групи якостей, як інтелектуальні якості (2 позиція): здатність розглядати проблему з декількох боків; здатність схоплювати суть основних взаємозв'язків, властивих проблемі; уміння з усього обся-

гу обирати необхідну інформацію; вміння робити висновки з суперечливої інформації; здатність ухвалювати правильне рішення за недостатності необхідної інформації.

Третю сходинку в цьому рейтингу займає група вольових якостей: уміння точно виконувати розпорядження; наполегливість; здатність до тривалій праці без погіршення якості, зниження темпу; здатність тривалий час зберігати високу активність; вміння брати на себе відповідальність у складних ситуаціях.

Узагальнюючи отримані за допомогою опитувальника О. Ліпмана результати, можна підсумувати, що, зазначені експертами якості гірських рятувальників є не тільки професійно важливими, а і вкрай необхідними для ефективного безпомилкового виконання гірським рятувальником завдань за призначенням.

Окрему увагу хотілося б приділити результатам аналізу якостей фахівців ГПРЗ, які після опитування експертів за професіографічною анкетой були розподілені нами на окремі групи з певною ознакою та утворили критерій еталону гірського рятувальника. Отримані результати наведено в таблиці 3.5.

Вищенаведені дані були доповнені результатами опитування членів експертної групи щодо виділення додаткових професійно важливих якостей гірських рятувальників та піддані нами факторному аналізу (додаток М).

Таблиця 3.5 – Критерій еталону особистості рятувальника ГПРЗ МНС України

Ранг	Перелік основних характеристик рятувальника ГПРЗ МНС України	Назва блоку
1.	людяність, гуманізм; бажання до подолання природних перешкод; любов до гірських сходжень; орієнтація у безопірному просторі; розвинутий інстинкт виживання; ведення активного способу життя; професійне заняття екстремальним спортом.* <i>* згідно відповідей за професіографічною анкетой, п.7 щодо визначення професійно-важливих якостей, які не були вказані в даній анкеті.</i>	Професійна компетентність
2.	уміння зберегти працездатність в умовах екстремальної ситуації, дефіциту часу, при дії сильних подразників та у напружених ситуаціях; уміння прийняти рішення в дуже короткий термін; швидка адаптація до роботи; здатність до тривалих фізичних навантажень;	Типологічні якості
3.	уміння брати на себе відповідальність за прийняті рішення та дії, уміння правильно оцінювати оточуючих людей, високе почуття обов'язку; виявляти їх сильні та слабкі сторони, колективізм, працездатність, високий рівень моральної свідомості та поведінки; перебудова стереотипів поведінки;	Вольові якості
4.	стійкість до укачування; здатність перемикаати увагу; стійкість до перевантажень; здатність не послабляти увагу під впливом фактору страху або несподіваних зовнішніх впливів спритність; швидке реагування зосередженість в умовах перешкод;	Типологічні властивості

Продовження таблиці 3.5

Ранг	Перелік основних характеристик рятувальника ГПРЗ МНС України	Назва блоку
5.	здатність чітко та лаконічно формулювати розпорядження, повідомлення; швидка та точна рухова реакція на об'єкт, що рухається; уміння виділити в інформації найбільш істотне (головне); тривале збереження інтенсивної (концентрованої) уваги, незважаючи на втому та дію постійних подразників; здатність націлювати людей до активної діяльності; товари-ськість, уміння легко вступати в контакт з іншими людьми	Комунікативні якості
6.	уміння швидко приймати рішення в обстановці, що змінюється; швидкий темп виконання складних дій; високий рівень відповідальності; організованість; схильність до розумного ризику; рішучість; сміливість; мужність; хоробрість; дисциплінованість; інтерес до техніки, керування механізмами;	Вольові якості
7.	висока емоційна стійкість; наполегливість у досягненні мети; самовладання й витримка; інтуїція, здатність передбачати; цілеспрямованість; енергійність; здатність вести спостереження за декількома об'єктами одночасно; здатність швидко перемикає увагу з одного виду діяльності на інший; швидкий перехід від однієї діяльності до іншої (швидка зміна спрямованості уваги); одночасне виконання декількох видів діяльності або декількох дій у процесі однієї діяльності (розподіл уваги); спостережливість; здатність до одночасного виконання руками і ногами координованих і точних рухів; точні та координовані рухи обома руками швидкий темп рухових дій; швидка адаптація до нових умов;	Вольові якості
8.	критичне відношення до своєї роботи; аналітичне мислення, здатність до встановлення логічних закономірностей; наявність досвіду роботи з подібної спеціальності; швидке запам'ятовування оперативної інформації; тривале збереження інформації в пам'яті; уміння передбачати можливі зміни обстановки й очікувані результати діяльності; уміння зберегти активність при малій завантаженості інформацією	Когнітивні якості
9.	здатність проаналізувати ситуацію й прийняти рішення на основі наявних наочних образів (сприйняття, уявлення); здатність оперувати абстрактними поняттями й міркуваннями при оцінці обстановки та ухваленні рішення; точне відтворення матеріалу відразу після короткого його слухового пред'явлення; точне відтворення матеріалу відразу після короткого його зорового пред'явлення; схильність аналізувати виникаючі в ході діяльності ситуації шляхом практичного маніпулювання (впливу) об'єктом; акуратність у роботі; логічність;	Когнітивні якості
10.	здатність оцінювати та порівнювати часові проміжки; виявлення й розрізнення просторового розташування предметів; розрізнення дрібних або віддалених предметів; здатність до оцінки швидкості та напрямку руху об'єкта; здатність до розрізнення сили зорового подразника; оцінка та порівняння інтенсивності зорового подразника; точне розрізнення звукових подразників за тоном (висотою), тембру; швидке	Типологічні властивості

Продовження таблиці 3.5

Ранг	Перелік основних характеристик рятувальника ГПРЗ МНС України	Назва блоку
	запам'ятовування зорової інформації; швидке запам'ятовування слухової інформації; швидке відновлення слухової функції після раптового й сильного звукового подразника; швидке визначення напрямку, звідки виходить звук; сприйняття та розрізнення звукових ритмів; витривалість (мала стомлюваність) слухового аналізатора; стійкість до довгостроково діючого звукового подразника;	
11.	запам'ятовування, збереження й відтворення різних рухів; здатність створювати правильне уявлення про реальні процеси на основі закодованої інформації; швидке сприйняття й розуміння письмової інформації; правильне й швидке формулювання своїх думок письмово; здатність до розрізнення основних кольорів; швидке сприйняття та розуміння усного мовлення; здатність мовного апарату до інтенсивної й тривалої роботи без зривів;	Когнітивні якості
12.	організаторські здібності; вимогливість; здатність до керівництва людьми;	Комунікативні якості
13.	витривалість до напруженої та тривалої розумової діяльності; швидке й точне виконання арифметичних дій; уміння забувати вже використану й непотрібну в подальшій діяльності оперативну інформацію; здатність до швидкого рахунку в умі;	Когнітивні якості
14.	незалежність і самостійність суджень; посидючість; терплячість; твердість; ретельність; ініціативність; доброзичливість і чуйність; математичні здібності; гарна дикція й виразна мова; критичне відношення до роботи інших людей; схильність до роботи на самоті; принциповість;	Вольові якості
15.	вібраційна чутливість; впізнання та розрізнення рухових ритмів; рухливість пальців, здатність швидко й точно маніпулювати за допомогою пальців (виконувати дрібні дії); швидка та точна рухова реакція на зоровий подразник; швидка та точна рухова реакція на слуховий подразник; точне розрізнення звукових подразників по гучності; швидка адаптація до світла та темряви; витривалість (мала стомлюваність) зорового аналізатору; стійкість до довгостроково діючого світлового подразника; швидке відновлення зорової функції після впливу раптового й сильного світлового подразника.	Типологічні властивості

Така процедура була проведена з метою виділення груп або блоків професійно важливих якостей, цінність яких була б математично обґрунтованою. Крім цього, факторний аналіз, проведений методом головних компонентів з Varimax гав обертанням, дозволив визначити місце, роль та вагу професійно важливих якостей. Саме така форма аналізу стала логічним завершенням етапу виокремлення основних груп професійно важливих якостей гірських рятувальників, які забезпечують високий рівень їх професійної діяльності.

Отже, перший фактор, за отриманими результатами, утворили наступні якості: вміння окомірно визначати відстані, кути, розміри (0,470); спостережливість (0,896); вміння помічати незначні зміни у досліджуваному явищі (0,489); здатність тривалий час зберігати стійку увагу (0,458); здатність швидко переключати увагу (0,490); вміння розподіляти увагу при виконанні декількох функцій, завдань, в умовах дефіциту часу (0,990); здатність приймати правильні рішення при нестачі інформації та в умовах дефіциту часу (0,212); вміння вибирати з великого обсягу лише необхідну інформацію (0,646); аналітичний склад розуму, прогностичні здібності (0,771). Розглядаючи перелік якостей, що були перелічені вище, можна сказати, що всі вони утворюють **когнітивний компонент** в структурі професійно важливих якостей гірського рятувальника.

До другого фактору увійшли наступні властивості: цілеспрямованість (0,589); екстремальна професійна компетентність (0,483); здатність до сміливих, рішучих, ініціативних дій (0,421); врівноваженість та самовладання (0,866); висока стресотійкість (0,371); схильність до виправданого ризику (0,428); емоційно-вольова стійкість (0,810); відповідальність (0,587); самоконтроль (0,560); низький рівень тривожності (0,397); зібраність (0,451); самовладання при конфліктах (0,952). Наведені в другому факторі якості можна віднести до **вольового компоненту** професійно важливих якостей гірського рятувальника.

Наступна низка властивостей була віднесена за результатами до третього фактору: здатність керувати власною поведінкою у критичних ситуаціях (0,366); виконання завдань в обмеженому просторі (0,489); стійкість до моногонії (0,811); добра координація рухів (0,271); зорово-моторна координація (0,389). Перелічені якості можна віднести до **типологічного компоненту** структури професійно важливих якостей фахівця ГПРЗ.

І, нарешті, останній, четвертий фактор був утворений такими якостями як: не конфліктність (0,481); високий рівень емпатії (0,499); вміння чітко та логічно викладати свої думки (0,735); здатність швидко встановлювати контакти з новими людьми (0,810); вміння узгоджувати свої дії з діями інших людей (0,619); здатність до впливу на людей (0,456). Отримані результати дозволили віднести наведені властивості до **комунікативного компоненту** структури професійно важливих якостей фахівців ГПРЗ.

Таким чином, отримані нами данні дозволяють з високим ступенем вірогідності говорити, що **найголовнішими в системі професійно важливих якостей, які обумовлюють ефективність професійної діяльності гірського рятувальника, є ті, що утворюють когнітивний, комунікативний, вольовий та типологічний компоненти.**

Подальше дослідження було сплановане та проведене згідно до результатів факторного аналізу: більш щільно були вивчені когнітивний, вольовий, комунікативний та типологічний компоненти в структурі професійно важливих якостей гірських рятувальників.

3.3. Оцінка когнітивного компоненту в структурі професійно важливих якостей фахівців ГПРЗ з різним рівнем ефективності професійної діяльності

Когнітивні якості відіграють провідну роль у забезпеченні високого рівня ефективності професійної діяльності гірських рятувальників. Щоденно при виконанні професійних завдань будь-якої складності, гірські рятувальники працюють з вивченням місцевості, з топографічними даними, планують маршрути, розраховують можливі шляхи проведення рятувальних робіт. При цьому вони оперують великою кількістю даних, аналізують їх, намагаючись прийти до раціонального вирішення завдання.

З метою вивчення якостей, які обумовлюють високий рівень виконання фахівцем ГПРЗ основних завдань за призначенням (пошук і рятування потерпілих у складних метеорологічних умовах гірської та лісової місцевості; робота з пошуку та транспортування потерпілих у місцях сходу сніжних лавин; пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи на складному гірському рельєфі), нами було проведено комплексну оцінку пізнавальних якостей та здібностей фахівців.

Отримані данні представлено в таблиці 3.6 та на рис. 3.5.

Таблиця 3.6 Показники виразності основних складових когнітивного компоненту професійно важливих якостей фахівців ГПРЗ з різним рівнем ефективності професійної діяльності

Показник	1 група (M± m)	2 група (M± m)	3 група (M± m)	t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
	26,45±0,43	27,00±1,02	24,16±1,09			
	Вище середнього	Вище середнього	Середній			
	28,91±0,26	25,39±1,58	23,09±1,21			
	Вище середнього	Вище середнього	Середній			
	24,14±0,35	22,19±0,97	27,78±1,46			
	Вище середнього	Середній	Вище середнього			
	15,06±0,38	17,10±0,47	20,20±1,08			
	Нижче середнього	Нижче середнього	Середній			
	27,17±1,09	25,25±1,50	26,78±1,94			
	Вище середнього	Вище середнього	Вище середнього			
	31,95±1,67	29,90±1,48	27,71±1,61			
	Високий	Вище середнього	Вище середнього			

Аналіз отриманих результатів дозволив відмітити низку достовірних розходжень щодо виразності основних показників, які є складовими когнітивного компоненту професійно важливих якостей працівників гірсько-рятувальних підрозділів.

Так було встановлено, що фахівці, які відрізняються середнім рівнем ефективності професійної діяльності, демонструють найвищий показник сформованості показника здатності до узагальнення та аналізу інформації. У порівнянні з 3 групою цей показник є значущим на рівні $p \leq 0,05$.

Показник гнучкості процесів мислення є максимально виразним у працівників ГПРЗ, які характеризуються високим рівнем ефективності професійної діяльності у порівнянні з випробуваними 2-ї та 3-ї груп досліджуваних ($t=2,12$, при $p \leq 0,05$ та $t=3,22$, при $p \leq 0,01$ відповідно).

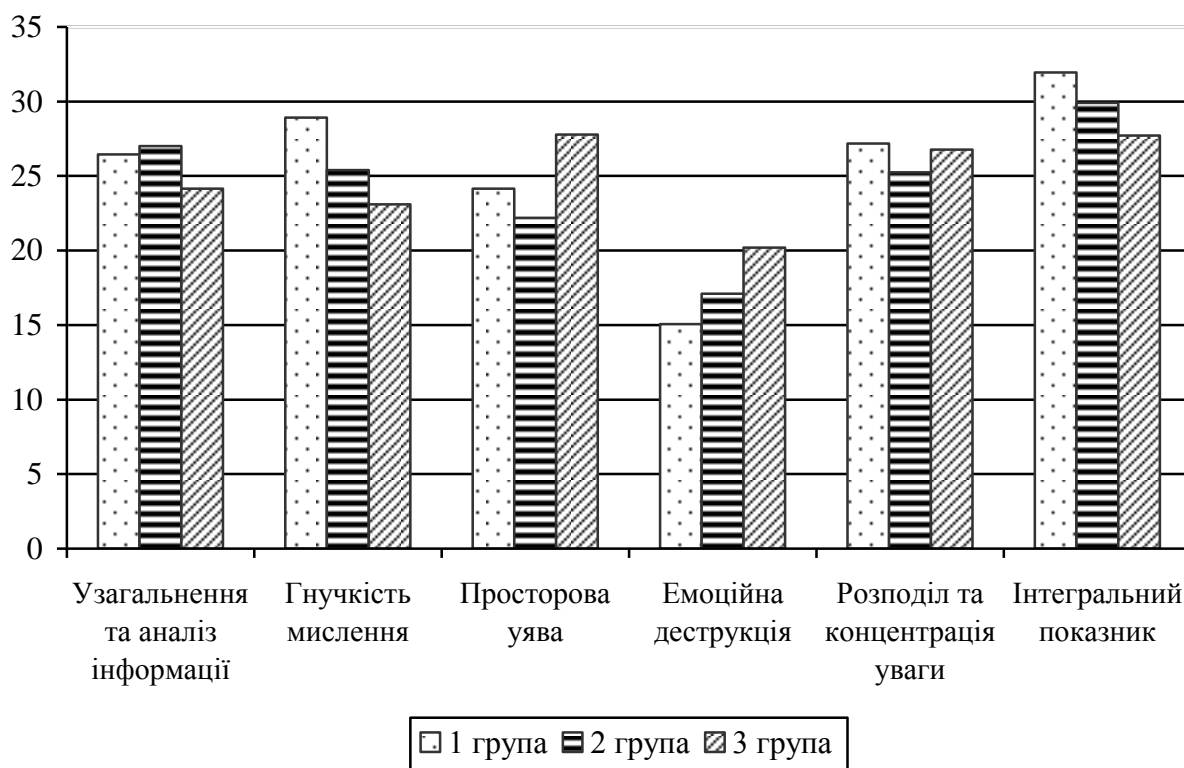

Рис 3.5 Основні складові когнітивного компоненту ПВЯ фахівців ГПРЗ з різним рівнем ефективності професійної діяльності

Подальший розгляд отриманих даних дозволив відмітити, що показник просторової уяви найбільш виразний в 3-й групі випробуваних (низький рівень ефективності професійної діяльності). А от в 1-й та 2-й групах цей показник є значно нижчим – рівень значущості $p \leq 0,05$ в обох випадках.

Хотілося б звернути увагу і на рівень емоційної деструкції – він є достовірно вищим в 3-й групі гірських рятувальників. Це можна трактувати, як підвищену емоційність, схильність відволікатись протягом виконання професійного завдання, тощо. Такі особливості можуть заважати виконанню професійних завдань фахівцем та негативно впливати на загальні показники діяль-

ності. Це, можливо, і є одним з чинників, що заважають досягненню високих показників у професійній діяльності.

При цьому, звернення до рівнів сформованості інтегрального показнику загальних здібностей дозволяє констатувати, що максимальний його прояв зафіксовано в групі найефективніших гірських рятувальників, а найнижчий з усіх випробуваних – в 3-й групі. Результати є дійсними на рівні $p \leq 0,05$.

Підводячи підсумок проведеному дослідженню пізнавальних якостей слід відмітити, що, на наш погляд, для фахівців всіх трьох груп з метою підвищення рівня їх інтегрального показнику, слід впроваджувати спеціальні тренувальні заняття з розвитку окремих пізнавальних якостей фахівців.

Окрім визначення інтегрального показника загальних розумових здібностей рятувальників, нас зацікавили окремі пізнавальні процеси, адже як свідчать професіографічні дані, вони є одними з найважливіших професійно-важливих якостей фахівців ГПРЗ. За результатами проведеного дослідження нами виділено показники гнучкості мислення, швидкості та точності сприйняття, розподілу та концентрації уваги, а також просторової уяви серед досліджуваних усіх трьох груп. Отримані результати представлено в таблицях 3.7-3.9.

У групі професійно ефективних фахівців аналіз результатів дозволив встановити, що цим досліджуваним не властивий низький показник розвитку мислення, сприйняття та уяви (табл.3.7). Лише такий пізнавальний процес як увага «змусив» 8,25% опитаних отримати низькі оцінки.

Процеси мислення у групі фахівців 1-ї групи характеризуються переважно середнім з тенденцією до високого рівнем розвитку – такі результати властиві загальній більшості опитаних. Високий рівень розвиненості розумових процесів притаманний 21,48% опитаних гірських рятувальників даної групи досліджуваних.

Таблиця 3.7 – Показники рівня сформованості окремих пізнавальних процесів у фахівців ГПРЗ 1-ї групи досліджуваних (у %)

Рівень сформованості пізнавальних процесів	Мислення	Увага	Сприйняття	Уява
Низький	-	8,25	-	-
Нижче середнього	8,16	12,70	20,12	5,05
Середній	40,00	43,28	38,10	25,12
Вище середнього	30,36	26,75	27,38	37,23
Високий	21,48	9,02	14,40	32,60

Такий пізнавальний процес як сприйняття не достатньо добре розвинений у 20,12% випробуваних 1-ї групи. Середній рівень сформованості сприйняття зафіксовано у більш ніж 38% опитаних фахівців 1 групи. Високі ж оцінки за даним показником в сукупності отримала майже третина з усіх опитаних (див. табл. 3.7).

Розглядаючи просторову уяву як професійно-важливий процес, можна зауважити, що він забезпечує якість орієнтації фахівця в ситуації, повноту ін-

формації, яку можна отримати при огляді місця та умов роботи, дозволяє прогнозувати результат справи та допомагає обрати вірну тактику дій в екстремальній ситуації. За даним показником оцінку нижче середнього отримали лише 5,05% опитаних; середній рівень розвиненості просторової уваги спостерігається у 25,12% фахівців; високі результати отримали в сукупності більше двох третин опитаних (табл. 3.7).

Увага, як відомо, є однією з найважливіших професійно-важливих якостей у діяльності гірських рятувальників. Високий рівень розвиненості її властивостей забезпечує ефективне виконання фахівцем своїх професійних завдань та забезпечує його власну безпеку у складних, ризиконебезпечних, надзвичайних ситуаціях. Концентрація уваги допомагає рятувальнику зосередитись на об'єкті діяльності. А переключання та розподіл уваги забезпечують швидке та безпомилкове виконання операцій, а також орієнтацію у всьому, що коїться навкруги.

Аналіз результатів виразності окремих пізнавальних процесів у рятувальників ГПРЗ дозволив встановити, що серед цих фахівців немає досліджуваних, яким був би властивий низький рівень розвиненості процесів мислення, сприйняття та уваги. Таку оцінку відмічено лише стосовно особливостей уваги. Майже однакову оцінку – нижче середнього – відмічено у рятувальників 2-ї групи стосовно виразності розумових процесів та уваги. Відносно сприйняття та просторової уваги, то таку оцінку зафіксовано практично у кожного п'ятого фахівця. Зауважимо, що більшість опитаних з 2-ї групи отримали відносно розумових процесів оцінку, що відповідає середньому та вище середнього рівням. А от високий рівень мислення є характерним лише для 20,79% опитаних. Відмітимо також, що середній рівень розвитку процесів уваги властивий 36,15% рятувальників, вище середнього – 28,42%, а от високий – лише 9,51% з усіх опитаних 2-ї групи (табл. 3.8).

Таблиця 3.8 – Показники рівня сформованості окремих пізнавальних процесів у фахівців ГПРЗ 2 групи досліджуваних (у %)

Рівень сформованості пізнавальних процесів	Мислення	Увага	Сприйняття	Уява
Низький	-	14,23	-	-
Нижче середнього	10,10	11,69	18,22	19,37
Середній	31,00	36,15	30,95	27,81
Вище середнього	38,11	28,42	36,81	40,15
Високий	20,79	9,51	14,02	12,67

Необхідно відзначити, що сприйняття у професійній діяльності фахівців ГПРЗ відіграє дуже важливу роль. Саме цей пізнавальний процес практично визначає весь хід операції, адже тільки завдяки сприйняттю людина може зорієнтуватись у навколишній ситуації, оцінити її та, підключаючи інші пізнавальні процеси, виконувати свої професійні обов'язки. Відмітимо, що середній рівень сформованості сприйняття та рівень вище середнього зафіксовано

приблизно у третини опитаних 2-ї групи. Високий рівень розвиненості даного пізнавального процесу є властивим лише 14,02% гірських рятувальників. Подібну тенденцію зафіксовано і відносно виразності рівнів розвитку просторової уяви у фахівців 2 групи (табл. 3.8).

Таблиця 3.9 – Показники рівня сформованості окремих пізнавальних процесів у фахівців ГПРЗ 3 групи досліджуваних (у %)

Рівень сформованості пізнавальних процесів	Мислення	Увага	Сприйняття	Уява
Низький	4,31	11,23	-	-
Нижче середнього	21,88	36,32	12,45	7,05
Середній	44,91	51,15	44,47	38,10
Вище середнього	21,10	1,3	28,10	24,88
Високий	7,80	-	14,98	29,97

Розглядаючи отримані дані, можна відмітити, що процеси мислення у більшості фахівців 3 групи на рівні середнього (44,91% опитаних). У 21,88% опитаних 3-ї групи даний показник знаходиться на рівні нижче середнього та вище середнього (21,10%). Низький рівень розвиненості процесів мислення властивий 4,31% опитаних, а високий – 7,80% респондентів (табл. 3.9).

Отримані нами дані показують, що близько 11% досліджуваних з 3-ї групи характеризуються низьким рівнем розвиненості уваги. Більшості з опитуваних даної групи властивий середній рівень концентрації та розподілу уваги. Високий та вище середнього рівні уваги мають в сукупності не більше 10% фахівців, чий рівень професійної ефективності є не досить високим (табл. 3.9).

Стосовно розвитку особливостей сприйняття та уяви у фахівців ГПРЗ МНС України 3 групи можна сказати, що вони мають схожий вектор розвитку. Так, нами було відзначено, що низький рівень розвиненості вказаних пізнавальних процесів не є властивим нікому з досліджуваних 3-ї групи. У невеликої кількості опитаних відмічено рівень нижче середнього в обох випадках за показником розвиненості сприйняття та за показником розвиненості просторової уяви. Більшості фахівців з 3-ї групи властивий середній рівень розвиненості зазначених пізнавальних процесів. Для майже третини опитаних характерним є рівень розвиненості сприйняття та уяви вище середнього. А от високий рівень сприйняття властивий лише 14,98% опитаних (табл. 3.9).

Також, нами було проведено порівняння показників перемикання уваги у фахівців ГПРЗ з різним стажем служби у рятувальних підрозділах, а відповідно – і кількістю висотних сходжень (табл. 3.10)

При аналізі отриманих даних нами було зафіксовано тенденцію щодо змін показнику перемикання уваги в залежності від стажу служби фахівця в рятувальному підрозділі. Про це свідчать і достовірні розходження в результатах. Встановлено, що фахівці з найменшим досвідом роботи в ГПРЗ демонструють достовірно нижчі показники перемикання уваги, ніж їх більш досвідчені колеги.

Можна припустити, що розходження в їхній підготовці в плані пристосованості до високогірного середовища, економічності дій, сили орієнтовного рефлексу стали причиною розходжень у показниках перемикання уваги.

Таблиця 3.10 – Показники перемикання уваги фахівців ГПРЗ МНС України з різним стажем професійної діяльності

Групи за стажем	Час виконання завдання (у хвиликах)			Швидкість перемикання уваги	Кількість правильних відповідей			Коеф. перемикання уваги
	I	II	III		I	II	III	
1 (< 5 років)	3,55	3,90	8,24	0,39	20,19	23,76	16,99	0,61
2 (5-10 років)	3,80	4,00	8,29	0,47	22,86	23,84	17,22	0,70
3 (>10 років)	4,10	4,05	8,56	0,50	23,75	24,11	18,35	0,74
t (1, 2)	2,13*				1,77			
t (1, 3)	2,89*				2,04*			
t (2, 3)	0,95				1,09			
p≤0,05								

Це збігається з даними С. Арутюнова про те, що зміни стійкості уваги й швидкості зорово-моторної реакції тісно пов'язані з рівнем фізичної підготовки й тренуваності [2; 38; 14; 16; 114; 120 та ін.].

Рятувальні операції завжди пред'являють до фахівців велику кількість різноманітних за характером фізичних і психічних навантажень. Тому, нам цікаво було простежити за змінами в показниках обсягу, розподілу й перемикання уваги в кожному конкретному випадку з урахуванням зробленої фахівцями роботи.

З цією метою нами було проведене дослідження в умовах постійних перешкод у вигляді дощу та зниженим парціальним тиском кисню в повітрі. Результати обстеження зв'язок підтвердили вирішальний вплив характеру діяльності на показники уваги рятувальників.

Результати показали, що штурмова зв'язка (вона проклала шлях по глибокому снігу, перша переборювала небезпечні місця) при мінімальній різниці у вихідних величинах (2,8 сек) значно швидше впоралася з виконанням тесту, ніж друга, нештурмова, зв'язка, що рухалася по розміченому й перевіреному маршруту.

Примітно, що в штурмовій зв'язці після сходження, час виконання тесту скоротився на 13,5 сек, а в нештурмовій збільшився на 10 сек. Таким чином, після підйому розходження у витраченому на виконання проби часу у двох зв'язок склало 26,6 сек, що свідчить про істотну зміну обсягу, розподілу й перемикання уваги на користь штурмової зв'язки. При цьому самооцінка ступеня стомлення після сходження в штурмовій зв'язці виявилася також більш сприятливою - 7 балів (різниця з вихідним показником 3 бали), ніж у нештур-

мовій - 6,33 бала (різниця з вихідним показником 5,6 бала). Отримані нами результати наведено у табл. 3.11.

У той же час, самооцінка самопочуття за шестибальною шкалою, що мала перед сходженням високі показники в обох зв'язках (5 - штурмова та 5,33 – не штурмова зв'язки), після сходження знизилася на 0,5 бала в штурмовій та на 1 бал у не штурмовій зв'язках. Порівняно високі величини оцінки самопочуття рятувальників ГПРЗ після спроби штурму вершини, безумовно, обумовлюються успішним подоланням великої кількості небезпек і труднощів на шляху до вершини, особливо лавин і каменепадів.

Таблиця 3.11 – Зміни показків уваги, самооцінки втоми й самопочуття рятувальників штурмової та нештурмової зв'язок

Обстежені зв'язки	Перед сходженням			Після сходження		
	Увага (сек.)	Стомлення (бали)	Самопочуття (бали)	Увага (сек.)	Стомлення (бали)	Самопочуття (бали)
Штурмова	75,5	4,00	5,00	62,00	7,00	4,50
Нештурмова	78,3	0,66	5,33	88,3	6,33	4,33
Різниця	2,8	3,44	0,33	26,3	0,67	0,17

Проведений етап дослідження надав можливість припустити, що попередня підготовка й досвід рятувальників, величина й характер навантажень, ступінь пристосованості до часто мінливих умов у горах активно впливають на працездатність, силу збуджувального процесу, стомлення, самопочуття, обсяг, розподіл і перемикавання уваги. Максимальні навантаження, випробовувані фахівцями ГПРЗ в перші години перебування в горах (важкі рюкзаки, подолання значних перепадів висот, висока денна температура повітря, тривалі денні переходи, недостатні акліматизація й орієнтовний рефлекс до нової обстановки), знижують загальну працездатність організму. Відсутність основних компонентів відновлення (повноцінного відпочинку й харчування) після послідовних навантажень на висоті 2000 м призводить до такого зниження працездатності, яке тісно пов'язане з безпекою рятувальників.

На обсяг, розподіл і перемикавання уваги у рятувальників, особливо тих, хто має великий стаж і досвід роботи на посаді, сприятливо впливає збільшення тривалості професійної діяльності в умовах високогір'я. Характер чиненої діяльності активно впливає на особливості уваги, самооцінку самопочуття: у штурмової зв'язки, що прокладала шлях, першою переборювала небезпечні місця - сприятливо, а в нештурмової зв'язки - несприятливо.

Все це дає можливість поліпшити організацію й керування спеціальною професійною підготовкою гірських рятувальників. Окрім цього, з'ясування характеру й особливостей змін вищевказаних показників під впливом високогірних умов і навантажень тісно пов'язане зі знаходженням ефективних методів і засобів забезпечення безпеки фахівців ГПРЗ.

3.4. Особливості комунікативного компоненту в структурі професійно важливих якостей фахівців ГПРЗ

Наступним етапом дослідження професійно важливих якостей фахівців ГПРЗ стало вивчення у них рівня емпатійних тенденцій. Саме з огляду на те, що під час виконання своїх професійних обов'язків фахівців ГПРЗ досить часто контактують з туристами при їх реєстрації та з постраждалими, та крім всього цього ці фахівці працюють в групі, емпатію було виділено в перелік професійно важливих якостей. Зауважимо, що емпатія (empathia - співчуття) – це розуміння емоційних станів іншої людини. Емпатія сприяє гармонізації міжособистісних відносин. Розвинена емпатія може позитивно впливати на діяльність людини, де провідними особливостями є встановлення та підтримка контакту з іншими людьми, а також необхідність надання їм допомоги.

Вивчення особливостей здатності до співчуття та розуміння емоційних станів інших людей дозволило отримати наступні результати (табл. 3.13 та рис. 3.6).

Таблиця 3.13 – Показники рівня сформованості емпатійних тенденцій фахівців ГПРЗ МНС України

Рівень сформованості емпатійних тенденцій	1 група (%)	2 група (%)	3 група (%)	ϕ (1, 2)	ϕ (1, 3)	ϕ (2, 3)
Дуже високий	21,15	18,05	-	1,07	3,77**	2,71*
Високий	48,90	36,75	20,15	1,99	2,81*	2,25*
Середній	29,95	35,10	38,65	1,56	1,34	0,62
Низький	-	10,10	20,10	1,64	1,81	1,52
Дуже низький	-	-	21,10	-	2,07*	2,21*

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

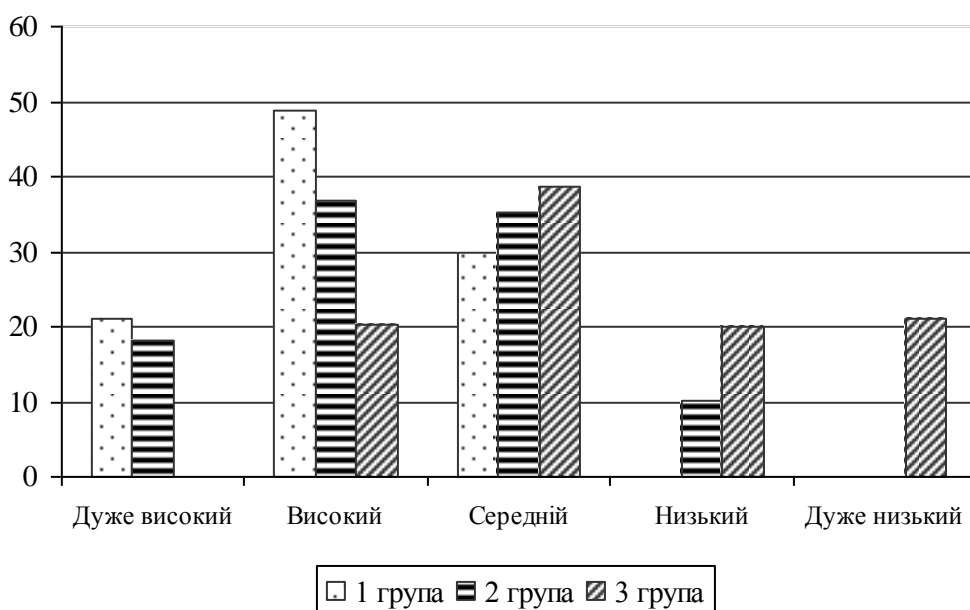

Рис. 3.6 – Сформованість емпатійних тенденцій фахівців ГПРЗ МНС України

В групі максимально ефективних гірських рятувальників спостерігається тенденція до прояву емпатії на високому рівні. Фахівців з низьким та дуже низьким рівнем виразності емпатії в 1 групі досліджуваних зафіксовано не було.

Переважає кількість випробуваних 2 групи схильні демонструвати високий та середній рівні прояву емпатії (36,75% та 35,10% відповідно).

А от в групі найменш ефективних фахівців ГПРЗ було відмічено більшість тих, хто характеризується середнім рівнем прояву емпатійних тенденцій (38,65%). Крім того, в 3-й групі приблизно кожен п'ятий фахівець відрізняється низьким та дуже низьким рівнем прояву емпатії.

Проводячи аналіз отриманих результатів нами було зафіксовано існування достовірних розходжень у частоті прояву ознаки кожного рівня емпатії у випробуваних трьох груп. Перші достовірні розходження було відмічено стосовно виразності дуже високого рівня емпатійних тенденцій в групах рятувальників. Так встановлено, що в 3-й групі фахівців ГПРЗ не має жодного випробуваного, у якого б було відмічено дуже високий рівень емпатійних тенденцій. У порівнянні з 1-ю групою ці результати достовірні на рівні $p \leq 0,01$, а у порівнянні з 2-ю групою – на рівні $p \leq 0,05$.

Високий рівень емпатії є більш властивим знову ж таки для найбільш професійно ефективних гірських рятувальників – таких в цій групі майже половина. У порівнянні з 2-ю та 3-ю групами випробуваних розбіжності в результатах є значущими на рівні $p \leq 0,05$ в обох випадках.

Останні відмінності в результатах були зафіксовані стосовно частоти зустрічаємості в групах ознаки дуже низького рівня емпатії – такий рівень прояву емпатії є властивим лише для низько ефективних рятувальників (21,10%).

Таким чином, наведені результати дозволяють констатувати, що максимальна більшість фахівців, які відрізняються здатністю до емпатії, є найбільш ефективними в професійному плані. Ці фахівці чутливі до проблем оточуючих, емоційні, не схильні до суперництва, не терплять конфліктів. Вони адекватно сприймають критичні зауваження на свою адресу, при цьому потребують соціального схвалення своїх дій. Відрізняються розвиненими навичками самоконтролю.

Крім цього відмітимо, що серед випробуваних 2-ї та 3-ї груп спостерігається майже рівномірний розподіл результатів виразності емпатії на середньому та низькому рівнях. При цьому відмічається зростання кількості фахівців 3-ї групи, у порівнянні з загальногруповим розподілом, яким властивий низький рівень емпатійних здібностей. Ці фахівці можуть відчувати труднощі у встановленні контактів. Такі рятувальники не завжди розуміють емоційні прояви оточуючих людей. Окрім цього, вони схильні до індивідуальної роботи.

При подальшому вивченні професійно важливих якостей фахівців ДСАРПРТ було встановлено тісний за силою позитивний кореляційний зв'язок між здатністю особистості до емпатії та рівнем її тривожності ($r=0,76$, при $p \leq 0,05$). Таким чином, можна припустити, що *деякі характеристики*

емоційної сфери фахівців служби пошуку та рятування туристів можуть обумовлювати комунікативні особливості особистості та опосередковано впливати на ефективність професійної діяльності рятувальника ГПРЗ МНС України.

Оскільки діяльність гірського рятувальника має груповий характер, досить важливими на наш погляд, є і *дослідження особливостей поведінки випробуваних в сфері міжособистісних відносин, а саме – в умовах конфліктної ситуації.* Для вивчення цього компоненту нами було використано модель регуляції конфліктів, основними складовими якої є кооперація, що пов'язана з увагою людини до інтересів інших учасників конфлікту та напористість, для якої характерним є акцент на захист власних інтересів.

Отримані результати представлені в таблиці 3.14 та на рис. 3.7.

Таблиця 3.14 – Основні типи поведінки фахівців ГПРЗ в умовах конфліктної ситуації

Тип поведінки	1 група (%)	2 група (%)	3 група (%)	ϕ (1, 2)	ϕ (1, 3)	ϕ (2, 3)
Змагання	10,10	15,00	31,55	1,21	2,48*	2,05*
Співробітництво	67,90	30,95	25,00	2,85*	3,12**	1,33
Уникання	-	25,25	20,25	2,12*	1,99	0,71
Компроміс	22,00	18,19	12,75	1,36	2,02*	1,28
Пристосування	-	10,61	10,45	1,89	1,53	0,19

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

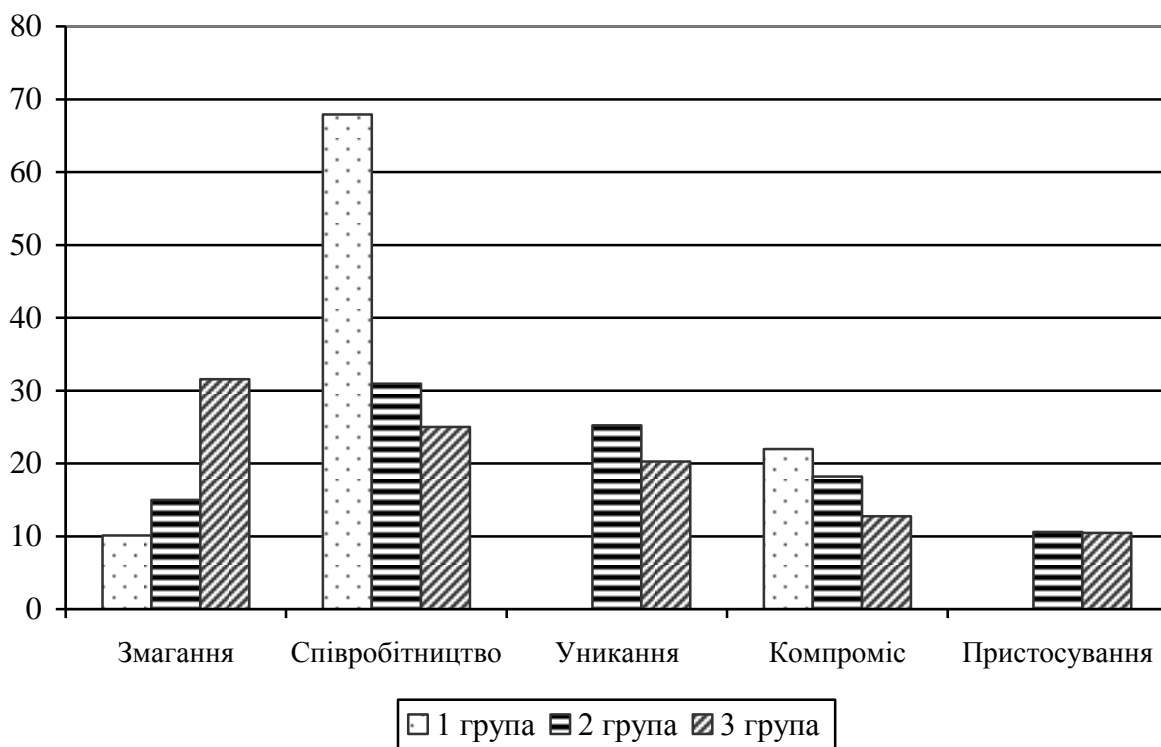

Рис 3.7 – Типи поведінки фахівців ГПРЗ в умовах конфліктної ситуації

Аналізуючи наведені дані було встановлено, що для фахівців ГПРЗ, які відрізняються високим рівнем професійної ефективності, найбільш притаманним типом поведінки в умовах конфлікту є «співробітництво» - 67,90% від загальної кількості опитаних.

Цей тип поведінки є найбільш продуктивним та раціональним з огляду на особливості протікання професійної діяльності рятувальників. Націлені на саме таку поведінку фахівці працюватимуть більш злагоджено, з дотриманням загальної позиції вирішення завдання, з дотриманням обраної лінії рятувальної операції.

Власні інтереси та пріоритети в такому випадку відходять на другий план, особистісні цінності та потреби рятувальників стають другорядними.

Саме цей тип поведінки є найбільш бажаним для виконання робіт фахівцями ГПРЗ. Слід зауважити, що і в 2-й, і в 3-й групах досліджуваних з таким типом поведінки в конфліктних ситуаціях менше більш ніж на половину (30,95% та 25,00% відповідно). Розбіжності у отриманих результатах є достовірними.

Такий тип поведінки в умовах конфлікту як «змагання» найчастіше відмічався у групі досліджуваних з низькими показниками ефективності професійної успішності. Слід зауважити, що цей тип поведінки є небажаним з точки зору використання його в діяльності рятувальника, адже в ній повинні домінувати узгодженість, взаємна підтримка та повага. Тільки за таких умов можна сподіватися на те, що вирішення професійного завдання підрозділом гірських рятувальників буде ефективним. При порівнянні цих даних з результатами 1-ї та 2-ї груп було відмічено значущі відмінності на рівні $p \leq 0,05$.

Такий тип поведінки як «уникання» не було зафіксовано в групі найефективніших у професійному плані рятувальників. В 2-й групі фахівців, яким притаманний цей тип поведінки, було відмічено трохи більше чверті з усіх опитаних. А в 3-й групі таких фахівців було зафіксовано близько 20%. Відмінності у наведених результатах є значущими на рівні $p \leq 0,05$.

Зауважимо, що цей тип поведінки також є небажаним для професійної діяльності фахівців-рятувальників, адже для злагодженої та продуктивної діяльності цих підрозділів головним є довіра, співробітництво та злагоженість в діях.

Останні достовірні розходження було виявлено стосовно частоти зустрічальності такого типу поведінки як «компроміс». Відмічено, що найбільша кількість випробуваних, які в умовах конфлікту використовують цей тип поведінки належить до 1-ї групи, а найменша – до 3-ї групи (22% проти 12,75% відповідно, при $p \leq 0,05$).

Таким чином, наведені результати дають змогу припустити, що **особливості поведінки фахівця в складних умовах, його вміння знаходити спільну мову з оточуючими та дійти порозуміння з колегами напряму обумовлюють рівень ефективності їх професійної діяльності. Особливої уваги заслуговує вивчення суб'єктивного відношення фахівців ГПРЗ до своїх колег.**

Відомо, що на виконання завдання будь якої складності гірські рятувальники виїжджають у складі мінімум трьох осіб. Вже зазначалось, що їх дія-

льність є ризикованою та небезпечною. При цьому все залежить від сумісної роботи фахівців, вміння налаштуватися один на одного, вміння розуміти свого напарника та вміння довіряти йому у складних ситуаціях.

Гірський рятувальник тільки тоді зможе повністю перейматись виконанням професійного завдання та не замислюватись постійно про власну безпеку, коли поряд із ним буде той напарник, якому він безсуперечно довіряє не тільки результат виконуваної ними операції, а і власне життя.

Таким чином, *ступінь взаємної довіри між фахівцями ГПРЗ може обумовлювати рівень виконання професійного завдання зокрема та ефективність професійної діяльності в загалі.*

Визначення ступеня довіри гірських рятувальників до своїх колег було проведене нами за допомогою суб'єктивної оцінки міжособистісних відносин в межах підрозділу. Отримані результати щодо визначення ступеня довіри між фахівцями у підрозділі наведено в таблиці 3.15.

По-перше, нами було проаналізовано відповіді гірських рятувальників на питання, чи могли б вони довірити своїм напарникам власне життя. Слід відзначити, що майже всі гірські рятувальники, які взяли участь у нашому дослідженні, дали відповідь «Так» (97,95%).

Таблиця 3.15 – Виразність ступеня довіри фахівців ГПРЗ з різним рівнем ефективності професійної діяльності своїм напарникам

Ступінь довіри	1 гр.	2 гр.	3 гр.	Ф (1, 2)	Ф (1, 3)	Ф (2, 3)
Високий	89,95	90,10	90,00	1,27	1,09	0,78
Середній	10,05	9,90	10,00	1,08	0,43	0,61
Низький	-	-	-	-	-	-
*p ≤ 0,05; **p ≤ 0,01						

По-друге, нами було вивчено суб'єктивне сприйняття напарника у складній ситуації. Для цього ми попросили фахівців ГПРЗ згадати найскладнішу професійну ситуацію, яка траплялась з ними і згадати, як поводити себе їх товарищі по відношенню один до одного.

Було встановлено, що не зважаючи на рівень ефективності професійної діяльності, на вік, освіту та все інше, більшість опитаних (98,81%) сказали, що страхували один одного, переймались безпекою напарників, намагались допомагати тим, хто потребував цього.

А от розподіл випробуваних за стажем служби в рятувальному підрозділі показав наступні результати (див. табл. 3.16.)

Спиряючись на отримані результати, можна констатувати наявність тенденції щодо зростання ступеня довіри фахівця ГПРЗ своїм напарникам зі зростанням його стажу діяльності в рятувальному підрозділі.

Порівнюючи отримані результати, можна відмітити ряд достовірних розходжень. Так було встановлено, що достовірно частіше високий ступінь до-

віри своїм колегам схильні виказувати найдосвідченіші гірські рятувальники – 78,52% проти 39,90% (1-а група) та проти 50,55% (2-а група).

Таблиця 3.16 – Виразність ступеня довіри фахівців ГПРЗ з різним стажу служби в рятувальному підрозділі своїм напарникам

Ступінь довіри	1 гр. (до 5 років)	2 гр. (5-10 років)	3 гр. (більше 10 років)	φ (1, 2)	φ (1, 3)	φ (2, 3)
Високий	39,90	50,55	78,52	2,67*	3,10**	1,88
Середній	45,10	41,35	21,48	0,74	2,61*	2,56*
Низький	15,00	8,10	-	1,35	1,89	2,13*
*p ≤ 0,05; **p ≤ 0,01						

Середній рівень довіри своїм колегам схильна виказувати майже половина як з 2-ї групи, так і менш досвідчені колеги. У порівнянні з результатами 3-ї групи такі розходження є значущими на рівні $p \leq 0,05$.

Найнижчий же ступінь довіри своїм напарникам найчастіше спостерігається у досліджуваних з 1-ї групи – 15,00%. Зауважимо, що в 3-ій групі такого показника не зафіксовано зовсім.

Розглядаючи отримані результати, можна припустити, що *рятувальники, стаж служби яких становить менше 5 років, найчастіше демонструють невисокий ступінь довіри до своїх колег саме через брак досвіду, через недостатню адаптованість до умов діяльності та відсутність знань щодо індивідуально-психологічних особливостей своїх колег*. Таке припущення можуть підтвердити результати, які демонструють фахівці, досвід роботи яких сягає більше 10 років.

Отже, результати суб'єктивної оцінки ступеня довіри своїм колегам та несвідоме оцінювання цього ж показника різняться. *Майже половина молодих фахівців не зовсім довіряє своїм колегам. У таких випадках може спостерігатись зниження ефективності їх професійної діяльності, що є небажаним фактором при виконанні пошуково-рятувальних робіт*.

Узагальнюючи отримані результати, зауважимо, що основним засобом вирішення цієї проблеми може стати проведення спеціально розробленого тренінгового курсу, націленого на формування групової згуртованості та на підвищення рівня взаємної довіри. Доцільним є і проведення сумісних тренувань, які б моделювали проблемні ситуації різного ступеня складності, до яких залучалися усі фахівці підрозділу.

Отже, отримані результати надають змогу припустити, що *ступінь довіри між колегами в межах підрозділу є також важливою структурною одиницею у досягненні високих результатів професійної діяльності*.

3.5. Оцінка вольового компоненту в структурі професійно важливих якостей рятувальників ГПРЗ МНС України

Наші спостереження за підрозділом ГПРЗ під час 8-денної експедиції в горах, дозволили розкрити деякі особливості впливу високогірних умов на організм фахівців та на їх витривалість. У тренувальній експедиції брали участь 23 рятувальника. Середня тривалість їхнього стажу роботи в рятувальних підрозділах становила 10 років.

Результати проведених спостережень та опитування показують, що перенесені навантаження впливають на працездатність рятувальників.

Рятувальники відмічають, що не тільки величини навантажень, але і їхній характер впливали на якість роботи, що виконувалася. Відомо, що ступінь працездатності організму залежить головним чином від величини стомлення, яке нагромадилося. Погіршення загальної працездатності в нашому випадку було, безсумнівно, викликано значним наростанням стомлення в останні дні експедиції. Як пише К. Платонов, «стомлення - закономірний процес тимчасового зниження працездатності, що настає в результаті проробленої роботи».

Стомлення, підвищувалось паралельно зі збільшенням тривалості експедиції у високогірних умовах. І та обставина, що ступінь стомлення після навантажень у різні дні сходження виявилися значно більшою у порівнянні з тими, які спостерігалися раніше, свідчить про закономірне його нагромадження. Це дозволяє зробити логічний висновок, що, оскільки суб'єктивне почуття стомлення росте, незважаючи на підвищення тренуваності гірських рятувальників і поліпшення акліматизації, значить повноцінного відновлення сил після перенесених навантажень не відбувається. Наростання стомлення в результаті невідповідності між навантаженнями й відпочинком, однак, не було настільки великим, щоб призвести до якісно нового стану - перевтоми. Безсумнівно, вольове зусилля, емоційне порушення й інтерес до роботи, що виконувалася, маскували у деякій мірі ознаки стомлення.

Практика пошуково-рятувальних робіт в умовах високогір'я дає підстави стверджувати, що й однократно випробувані великі навантаження значно збільшують суб'єктивне почуття стомлення.

Такі результати поряд з виділеними на початку другого розділу основними професійними завданнями гірських рятувальників, обумовили напрямок нашого подальшого дослідження, який полягав у виявленні інших особливостей вольового компоненту професійно-важливих якостей рятувальників ГПРЗ.

Наведені в таблиці 3.18 дані дозволяють говорити про існування суттєвих розходжень у виразності рівнів НПС у рятувальників ГПРЗ.

Доведено, що максимально стійкими до подразників будь-якої етіології виявились саме ті фахівці, які за оцінкою експертів були віднесені до максимально ефективних у професійному плані – 74,22% проти 61,10% в 2-й групі та проти 45% в 3-й групі. Результати є достовірними на рівні $p \leq 0,05$ в обох випадках (рис. 3.8).

Таблиця 3.18 – Показники виразності рівнів нервово-психічної стійкості гірських рятувальників з різними показниками ефективності професійної діяльності

Рівні НПС	1 гр. (%)	2 гр. (%)	3 гр. (%)	ϕ (1, 2)	ϕ (1, 3)	ϕ (2, 3)
Високий рівень НПС (≤ 13 балів)	74,22	61,10	45,00	1,58	2,87*	2,16*
Середній рівень НПС (14-28 балів)	25,78	30,25	32,88	0,48	1,33	0,25
Низький рівень НПС (≥ 29 балів)	-	8,65	22,12	1,58	3,51**	2,92*
* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$						

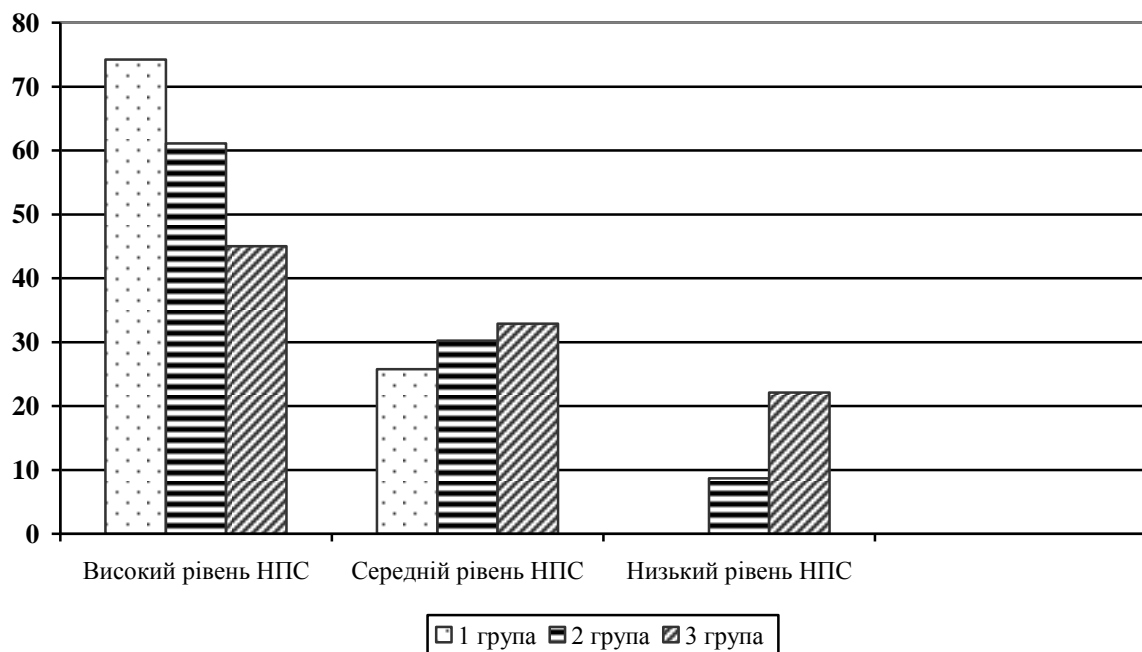

Рис 3.8 – Рівні нервово-психічної стійкості гірських рятувальників з різними показниками ефективності професійної діяльності

Середній рівень НПС було представлено більш менш на однаковому рівні у всіх трьох групах випробуваних. За цим показником достовірних розходжень виявлено не було.

Стосовно низького рівню НПС слід сказати, що він не властивий фахівцям 1-ї групи. Його було відмічено лише у 8,65% опитаних фахівців з середніми показниками ефективності професійної діяльності. А ось у 3-й групі таких опитаних виявилось набагато більше – 22,12%.

Можна сказати, що кожен п'ятий фахівець з 3-ї групи має несприятливий прогноз нервово-психічної стійкості в екстремальних умовах виконання завдань за призначенням.

Дослідження показало, що як в психічному, так і у фізичному станах гірських рятувальників можуть спостерігатись зміни та коливання. Якщо йде

мова про надскладні умови, а особливо ситуації сповіщення про надзвичайну ситуацію – сигнал «Збір», то ми маємо справу з виникненням стану тривожності у рятувальників.

Тривогу можна віднести до тих станів, які є своєрідною реакцією особистості на можливу ситуацію неуспіху. Вона приймає участь у дії механізму саморегуляції, сприяє мобілізації внутрішніх психічних резервів особистості та стимулює пошукову активність. З іншого боку, відомо, що тривога за межами оптимальних значень може спричинити негативний вплив на поведінку, а отже і на діяльність фахівця. Постійне переживання тривоги формує нове утворення – тривожність. **Доведено, що підвищений рівень тривожності є негативною характеристикою та несприятливо позначається на життєдіяльності людини.**

З метою встановлення особливостей прояву та визначення рівнів тривожності у фахівців ГПРЗ МНС України, нами було проведено дослідження з виразності її рівнів у різних умовах виконання професійних завдань (див. табл. 3.19.).

Таблиця 3.19 – Виразність особистісної та реактивної тривожності у фахівців ГПРЗ в різних умовах виконання професійної діяльності

№	Вид тривожності	1 серія (M±m)	2 серія (M±m)	t
1.	Реактивна тривожність	30,61±1,38	45,37±1,93	2,61*
2.	Особистісна тривожність	29,19±1,22	31,03±2,19	0,44
*p≤0,05				

При дослідженні особливостей вольового компоненту професійно важливих якостей фахівців нами було продіагностовано особистісну (ОТ) та ситуативну (реактивну) тривожність (СТ). Перший замір було проведено в умовах звичних для них обставин, без дії стрес-факторів. Другий замір було проведено саме після отримання сигналу «Збір».

Слід зауважити, що особистісна тривожність – це стійка індивідуальна характеристика, яка відбиває особливості схильності фахівця до тривоги. Окрім цього, вона припускає можливість суб'єкта діяльності сприймати досить широке коло ситуацій як загрозливих, що в свою чергу диктує відповідь на них у вигляді конкретної реакції. Як схильність, особистісна тривожність активізується при сприйнятті певних стимулів, які розцінюються людиною як небезпечні.

Ситуативна тривожність як стан характеризується цілою низкою переживань, які відчуває особистість: напруження, стурбованість, нервозність. Цей стан виникає як емоційна реакція на стресову ситуацію та може відрізнятися інтенсивністю та динамічністю.

Отримані результати (див. табл. 3.20) свідчать, що середньогруповий рівень особистісної тривожності у випробуваних, які прийняли участь у нашому дослідженні, практично не змінився.

Цього не можна сказати відносно рівня реактивної або ситуативної тривожності (див. табл. 3.20). Зафіксовано, що у порівнянні з заміром реактивної тривожності в 1-ій серії дослідження, при другому замірі її середньогруповий рівень у фахівців ГПРЗ значно підвищився ($t = 2,61$, при $p \leq 0,05$). Таким чином, можна говорити про певні зміни у складі часткової психологічної готовності працівників ГПРЗ до виконання дій в екстремальних умовах.

Далі нами було розглянуто процентний розподіл рівнів тривожності в групі при першому та другому їх замірах.

Отримані результати свідчать про існування поміж серіями замірів реактивної тривожності достовірних розходжень у рівнях її виразності. При вимірюванні рівнів особистісної тривожності значущих відмінностей в результатах не зафіксовано.

Таблиця 3.20 – Виразність рівнів тривожності у фахівців ГПРЗ МНС України у різних умовах виконання завдань за призначенням

Вид тривожності	Рівень виразності	1 серія (%)	2 серія (%)	ϕ^*
	Високий	2,15	4,50	0,78
	Помірний	18,35	25,00	1,93
	Низький	79,50	70,50	1,47
	Високий	10,49	36,20	3,44*
	Помірний	37,61	49,85	1,68
	Низький	51,90	13,95	4,06**

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

Отримані дані дозволяють підтвердити описану вище закономірність щодо підвищення рівня реактивної тривожності у фахівців ГПРЗ у 2-ій серії діагностування.

У 2-ій серії проведення дослідження показник високого рівня реактивної тривожності зустрічається у достовірно частіше, аніж в 1-ій серії (36,20% проти 10,49% відповідно, при $p \leq 0,05$).

Відповідно суттєво поменшала кількість випробуваних, серед яких в 1-ій серії відмічався низький рівень реактивної тривожності (51,90% в 1-ій серії, 13,95% в 2-ій серії). Результати в цьому випадку є достовірними на рівні $p \leq 0,01$.

Таким чином, спираючись на отримані результати, можна констатувати, що більш емоційно комфортними є показники рівнів тривожності при першому її замірюванні. Це дає підстави припустити, що саме такий рівень тривожності надає змогу рятувальнику більш ефективно виконувати свої функціональні обов'язки при загальному збереженні стабільності психічного стану.

Стосовно дослідження тривожності в 2-ій серії відмітимо, що гірські рятувальники при отриманні сигналу «Збір» можуть демонструвати схильність до сприйняття загрози власній особистості, різним аспектам життєдіяльності та реагувати на це високою тривожністю. На додаток до цього можна припустити, що такий стан буде спостерігатись майже в усіх випадках, які відрізняються підвищеною складністю завдання.

Паралельно з вимірюванням реактивної та особистісної тривожності нами було *проведено діагностику змін у загальному показнику рівня тривожності особистості фахівців ГПРЗ у залежності від умов професійної ситуації*. Отримані результати представлено в таблиці 3.21 та на рис. 3.9.

Аналіз результатів дозволяє говорити про формування певної тенденції щодо підвищення рівня тривожності фахівців ГПРЗ у 2-ій серії тестування.

Якщо при першому замірюванні тривожності її високий рівень було зафіксовано у 15,29% досліджуваних, то при повторному замірі, але за умов сигналу «Збір», кількість фахівців з високим рівнем тривожності збільшилась до 21,16%.

Таблиця 3.21 – Загальний показник рівня тривожності у фахівців ГПРЗ в залежності від умов виконання професійних завдань

Рівні тривожності	1 серія (%)	2 серія (%)	Φ	p
Надвисокий (40-50 балів)	-	-	-	-
Високий (25-40 балів)	15,29	21,16	2,45	0,05
Середній з тенденцією до високого (15-25 балів)	16,10	19,14	2,03	0,05
Середній з тенденцією до низького (5-15 балів)	25,00	24,10	0,76	-
Низький (0-5 балів)	43,61	35,60	2,70	0,05

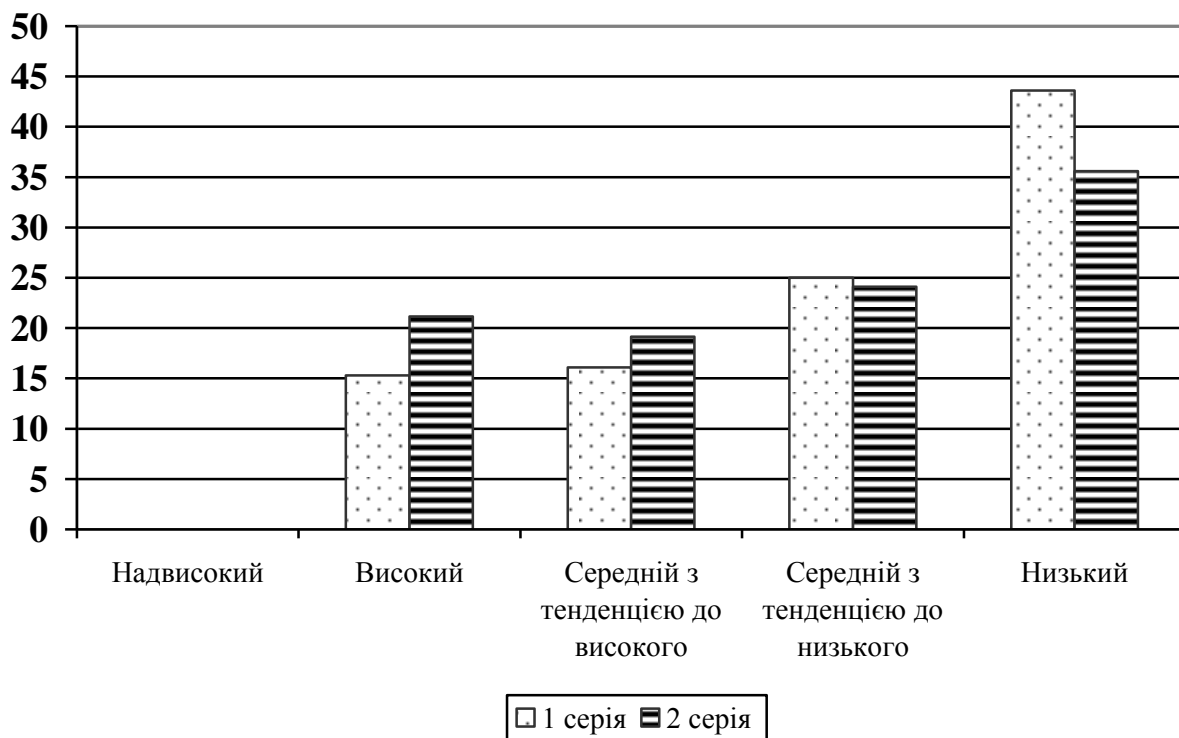

Рис 3.9 – Загальний показник рівня тривожності у фахівців ГПРЗ в залежності від умов виконання професійних завдань

Відповідно зворотна тенденція спостерігається у випадку з фахівцями, у яких зафіксовано низький рівень тривожності – при другому замірюванні їх кількість достовірно зменшилась (43,61% проти 35,60% відповідно, при $\phi = 2,70$). Результати є дійсними на рівні $p \leq 0,05$ в обох випадках.

Також слід відмітити, що відносно виразності у випробуваних з середнім з тенденцією до високого рівня тривожності також спостерігається збільшення такого показника при другому замірюванні. Відмінності в результатах є достовірними на рівні $p \leq 0,05$.

Таким чином, можна говорити про тимчасове зниження рівня психологічної готовності гірських рятувальників до виконання діяльності в екстремальних умовах при отриманні ними сигналу «Збір».

3.6. Особливості представленості типологічного компоненту в структурі професійно важливих якостей гірських рятувальників

Отже, згідно з даними щодо важливості типологічних властивостей гірських рятувальників в умовах виконання ними професійних завдань, нами було проведено дослідження основних характеристик нервової діяльності: рівню процесів збудження, рівню процесів гальмування та рівню рухливості нервових процесів. Отримані дані представлені в таблиці 3.22.

Отримані результати дозволили винайти низку достовірних розходжень щодо основних показників типологічних властивостей фахівців служби пошуку та порятунку туристів. Так, можна констатувати, що у виразності всіх трьох показників спостерігається загальна тенденція щодо достовірного зниження їх виразності у фахівців 3-ї групи – низький рівень ефективності професійної діяльності, у порівнянні з колегами, які увійшли до 1-ї та 2-ї груп досліджуваних. Всі розбіжності у результатах виявились значущими на рівні $p \leq 0,05$.

Таблиця 3.22 – Показники основних характеристик типологічних властивостей фахівців ГПРЗ МНС України

Показники	1гр. (M±m)	2гр. (M±m)	3гр. (M±m)	t (1, 2)	t (1, 3)	t (2,3)
Процеси збудження	44,22±1,32	43,12±1,10	30,05±1,03	0,67	2,57*	2,14*
Процеси гальмування	44,80±1,44	45,11±1,35	35,66±1,28	1,46	2,11*	2,51*
Рухливість нервових процесів	41,89±1,71	40,10±1,46	29,75±1,55	0,57	2,79*	2,47*
Врівноваженість	0,98	0,95	0,84	0,28	1,32	1,17
* $p \leq 0,05$						

При загальній оцінці можна побачити, що в 1-й та 2-й групах досліджуваних превалюють процеси збудження (рівень вище середнього). Проте і показник процесів гальмування також знаходиться в діапазоні рівня вище середнього. Це може свідчити про те, що ці випробувані досить швидко розпочинають роботу, є високо продуктивними в професійному плані. У них спостерігається низький рівень стомлюваності, висока працездатність та витривалість. Такі гірські рятувальники відрізняються високим рівнем самоконтролю, зібраністю, пильністю, рішучістю та сміливістю.

Розглядаючи результати виразності показників типологічних властивостей гірських рятувальників 3-ї групи, до їх характеристик можна додати наступне. Ці фахівці здебільшого відрізняються дещо повільними реакціями на зовнішні подразники, вони не так швидко розпочинають роботу, характеризуються посередніми показниками в професійній діяльності. Крім цього, у них можна констатувати низьку витривалість та високу стомлюваність. Ці випробувані частіше демонструють імпульсивність, недостатній самоконтроль, шаблонність мислення, інертність.

Показники врівноваженості фахівців дозволяють констатувати, що найвищий її показник відмічено в 1-й групі гірських рятувальників. А ось у 3-й групі досліджуваних винайдений показник виявився меншим ніж 0,85, що може говорити про те, що ці випробувані можуть відрізнитись неврівноваженістю в сторону збудження, тобто процеси збудження не врівноважують собою процеси гальмування. У такому випадку слід бути уважним щодо прояву у таких випробуваних сильних емоційних переживань, нестійкого настрою, агресивності, ризикованості, прагненні до мети, незважаючи ні на що, переоцінки своїх можливостей.

Подальше вивчення особливостей сили нервової системи досліджуваних різних груп показало наступні результати (табл.3.23.)

Таблиця 3.23 – Особливості основних властивостей нервової системи за психомоторними показниками фахівців ГПРЗ

Сила НС	1-а група (%)	2-а група (%)	3-я група (%)	φ (1, 2)	φ (1, 3)	φ (2, 3)
Сильна НС	53,16	45,25	30,56	1,58	2,49*	1,31
Середньосильна НС	32,71	38,90	40,55	1,52	1,95	0,65
Слабка НС	-	-	8,51	-	1,43	1,79
Середньослабка НС	14,13	15,85	20,38	0,21	2,20*	1,37
*p ≤ 0,05						

Відмітимо, що сила нервової системи характеризує межу дієздатності клітин головного мозку. Отже, наведені результати дозволяють говорити про те, що переважна більшість фахівців (53,16%), яким властива сильна НС, характеризуються високим рівнем ефективності професійної діяльності. У порівнянні з 3-ю групою ці результати є дійсним на рівні $p \leq 0,05$. Середня з тен-

денцією до високої НС відмічена приблизно у треті фахівців 1-ї та 2-ї груп досліджуваних.

Фахівців зі слабкою НС у цій групі випробуваних не винайдено. Проте в 3-й групі гірських рятувальників такий показник зафіксовано у 8,51%. У них же в групі більшість опитаних характеризується середньо сильною НС.

Отже, дослідження особливостей типологічного компоненту професійно важливих якостей гірських рятувальників дозволило встановити, що найбільш витривалими, сильними та стійкими є саме ті фахівці, які демонструють високі результати у професійній діяльності.

Виявлені особливості професійно важливих якостей фахівців ГПРЗ дозволили нам отримати розгорнуту характеристику щодо їх ролі в межах професійної діяльності гірських рятувальників. Це і обумовило подальший напрям дослідження, який полягав у проведенні всебічного психологічного аналізу основних професійних завдань гірських рятувальників в аспекті розгляду їх крізь призму професійно важливих якостей фахівця.

Висновки до розділу

1. Аналіз рейтингової структури виразності мотивів обрання рятувальниками ГПРЗ своєї професії показав, що для фахівців 1 групи найголовнішими професійними мотивами є: 1) обрання професії за прикладом друзів та знайомих, які працюють в ГПРЗ; 2) змістовий інтерес до роботи в рятувальних підрозділах; 3) сімейна традиція; 4) прагнення до роботи, пов'язаної з наданням допомоги іншим людям; 5) прагнення до морального задоволення від роботи.

У 2 групі фахівців перелік провідних мотивів обрання професії утворили наступні: 1) прагнення до роботи, пов'язаної з наданням допомоги іншим людям; 2) сімейна традиція; 3) можливість мати стабільний заробіток; 4) незадоволеність колишньою роботою; 5) змістовий інтерес до роботи в рятувальних підрозділах.

Фахівці 3 групи при обранні професії керувались наступними мотивами: 1) прагнення до ризику, небезпеки, можливості проявити себе; 2) сімейна традиція; 3) можливість мати стабільний заробіток; 4) незадоволеність колишньою роботою; 5) змістовний інтерес до роботи в рятувальних підрозділах.

При дослідженні виразності потреб фахівців служби пошуку та рятування туристів було встановлено, що матеріальні потреби є найбільш актуальними для фахівців 2-ї та 3-ї груп досліджуваних.

Потреби у безпеці для досліджуваних 3-ї групи, майже не існує. У фахівців-рятувальників 1-ї та 2-ї груп досліджуваних, навпаки, ця потреба є досить актуальною.

Потреби з категорії соціальних, в 1-й групі є незадоволеними, а в 2-й та 3-й групах досліджуваних є частково задоволеними. Потреба у є актуальною для випробуваних 3-ї групи. У 2-ій групі фахівців ця потреба знаходиться в зоні часткової задоволеності.

Потреба у самовираженні є найбільш актуальною для випробуваних 1-ї групи – високий рівень ефективності професійної діяльності. У випробуваних 2-ї та 3-ї груп ця потреба не є виразною.

Проведений аналіз мотиваційної сфери рятувальників ГПРЗ дозволяє стверджувати, що фахівців 1-ї та 2-ї груп досліджуваних відрізняє більш продуктивна її тенденція, а випробуваних 3-ї групи – споживча.

2. Проведене оцінювання професійно важливих якостей гірських рятувальників дозволило встановити, що головними в їх діяльності виявились моторні якості (узгодженість рухів з процесами сприйняття; стійкість до статичних навантажень; здатність швидко діяти в умовах дефіциту часу; швидка рухова реакція на несподівані подразники); інтелектуальні якості (здатність розглядати проблему з декількох боків; здатність схоплювати суть основних взаємозв'язків, властивих проблемі; уміння з усього обсягу обирати необхідну інформацію; вміння робити висновки з суперечливої інформації; здатність ухвалювати правильне рішення за недостатності необхідної інформації) та вольові якості (уміння точно виконувати розпорядження; наполегливість; здатність до тривалої праці без погіршення якості, зниження темпу; здатність тривалий час зберігати високу активність; вміння брати на себе відповідальність у складних ситуаціях).

За результатами факторного аналізу наведений перелік було розширено та доведено, що основними групами професійно важливих якостей гірських рятувальників є якості, які утворюють когнітивний, комунікативний, вольовий та типологічний компоненти.

3. При оцінці когнітивного компоненту в структурі професійно важливих якостей гірських рятувальників встановлено, що фахівці, які відрізняються середнім рівнем ефективності професійної діяльності, демонструють найвищу сформованість показника здатності до узагальнення та аналізу інформації. Показник гнучкості процесів мислення є максимально виразним у працівників ГПРЗ, які характеризуються високим рівнем ефективності професійної діяльності у порівнянні з випробуваними 2-ї та 3-ї груп досліджуваних. При цьому рівень емоційної деструкції є достовірно вищим в 3-й групі гірських рятувальників.

4. Дослідження впливу висотних сходжень на пізнавальні функції фахівців під час навчальних тренувань показав, що фахівці з найменшим досвідом роботи в ГПРЗ демонструють достовірно нижчі показники перемикання уваги, ніж їх більш досвідчені колеги. Подальша оцінка пізнавальних якостей показала, що перешкоди у вигляді дощу та зниженого парціального тиску кисню в повітрі чинять негативний вплив на показники уваги рятувальників.

5. Особливості дослідження якостей комунікативного компоненту показали, що в групі максимально ефективних гірських рятувальників спостерігається тенденція до прояву емпатії на високому рівні. Більшість випробуваних 2-ї групи схильні демонструвати високий та середній рівні прояву емпатії. А от в групі найменш ефективних фахівців ГПРЗ відмічено більшість тих, хто характеризується середнім рівнем прояву емпатійних тенденцій. При цьому приблизно 20% фахівців цієї групи відрізняються низьким та дуже низьким рівнем прояву емпатії. Високий рівень емпатії є більш властивим для найбільш професійно ефективних гірських рятувальників. Дуже низький рівень емпатії є властивим лише для низько ефективних рятувальників.

Для фахівців служби пошуку та рятування туристів, які відрізняються високим рівнем професійної ефективності, найбільш притаманним типом поведінки в умовах конфлікту є «співробітництво». Тип поведінки в умовах конфлікту «змагання» найчастіше зустрічається в 3-й групі досліджуваних. «Уникання», як тип поведінки в умовах конфлікту, відмічено лише в 2-й та 3-й групах гірських рятувальників. Відмічено, що найбільша кількість випробуваних, які в умовах конфлікту використовують тип поведінки «компроміс», належить до 1-ї групи, а найменша – до 3-ї групи.

6. Дослідження вольового компоненту дозволили відзначити існування суттєвих розходжень у виразності рівнів нервово-психічної стійкості у рятувальників ГПРЗ. Відмічено, що максимально стійкими є найбільш ефективні фахівці – 74,22% проти 61,10% в 2-й групі та проти 45% в 3-й групі. Середній рівень НПС представлено більш менш на однаковому рівні у всіх трьох групах випробуваних. Низький рівень є властивим для 8,65% опитаних фахівців з середніми показниками ефективності професійної діяльності та для 22,12% - з низькими.

Вивчення тривожності гірських рятувальників показало, що рівень ситуативної тривожності зростає відповідно до ускладнення умов виконання професійної діяльності. При цьому показники особистісної тривожності практично не змінюються.

7. При дослідженні якостей типологічного компоненту встановлено, що в 1-й та 2-й групах фахівців спостерігається гармонійна представленість як процесів збудження, так і процесів гальмування.

Показники врівноваженості нервових процесів дозволяють констатувати, що найвищий їх показник відмічено в 1-й групі гірських рятувальників. А ось у 3-й групі досліджуваних винайдений показник виявився меншим ніж 0,85, що може говорити про те, що ці випробувані відрізняються неврівноваженістю в сторону збудження, тобто процеси збудження не врівноважують собою процеси гальмування.

Дослідження особливостей типологічного компоненту професійно важливих якостей гірських рятувальників дозволило встановити, що найбільш витривалими та стійкими є саме ті фахівці ГПРЗ, які демонструють високі результати у професійній діяльності.

РОЗДІЛ 4

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОФЕСІЙНИХ ЗАВДАНЬ РЯТУВАЛЬНИКІВ ГПРЗ МНС УКРАЇНИ

4.1. Загальні положення методики проведення психологічного аналізу професійного завдання рятувальника гірського пошуково-рятувального загону МНС України

Професійна діяльність гірського рятувальника являє собою яскравий приклад діяльності, здійснюваної в умовах, часто пов'язаних із небезпекою для життя, можливістю отримання травм, обмороження, каліцтва, відповідальністю за помилки, невдачі та промахи. При цьому нерідко порушується режим їжі, сну та відпочинку. У деяких випадках виконання завдань приходиться на темний час доби, погані кліматогеографічні та природні умови.

У залежності від впливу різних навантажень на гірських рятувальників виявляються два типи психічних станів.

По-перше, активні, що супроводжуються підйомом, зібраністю, і, як наслідок, вони характеризуються успішним виконанням завдання, що вирішуються.

По-друге, негативні, що ускладнюють діяльність і перешкоджають досягненню поставлених цілей. Вони виражаються у тривозі, невпевненості, боязні, пригніченості, апатії, почутті приреченості й т. ін.

Загальними положеннями психологічного аналізу професійної діяльності є:

- ✓ оцінка чинників, що впливають на психіку рятувальників, включених у професійну діяльність;
- ✓ виявлення психологічних труднощів рятувальників у вирішенні конкретних професійних завдань;
- ✓ оцінка психологічної стійкості рятувальників до впливу психотравмуючих чинників;
- ✓ прогнозування рівня психічної напруженості рятувальників у ході виконання професійних завдань, а також необхідної психологічної допомоги;
- ✓ розробка пропозицій з використання в ході занять різноманітних прийомів, способів і засобів психологічної підготовки;
- ✓ вироблення загальних рекомендацій з питань психологічної роботи.

Так, наприклад, у Кримських горах на Ялтинській яйлі у 1987 році у ході проведення пошуково-рятувальних робіт загинув рятувальник (в умовах нічного підйому Ялтинська ГПРГ потрапила у сніжну лавину). По даним пошуково-рятувальним роботам психологічного аналізу зазнали: професійне завдання кожної гірської пошуково-рятувальної групи, які були задіяні на ПРР; обстановка в епіцентрі сходу сніжної лавини на момент отримання і на період виконання завдання; властиві йому зовнішні та внутрішні чинники, здатні як позитивно, так і негативно впливати на психіку конкретного рятувальника, а також характер цього впливу; можливості різних категорій рятувальників до

протидії чинникам екстремальної обстановки; психологічні труднощі, здатні вплинути на виконання рятувальниками професійних завдань; ступінь впливу можливих психологічних труднощів на результати професійної діяльності окремих рятувальників, пошуково-рятувальних груп; міра готовності або неготовності гірських рятувальників (низька ефективність виконання професійного завдання, відхід від виконання окремих функцій або ухилення від їх виконання взагалі), найбільш доцільні заходи зі зниження рівня впливу на підлеглих негативних чинників і активізація впливу на них позитивних чинників.

При з'ясуванні завдання визначалися рівень його новизни, ступінь несподіванки для конкретного рятувальника (зв'язки, ГПРГ), дефіцит інформації для виконання завдання, небезпека, дискомфорт і т. ін. Велика увага приділялася вивченню обстановки безпосередньо в зоні надзвичайної ситуації та властивих їй психологічних особливостей.

Досвід показує, що більшість керівників підрозділів МНС сприймають негативні чинники та психологічні труднощі, що виникають у підлеглих, не як природні явища, властиві екстремальній обстановці, а як часткові чинники легковажності, упущень у професійній діяльності. У результаті нерідко прагнуть їх не помічати, нехтують ними і не враховують у заходах із відновлення і підтримки боєздатності підрозділу. Тим часом їх прагнення «не помічати» зовсім не виключає існування у гірських рятувальників психологічних труднощів індивідуальної та групової властивості.

В екстремальній обстановці у деяких фахівців можуть виникати такі психологічні труднощі: страх прийняття рішення, доцільного в даній обстановці, яке проте, йде в розріз з установками; незадоволення своєю роллю при призначенні виконувати обов'язки, не пов'язані з основною професійною діяльністю, або обов'язки рангом нижче посади; розгубленість у діях, постійний дискомфорт унаслідок постійно виникаючих проблем, що нагромаджуються та вирішуються; складність вибору стилю спілкування з когами; напруженість міжособистісних відносин; обмеженість тем спілкування; стриманість у висловленні власної думки і складність її висловлення; неоднозначне вираження групових настроїв.

Враховуючи досвід та існуючі погляди на проблему психологічного аналізу в професійній діяльності, ми застосовували нижченаведену **методику аналізу професійного завдання**. У даному варіанті вона наводиться стосовно завдання для гірських пошуково-рятувальних загонів.

Структурно методика включає чотири аналітичні блоки:

1. Професійне завдання і властиві йому характеристики;
2. Обстановка в зоні надзвичайної ситуації й характеристика основних чинників, які сприяють виконанню (невиконанню) професійного завдання;
3. Характеристика психологічних труднощів;
4. Можливі варіанти дій, допідготовки рятувальників або їх використання.

Розглянемо зміст кожного блоку психологічного аналізу професійного завдання.

4.1.1. Професійне завдання, психологічні особливості його виконання та вимоги, що висуваються до психіки гірського рятувальника

У вивченні професійного завдання важливим є визначення психологічних передумов його успішного виконання. Вони, у свою чергу, і формують шкалу вимог до психіки рятувальника ГПРЗ МНС України.

Кожне професійне завдання має свої психологічні особливості, які витікають з її змісту, умов виконання, складу учасників, передбачуваних наслідків і т. ін. Отже, якщо за зовнішніми «контурами» професійне завдання має велику схожість з тими, що виконувалися раніше, то повний набір збігів досягнути практично неможливо. Найбільш динамічними змінними, що відрізняють дане професійне завдання від йому подібних, є загальні умови його виконання та рівень психологічної готовності кожного рятувальника. Ці складові потребують експрес-технології активного вивчення та оцінки стосовно кожної конкретної ситуації.

Серед вимог до психіки особистості та психології групи при виконанні професійного завдання важливо враховувати:

- ✓ мотивацію рятувальника, а також відповідність професійному завданню соціально значущих, колективних або групових, професійних або діяльнісних та стимулюючих груп мотивів;
- ✓ якісні параметри найбільш значущих пізнавальних, емоційних і волевих психічних процесів психіки рятувальника;
- ✓ психологічну готовність рятувальника до дій у нештатних обставинах і спрацьованість, згуртованість груп;
- ✓ специфічні якості окремої особи або групи для виконання конкретних професійних дій.

4.1.2. Обстановка в зоні надзвичайної ситуації й характеристика основних чинників, які сприяють виконанню (невиконанню) рятувальником професійного завдання

Загальновідомо, що виконання більшості професійних завдань пов'язане з різноманіттям властивих для них стресогенних чинників. Їх однозначної оцінки не існує, оскільки чинники можуть як позитивно, так і негативно впливати на хід виконання завдання і його результат. Більше того, один і той же чинник в один і той же час здатний стимулювати діяльність одного рятувальника і створювати дискомфорт діям іншого.

У практиці професійної діяльності виявляються як загальні й особистісні, так і зовнішні та внутрішні, об'єктивні й суб'єктивні чинники.

До загальних чинників звичайно відносять ті, які значно впливають на професійне завдання загалом, на модель його реалізації.

Серед найбільш значущих чинників виділяють:

- ✓ соціально-економічні (перш за все - соціальний статус рятувальника ГПРЗ МНС в країні);
- ✓ соціально-демографічні (соціальні, кліматичні та природні умови виконання професійного завдання, відношення місцевого населення);

✓ екологічні, правові, етнокультурологічні та ін.

До часткових чинників професійного завдання звичайно відносять ті, які істотно впливають на суб'єкт або об'єкт дій, а також на взаємообумовлені зв'язки й відносини. На відміну від «загальних» будь-який із часткових чинників може бути зовнішнім або внутрішнім (об'єктивним або суб'єктивним) по відношенню до учасника виконання професійного завдання. До них відносяться:

✓ матеріально-технічні – забезпеченість професійного завдання технікою та спеціальним спорядженням, засобами управління, що викликають довіру у рятувальників, задоволення їх потреб в умовах проведення пошуково-рятувальних (аварійно-рятувальних) робіт, стану стимулювання діяльності тощо;

✓ організаційні – ступінь укомплектованості фахівців, що виконують професійне завдання, і злагодженість їх дій; стан дисципліни в групі й дисциплінованості окремих рятувальників; упевненість і твердість дій органів управління та ін.;

✓ тактичні – наявність професійного (спеціального) досвіду й рівень службової виучки; наявність і характер психічних та санітарних втрат серед рятувальників та постраждалого населення; доцільність професійного завдання в загальній системі проведення пошуково-рятувальних (аварійно-рятувальних) робіт; результати виконання інших професійних завдань і т. ін.;

✓ соціально-психологічні – соціальний статус учасника виконання професійного завдання; особистий приклад керівного складу і товаришів по службі, їх відношення до професійного завдання;

✓ рівень моральних і психологічних якостей; характер міжособистісних відносин і т. ін.;

✓ Внутрішніми чинниками професійного завдання є:

✓ фізіологічні – ступінь втоми рятувальників (тривалість дій без відпочинку), працездатність, безсоння, отримання травм, обмороження, хвороба, больовий шок і т. ін.;

✓ психологічні – мотивація дій, погляди, установки, самооцінка, здібності, риси вдачі й т. ін.

Різноманіття чинників професійного завдання, динамічність їх характеристик внаслідок постійної зміни умов його виконання створюють безліч невідомих. Упорядкування та виділення найбільш значущих складають найважливіший етап аналітичної роботи керівника при виробленні управлінського рішення та організації дій рятувальників.

4.1.3. Урахування психологічних труднощів гірських рятувальників у ході підготовки та виконання професійного завдання

Психологічна трудність – це суб'єктивний стан (реакція) опірності психіки особистості на вплив зовнішніх і внутрішніх чинників (подразників) професійної діяльності та властивого їй спілкування. Носієм психологічної трудності є індивідуум.

У змістовному плані психологічні труднощі відображають якісні параметри пізнавальних, емоційних, вольових і мотиваційних компонентів психіки рятувальників.

У той же час при виявленні характеру психологічних труднощів особистості важливо враховувати такі їх показники: (1) силу і тривалість дії, (2) джерело виникнення, (3) спосіб їх вияву.

Серед тих, що відносяться до першої ознаки, найбільш значущі дві групи.

Занадто сильні – інтенсивно виникаючі гострі переживання особистості як реакція на повну або часткову втрату особливо важливих для неї потреб (природних, культурних), значущих ситуацій, відносин і т. ін. Такими чинниками, можуть бути смерть близьких, друзів, раптова зміна в соціальному статусі тощо.

Тривалі (хронічні) – це стійкі психічні напруження. Їх причиною можуть стати, наприклад, надмірне психічне, фізичне навантаження, трудність у зв'язку з відповідальністю за виконання завдання тощо.

Серед тих, що відносяться до другої ознаки, мають місце такі психологічні труднощі, викликані особливостями різних етапів виконання професійного завдання, як:

- ✓ зумовлені несприятливими відносинами серед учасників виконання професійного завдання;
- ✓ виниклі внаслідок ситуаційних впливів на рятувальників у процесі виконання ними професійного завдання і т. ін.

Серед тих чинників, що відносяться до третьої ознаки, мають місце такі психологічні труднощі, викликані декількома проблемами, що одночасно з'явилися, ніби «накладені одна на одну» (хронічними, ситуаційними, надсильними й т. ін.) або такими, що протікають зі зміщенням початку їх появи різноманітними проблемами; виникли від проблем, що послідовно з'являються в ході виконання професійних завдань одна за одною; не забезпечують належного відновлення духовних сил; закріплення психологічної рівноваги (фоновому стану психіки).

Поєднання вищезазначених труднощів у певні моменти дій рятувальника ГПРЗ МНС може мимовільно змінити весь алгоритм його поведінки, тому необхідне прогнозування різних варіантів дій рятувальника й раціональної його підготовки.

4.1.4. Можливі варіанти дій, допідготовка й участь гірського рятувальника у виконанні професійного завдання

Наявність у рятувальника ГПРЗ МНС різноманітних психологічних труднощів передбачає і можливий характер його дій при виконанні професійного завдання, наявність значного числа помилок або окремих упущень, що знижує ефективність його дій (темпи виконання дій, що запізнюються, порушення послідовності, нестійкість ритму дій і т. ін.), пропуск окремих дій у виконанні професійного завдання, що ведуть до часткового його невиконання або досягнення лише деяких його результатів (пропуск через неуважність, че-

рез нерозуміння їх значущості або усвідомлено тощо), відмова від виконання професійного завдання в період підготовки до нього, на одному з трьох етапів або напередодні досягнення результату (непоясненність дій рятувальника ГПРЗ МНС у відповідальні моменти дій, відхід в себе або, навпаки, надмірна реверсивність дій і т. ін.).

Припущення про професійні можливості гірського рятувальника передбачає вибір варіантів доцільної його участі у виконанні поставленого завдання, наприклад, стосовно ситуацій, викладених вище, рятувальник може бути включений до складу учасників виконання професійного завдання, але під обов'язковим контролем досвідчених фахівців на всіх етапах його виконання. Переважнішим може бути рішення про включення такого працівника у виконання професійного завдання після нетривалої адаптації, тобто після його певної посиленої підготовки. І нарешті, найбільш прийнятний варіант – включення рятувальника в професійну діяльність як резерв при організації спеціальної підготовки. Рішення на її проведення може включати: відпрацювання елементів психологічної підготовки, реалізацію заходів з психологічної підтримки.

Проведення спеціальної підготовки істотно змінює реакцію особистості рятувальника на вплив зовнішніх і внутрішніх чинників, перетворює зміст психологічних труднощів і силу їх вияву в професійній діяльності.

Методика психологічного аналізу професійного завдання дозволяє визначити і сформулювати набір пропозицій для керівника підрозділу, який організовує професійну діяльність, а також для фахівців з тилового та медичного забезпечення. Вибір того або іншого варіанта виконання професійного завдання цілком визначається рівнем відповідності його вимогам психологічних показників особистості рятувальника й обставинами, що дозволяють або не дозволяють проведення заходів спеціальної професійної підготовки.

Для проведення аналізу психологічного змісту професійних завдань гірського рятувальника необхідно класифікувати основні етапи та професійні завдання, які зобов'язані виконувати ці фахівці згідно з різними нормативно-правовими документами, що регламентують їхню діяльність.

4.2. Класифікація професійних завдань гірських рятувальників

Професійну діяльність, що виконує гірський рятувальник, можна поділити на такі групи:

1. Професійна діяльність, що пов'язана з виконанням оперативних дій під час проведення пошуково-рятувальних (аварійно-рятувальних) робіт. У свою чергу оперативні дії розподіляються на зимовий та літній періоди:

- 1) пошук і рятування потерпілих у засніженій гірській та лісовій місцевості;
- 2) робота з пошуку та транспортування потерпілих у місцях сходу сніжних лавин;

3) надання долікарської допомоги та транспортування потерпілих з гірськолижних схилів;

4) пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи на складному гірському рельєфі;

5) пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи у спелеологічних районах;

б) забезпечення безпеки під час проведення туристсько-спортивних змагань;

7) забезпечення профілактичних заходів щодо туристичної діяльності (реєстрація туристів у пунктах);

8) пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи та забезпечення безпеки під час проведення спортивних змагань на гірських річках;

9) пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи на зруйнованих висотних житлових будівлях та промислових об'єктах;

10) висотні роботи в умовах міста.

За командою «Збір» оперативний черговий, в залежності від характеру НС, збирає пункт або групу (час збору рятувальників до 2-х годин), які виїжджають до місця НС. Оперативний черговий у разі необхідності може бути замінений та виїхати разом з іншими рятувальниками.

Екстремальність, підвищений ризик, загроза здоров'ю та життю – це чинники, які висувають до особистості гірського рятувальника підвищені вимоги при виконанні оперативних дій.

Сенсорні задачі: необхідна надійна робота всіх аналізаторів, особливо слухового, зорового та вестибулярного.

Перцептивні та аттенційні задачі в екстремальних умовах діяльності гірського рятувальника стоять ті ж самі, але вимоги до них різко збільшуються.

Мнемічні задачі висувають вимоги до функціонування двох видів пам'яті: довготривалої та оперативної. Оперативна пам'ять використовується для збереження знову сприйнятої інформації протягом відносно короткого проміжку часу або для того, щоб викликати із свідомості деяку частину інформації, яка зберігається в довгостроковій пам'яті.

Інформація про оперативну обстановку та показники приладів з орієнтування на місцевості зберігається в оперативній пам'яті, інформація про алгоритм дій при пошуково-рятувальних (аварійно-рятувальних) або ліквідації НС, правила користування спеціальним спорядженням, екіпіровкою та технікою, засобами індивідуального та колективного захисту тощо, зберігаються в довгостроковій пам'яті гірського рятувальника.

Мнемічні задачі містять у собі: а) запам'ятовування; б) збереження; в) точне і своєчасне відображення; г) забування інформації, що втратила свою актуальність.

Мажинітивні задачі. На підставі різномірної інформації гірський рятувальник будує складний, просторово-часовий, динамічний образ маршруту транспортування або ліквідації НС, керуючись яким приймає всі рішення.

Мажинітивні задачі включають: а) створення адекватного уявлення на

основі отриманої інформації про оперативну обстановку; б) з'єднання цих уявлень у єдиний складний образ; в) оперування цими представленнями, їхню перебудову, що дозволяє передбачати зміни оперативної обстановки.

До перерахованих раніше *психомоторних задач* додається вміння стійко переносити монотонію.

Розумові задачі. При роботі гірських рятувальників в екстремальному режимі більш складні, численні та різноманітні. Фахівцю потрібно: а) виявити взаємозв'язок між елементами оперативної ситуації (наприклад, часом коли зник зв'язок із об'єктом пошуку, метеорологічними умовами, наявністю сил та засобів, місцями підходів/під'їздів/посадок/спуску/підйому у район виникнення НС, місцем розташування постраждалих, їх фізичний стан, шляхи транспортування постраждалих до медичного закладу та ін.); б) оцінити оперативну обстановку; в) вибрати один з відомих алгоритмів, більш адекватний для ліквідації цієї НС; г) прогнозувати зміни оперативної обстановки на основі знання закономірностей її динаміки; д) прийняти правильне рішення у особливих та екстремальних умовах, знайти спосіб для реалізації цього рішення і визначити необхідну послідовність дій.

2. Професійна діяльність під час добового/щоденного чергування (режим очікування).

Режим чергування у пошуково-рятувальних загонах, в залежності від специфіки регіону, є:

✓ *добовим* (відповідальний один оперативний черговий, інші рятувальники можуть бути у підрозділі для виконання різних завдань, наприклад, технічне обслуговування техніки та спорядження, складання документації, тренування згідно плану з професійної підготовки);

✓ *щоденним* (відповідальний один оперативний черговий, але уночі перебуває вдома, зв'язок із підрозділом на цей час здійснюється за допомогою CD-MA, мобільного або радіостанції, інші рятувальники можуть бути у підрозділі для виконання різних завдань, наприклад, технічне обслуговування техніки та спорядження, складання документації, тренування згідно плану з професійної підготовки).

При виконанні цієї групи професійної діяльності *сенсорні задачі* в чистому вигляді перед гірським рятувальником виникають дуже рідко. Тому можна вважати, що професійна діяльність на цьому етапі не висуває підвищених вимог до зорової та слухової чутливості. Досить мати звичайний рівень функціонування всіх аналізаторів.

Перцептивні задачі – це задачі сприйняття за допомогою аналізаторів цілісних предметів і явищ трудового процесу та сукупності їхніх окремих властивостей і просторово-тимчасових характеристик. Зростаюче значення цих задач у трудовому процесі - одна з відмінних рис сучасного автоматизованого виробництва і характерної для нього операторської діяльності [86].

Перцептивні задачі в діяльності гірського рятувальника пов'язані як із зоровим, так і зі слуховим аналізаторами. Завдання сприйняття як безпосередньої (інструктаж), так і опосередкованої технічними пристроями (радіотеле-

фон, внутрішній телефонний зв'язок) мови виникає перед ними часто. Для цієї задачі характерна спеціальна службова мова, знання якої є обов'язковою умовою правильного її прийому та виконання команд.

З перцептивними задачами органічно пов'язані *аттенційні*. За допомогою уваги організується виконання посадових обов'язків під час чергування, при обслуговуванні спеціального спорядження, екіпіровки та техніки, відпрацювання нормативів з професійної підготовки та участь у спортивних змаганнях. До аттенційних завдань гірського рятувальника відносяться: а) задачі збереження стійкої уваги; б) необхідність своєчасно переключати увагу з одного об'єкта на інший з оптимальною швидкістю в необхідній послідовності; в) розподіл уваги на ряд істотних елементів робочої ситуації.

Особливе місце при обслуговуванні спеціального спорядження, екіпіровки та техніки, відпрацювання нормативів з професійної підготовки та участь у спортивних змаганнях належить *психомоторним задачам*, таким як: а) автоматизованість та швидкість виконання основних операцій; б) добра координація рухів; в) здатність до виконання рухів протягом тривалого часу; г) м'язова витривалість та сила.

Мнемічні задачі висувають вимоги до функціонування в основному довгострокової пам'яті. Гірський рятувальник повинен пам'ятати правила експлуатації спеціальної техніки, спорядження, обладнання, екіпіровки, засобів захисту органів дихання, засобів оперативного зв'язку, приладів з орієнтування на місцевості. Також гірський рятувальник повинен зберігати у пам'яті організацію та ведення пошуково (аварійно) - рятувальних робіт пов'язаних з різними формами рельєфу та особливостями пори року, з використанням гелікоптера, катамарана, квадроцикла, плани реагування на надзвичайні ситуації на об'єктах і територіях, що обслуговуються, особливості надання першої медичної допомоги, основні способи роботи під час гасіння пожеж, пошуку постраждалих у зоні пожежі, їх транспортування та евакуації з небезпечної зони, основи цивільного захисту, правила безпеки, інструкції з охорони праці, законодавчі та нормативні документи, що діють у сфері аварійно-рятувальної служб та ін.

При роботі гірського рятувальника в режимі добового/щоденного чергування *розумові задачі* виявляються менш складними, ніж у екстремальному режимі. Але фахівцю треба вміти визначати необхідну послідовність дій при відпрацюванні нормативів з спеціальної професійної підготовки, встановити причину виниклих пошкоджень спеціального спорядження, екіпіровки та техніки, аналізувати інформацію, що надходить.

3. Тренувальна діяльність (професійна підготовка).

Професійна підготовка є основним фактором забезпечення готовності підрозділів ГПРЗ до виконання покладених на них завдань. Програма професійної підготовки оперативного складу гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України передбачає комплекс річних заходів спеціальної та попередньої підготовки, спрямований на набуття рятувальниками оперативних підрозділів необхідних теоретичних і практичних знань з основ альпінізму і ске-

лелазіння, організації та ведення гірських пошуково (аварійно) - рятувальних робіт, пов'язаних з різними формами рельєфу та в печерах, підвищення фізичної та топографічної підготовки, надання кваліфікованої першої медичної допомоги.

До основних видів спеціальної підготовки рятувальників ГПРЗ відносяться:

1. Основи медичної підготовки;
2. Організація та ведення пошуково (аварійно) - рятувальних робіт пов'язаних з різними формами рельєфу;
3. Спеціально-технічна підготовка;
4. Пошуково (аварійно) - рятувальні роботи з використанням гелікоптера;
5. Підвищення фізичної підготовки;
6. Пожежна підготовка;
7. Топографічна підготовка;
8. Зв'язок.

Тренувальна діяльність гірського рятувальника складна, поєднує у собі багато видів спорту. Основні види психологічної діяльності та необхідні при цьому психологічні якості: мобілізуючо-функціональний (сенсорно-моторні якості, особливо здатність до мобілізації волі, завзятість, стійкість і здатність до оволодіння засобом пересування), координаційно-естетичний (творчі сенсорно-моторні якості), пов'язаний з ризиком (відчуття ризику, сміливість, самовладання, рішучість, сприйнятливність, емоційна стійкість, технічні навички і здібності), колективно-евристичний (евристичні здібності «передбачення, тактичне чуття, стратегія, здатність до комбінації», комунікабельність, здатність до співробітництва, здатність до володіння спеціальними знаряддями).

4. Нетипові завдання гірських рятувальників:

- ✓ ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій під час повені;
- ✓ морські операції;
- ✓ операції, що пов'язані із вилученням та транспортуванням вибухових речовин;
- ✓ допомога представникам МВС України, СБУ України, прокуратури у розшуку громадян в важкопрохідній гірсько-лісовій місцевості;

4.3. Основні вимоги до індивідуально-психологічних властивостей гірського рятувальника ГПРЗ МНС України

Вимоги до сенсорних і перцептивних властивостей. Основними параметрами сенсорики людини є характеристики чутливості (абсолютні і диференціальні пороги) і сенситивність, тобто загальна характеристика розвитку відчуттів, яка пов'язана з типологічними особливостями. Оскільки перцептивні задачі висувають вимоги до сенсорних властивостей, то для діяльності гірського рятувальника його сенсорні властивості важливі. З огляду на досить високий рівень та різноманітність сенсорних подразників, що діють на нього, можна вважати, що виконання посадових обов'язків висуває підвищені вимо-

ги до сенсорних систем, особливо до зорової, слухової чутливості та вестибулярного апарату гірського рятувальника.

Також важливою характеристикою, є незначна стомлюваність всіх аналізаторів, пов'язана із силою збуджувального процесу і балансом збудження і гальмування. Безперервний потік досить інтенсивних та різноманітних сигналів, характерний для діяльності гірського рятувальника, потребує від нього сенсорної стійкості. Для екстремального режиму важлива також швидкість розвитку відчуттів, що лежить в основі сприйняття. Обидві ці властивості (сенсорна стійкість і швидкість розвитку відчуттів) мало піддаються тренуванню.

Рішення перцептивних задач упізнання та ідентифікація об'єктів вимагає не стільки уроджених властивостей, скільки перцептивних вмій. Наявність перцептивних еталонів, досвід зіставлення сприйманих сигналів з «еталонними» образами пам'яті забезпечують успішне сприйняття інформації.

Вимоги до атенційних властивостей. Найважливіша з них – вимога до стійкості уваги. Як показали дослідження вітчизняних учених-психологов [19; 32], стійкість уваги та пильність прямо залежать від сили збуджувального процесу. Звичайно, на успішність збереження стійкої професійної уваги впливають такі характеристики особистості, як відповідальність, службовий обов'язок. Розмаїтість діяльності сприяє збереженню стійкості. Однак при слабкому збуджувальному процесі зниження стійкості уваги неминуче. Тому згадана властивість нервової системи є прямим психологічним протипоказанням до діяльності гірського рятувальника.

Розподіл і переключення уваги пов'язані з рухливістю нервових процесів. Звичайні, середні характеристики цих властивостей достатні для того, щоб сформувати на їхній основі атенційні навички.

Переключення уваги в умовах надзвичайної ситуації відбувається безупинно. Воно може бути ситуативним, тобто визначатися переважно послідовністю зовнішніх впливів, але може і підкорятися внутрішньому планові гірського рятувальника, відбуватися за оптимальною, добре відпрацьованою схемою. У цьому випадку увага перемикається на той або інший об'єкт із деякою установою. Наявність таких схем послідовності перемикання уваги для типових ситуацій являє собою основу вміння, міцне закріплення цієї послідовності, що забезпечує швидке переключення уваги на той об'єкт, який в цей момент є найбільш значимим, утворює навичку переключення уваги.

Оптимальна схема переключення уваги припускає не тільки відповідну послідовність актів переключення, але і правильний темп переключення уваги. Зайво швидкий темп стомлює працівника. При занадто повільному переключенні можна упустити важливі зміни в обстановці. Тому темп переключення уваги залежить від ступеня вірогідності таких змін. Оцінка ступеня мінливості ситуації в певний момент і передбачення ступеня мінливості ситуації в найближчому майбутньому виробляються у гірського рятувальника в процесі придбання професійного досвіду і є важливими компонентами атенційних умінь.

Другий, не менш важливий компонент – оцінка значимості різних об'єктів. На більш важливі об'єкти увага має переключатися більшу кількість разів, ніж на менш важливі.

Оцінка ступеня мінливості ситуації, оцінка значимості різних об'єктів, а також планування послідовності актів переключення в залежності від особливостей оперативної ситуації – задачі розумові. Тому необхідно говорити про інтелектуальні компоненти атенційних умінь.

Аналогічно можуть бути охарактеризовані уміння розподілення уваги між декількома об'єктами. Може мати місце й одночасний прийом різнорідної інформації, що полегшується використанням різних аналізаторів (зорове сприйняття вогню і слухове сприйняття прохань про допомогу або команд командира).

Рівномірна концентрація уваги на всіх об'єктах неможлива, понад те, вона не потрібна, тому що в процесі ліквідації надзвичайної ситуації і самі об'єкти мають неоднакове значення. У залежності від того, яке значення надається певному об'єкту в той чи інший відрізок часу, ступінь концентрації уваги на цьому об'єкті беззупинно змінюється. І в цьому випадку має місце оцінка значимості об'єкта – інтелектуальний компонент атенційної навички.

Таким чином, практичне уміння розподіляти увагу припускає сформовану схему динаміки розподілу уваги на різних елементах ситуації в залежності від етапу зміни цієї ситуації. А навички розподілу уваги означають звичне володіння такою схемою.

Вимоги до мнемічних властивостей. Вимоги до обсягу довгострокової пам'яті гірського рятувальника звичайні, а до обсягу оперативної пам'яті досить високі. Високі вимоги висуває діяльність в екстремальних умовах до міцності і точності збереження інформації: занадто велика ціна помилки.

Однією з головних умов успішного збереження і переробки інформації гірським рятувальником є володіння мнемічними та імажинітивними уміннями. Мнемічне уміння - це уміння запам'ятовувати, зберігати, актуалізувати відомості, що зберігаються (уміння згадати саме те, що необхідно в цей момент в складних умовах), а також уміння відфільтровувати інформацію, яка вже використана і не буде потрібна надалі.

Навичка забувати неприємні події – важливий засіб збереження нерво-психічного здоров'я гірського рятувальника.

У той самий час імажинітивні уміння моделюють оперативну обстановку, змінюють її з урахуванням нової інформації й екстраполюють майбутні зміни.

Вимоги до імажинітивних властивостей. В режимі чергування робота гірського рятувальника не вимагає розглянутих імажинітивних навичок у повному обсязі. В екстремальному режимі роль образів уяви підвищується; прогнозування оперативної обстановки, створення програми дій в образній формі здобувають особливого значення.

Вимоги до розумових властивостей. Ускладненні умови діяльності, безперервні зміни оперативної обстановки, велика відповідальність за життя людей й загроза своєму здоров'ю та життю – ці чинники висувають підвищені вимоги до швидкості протікання розумових процесів гірського рятувальника. Швидкість протікання розумових процесів пов'язана з природними типологічними особливостями і не піддається змінам під впливом тренування.

Безсумнівне значення має взаємодія першої та другої сигнальних систем (образного і понятійного мислення).

Для роботи в режимі чергування важлива аналітична функція мислення (аналіз, зіставлення, оцінка ситуацій, що виникали при різних надзвичайних подіях для відпрацювання оптимального алгоритму дій). В екстремальних ситуаціях для створення плану дії, побудови нової концептуальної моделі першорядного значення набуває синтетична функція.

Необхідно підкреслити також особливу роль такої властивості, як критичність мислення (що лежить в основі самоконтролю).

Найважливіша й найвідповідальніша задача гірського рятувальника - *прийняття рішень* – виникає переважно при роботі в екстремальному режимі. Що стосується психічних властивостей, необхідних для успішного ухвалення рішення, то треба підкреслити, що для виробки правильного рішення мають значення не тільки розумові, але і емоційно-вольові властивості особистості. За допомогою спеціального навчання і психологічної підготовки можна збільшити ефективність підготовки до прийняття і реалізації рішень.

Вимоги до психомоторних властивостей. Для професійної діяльності гірських рятувальників важливі швидкість і точність психомоторних реакцій, координація рухів, фізична витривалість, сила.

Велику роль відіграє стійкість психомоторики до емоційних впливів.

Вимоги до мовних і комунікативних властивостей. Мова гірського рятувальника повинна бути чіткою, впевненою і виразною. Саме завдяки мові він впливає на людей, які знаходяться в епіцентрі надзвичайної ситуації.

Проведення пошуково-рятувальних (аварійно-рятувальних) робіт в природних умовах - складний процес. Поряд з ефективною працею кожного гірського рятувальника, для успішного вирішення завдань в екстремальних умовах надзвичайної ситуації потрібна їхня тісна взаємодія при спільному виконанні робіт, а також визначена взаємодія гірських рятувальників з туристами, які опинилися в зоні надзвичайної ситуації. З якостей даної групи головними для гірських рятувальників є так званий когнітивний стиль, комунікабельність та емпатія.

Когнітивний стиль визначає такі особливості діяльності гірських рятувальників, як їхня здатність відвернутися від зовнішніх умов, уміння виділяти в тій або іншій ситуації найбільш істотні, а не самі помітні риси, орієнтуватися при ухваленні рішення на об'єктивну ситуацію, а не на наявні знання й досвід, якщо вони суперечать один одному, прагненням постійно контактувати (взаємодіяти) з іншими людьми.

Комунікабельність характеризує такі особливості поведінки і діяльності гірських рятувальників, як спілкування з людьми й інтерес до них. Від цієї якості залежить здатність людини ефективно працювати в колективі. Недостатній рівень розвитку комунікабельності призводить до нездатності й відсутності прагнення спілкуватися, до скутості і поганої орієнтації в незнайомих ситуаціях, до того, що гірський рятувальник не виявляє ініціативу, уникає приймати самостійні рішення.

Емпатія - це здатність людини розуміти психічний стан іншого й співпереживати йому. В той же час, це, в основному, пасивно споглядальне відношення до переживань іншого, співпереживання або співчуття без прояву активності з метою надати йому дієву допомогу. Якість емпатії, безумовно, повинна бути розвинена у рятувальника, інакше в нього виникає стан байдужості до страждань інших людей, що негативно позначиться на виконанні ним пошуково-рятувальних (аварійно-рятувальних робіт) в екстремальних умовах.

Емоційно-вольові властивості. Вони набувають першорядного значення при роботі гірського рятувальника в екстремальному режимі. Витримка, самовладання, ініціативність, рішучість, сміливість впливають на успішність рішення оперативних задач, особливо в умовах дефіциту часу або неповноти інформації.

Ситуації, що потребують великих вольових зусиль, виникають часто і регулярно. Ступінь емоційної напруги різноманітна і коливається в широких межах від помірної до надто високої, тому вольові якості відіграють вирішальну роль у формуванні стійкості гірського рятувальника до впливів вражаючих факторів і психотравмуючих умов надзвичайної ситуації. Від рівня розвитку вольових характеристик залежить здатність гірського рятувальника діяти в умовах, пов'язаних з ризиком для його здоров'я і життя. Найбільш важливою з таких характеристик є емоційно-вольова стійкість.

Недостатній рівень розвитку вольових характеристик може викликати підвищену сприйнятливості фахівця до впливу психотравмуючих умов надзвичайної ситуації, утруднену його адаптацію, психічні і фізичні травми й розлади, навіть повну нездатність діяти в екстремальних умовах, що може виявлятися у формі паніки або повної бездіяльності. Це залежить від характеру завдання, професійного досвіду і особистих якостей гірського рятувальника.

Емоційну напругу викликає такий комплекс причин: вимушений темп діяльності, готовність до несподіваних ситуацій; певний ризик під час проведення пошуково-рятувальних (аварійно-рятувальних) робіт, небезпека для життя в разі невірних або несвоєчасних дій; вплив факторів природного середовища, психотравмуючих факторів; велика відповідальність за виконання завдань тощо.

В оптимальному режимі важливою емоційно-вольовою функцією є збереження активності та працездатності в умовах монотонної діяльності та в умовах стомлення, що поглиблюється.

Підводячи підсумки, зазначимо, що виконання рятувальником ГПРЗ МНС України кожного професійного завдання за призначенням відноситься до діяльності в особливих умовах та висуває до особистості цього фахівця підвищені вимоги.

Висновком проведеного аналізу стала наступна зведена таблиця (див. табл. 3.24.).

Отримані під час психологічного аналізу дані надали змогу розподілити професійні завдання гірських рятувальників на загальні блоки та виділити в межах кожного з них основні професійно-важливі якості.

Таблиця 3.24 – Основні професійні завдання гірського рятувальника ГПРЗ МНС України та їх психологічний зміст

№	Професійні завдання	Психологічний зміст
1.	Пошук і рятування потерпілих у складних метеорологічних умовах гірської та лісової місцевості	<ul style="list-style-type: none"> - побудувати в уявленні образ дій щодо метеорологічної обстановки на маршруті ППР; - побудувати в уявленні образ дій щодо можливих шляхів підйому або спуску та способів рятування і транспортування; - вести радіообмін по засобам радіозв'язку, переговори по гучномовцю, чітко передаючи команди і повідомлення, зберігаючи спокійний тон у екстремальній ситуації; - переключати увагу з одного об'єкта на інший при проведенні ППР; - бути стійким до перепаду температур та тиску в умовах середньогір'я; - мати професійну спостережливість; - мати здатність до передбачення, тактичного чуття, стратегії; - мати здатність до комбінації;
2.	Робота з пошуку та транспортування потерпілих у місцях сходу сніжних лавин	<ul style="list-style-type: none"> - вміти помічати незначні зміни в досліджуваному явищі природного середовища (схід лавини тощо); - вибирати при спостереженні матеріал, необхідний для розв'язання проблеми (фрагменти одягу або спорядження постраждалого, який знаходиться у місці сходження лавини); - бути здатним до самоспостереження на маршруті ППР; - вміти окомірно визначати відстані, кути, розміри; - довгостроково вести ППР (АРР), не погіршуючи якості та не знижуючи темпу;
3.	Надання долікарської допомоги та транспортування потерпілих з гірськолижних схилів	<ul style="list-style-type: none"> - вміти розподіляти та концентрувати увагу; - мати високий рівень емпатії; - володіти навичками роботи з медичним інструментом; - вміти імпровізувати з підручним спорядженням щодо конструювання носилок, волокуш та підручних засобів для накладення шин;
4.	Пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи на складному гірському рельєфі	<ul style="list-style-type: none"> - здатність тривалий час зберігати стійку увагу; - вміти швидко розпізнавати невеликі відхилення від заданої форми; - володіти навичками роботи з гірсько-рятувальною технікою та спорядженням; - бути при звичаєному до висоти, швидко і впевнено виконувати на висоті всі професійні дії.

II Продовження таблиці 3.24

№	Професійні завдання	Психологічний зміст
5.	Пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи у спелеологічних районах	<ul style="list-style-type: none"> - вміти виконувати завдання в обмеженому просторі (печерах, каменоломнях, карстових проваллях і т.д.). - вміти перемикатися від звичного способу дій (сидяча поза, ходьба) до робочої пози у спелеорайонах (просування поповзом, робота лежачи й т.д.); - мати стійкість до монотонії;
6.	Пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи з використанням гелікоптера	<ul style="list-style-type: none"> - мати автоматизованість та швидкість виконання основних операцій, добру координацію рухів, вестибулярний апарат, зорово-моторну координацію, м'язову витривалість та силу; - мати стійкість до перепаду атмосферного тиску;
7.	Пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи та забезпечення безпеки під час проведення спортивних змагань на гірських річках	<ul style="list-style-type: none"> - мати здатність до виконання рухів протягом тривалого часу; - бути здатним до мобілізації волі, мати завзятість, стійкість і здатність до оволодіння засобом пересування;
8.	Пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи на зруйнованих висотних житлових будівлях та промислових об'єктах	<ul style="list-style-type: none"> - виявляти емоційно-вольову стійкість, відповідальність, самоконтроль, низький рівень тривожності; - бути при звичаєному до висоти, швидко і впевнено виконувати на висоті всі професійні дії; - зберігати зібраність у непередбачуваних ситуаціях;
9.	Забезпечення безпеки під час проведення туристсько-спортивних змагань	<ul style="list-style-type: none"> - мати здатність до володіння спеціальними знаряддями (спортивне та рятувальне спорядження, техніка);
10.	Забезпечення профілактичних заходів щодо туристичної діяльності (реєстрація туристів у пунктах)	<ul style="list-style-type: none"> - вміти чітко та логічно викладати свої думки; - вміння вести ділові переговори; - здатність швидко встановлювати контакти з новими людьми; - мати вміння узгоджувати свої дії з діями інших людей; - уміти дати об'єктивну оцінку діям інших людей - мати здатність до впливу на людей;

Продовження таблиці 3.24

№	Професійні завдання	Психологічний зміст
11.	<p>При виконанні вищезазначених професійних завдань гірський рятувальник також повинен:</p>	<ul style="list-style-type: none"> - вести радіообмін по засобам радіозв'язку, переговори із потерпілими або його родичами по мобільному телефоні; - мати узгодженість рухів з процесами сприйняття; - мати стійкість до статичних навантажень; - мати здатність швидко діяти в умовах дефіциту часу, прогнозувати зміни оперативної обстановки - вміти знаходити нові нестандартні рішення; - мати самовладання при конфліктах; - уміти точно виконувати розпорядження; - мати здатність до тривалої розумової праці без погіршення якості, зниження темпу; - запам'ятовувати оперативну ситуацію, зіставляти її зі своїм професійним досвідом; - здійснювати послідовність розумових та фізичних дій для реалізації алгоритму ліквідації НС. - вміти зберігати активність та високу працездатність в умовах стомлення, що збільшується.

Відповідно до проведеного аналізу професійних завдань гірських рятувальників було встановлено, що ефективне виконання кожної групи професійних завдань обумовлюється певними професійно важливими якостями гірського рятувальника:

1) пошук і рятування потерпілих у складних метеорологічних умовах гірської та лісової місцевості; робота з пошуку та транспортування потерпілих у місцях сходу сніжних лавин; пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи на складному гірському рельєфі вимагають від фахівця наявності у них високого рівня професійно важливих якостей, які утворюють **когнітивний компонент**;

2) надання долікарської допомоги та транспортування потерпілих з гірськолижних схилів та забезпечення профілактичних заходів щодо туристичної діяльності (реєстрація туристів у пунктах) вимагають від фахівців високого рівня виразності якостей, які складають **комунікативний компонент**;

3) пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи у спелеологічних районах; пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи з використанням гелікоптера; забезпечення безпеки під час проведення туристсько-спортивних змагань вимагають від гірських рятувальників високого рівня якостей, які утворюють **типологічний компонент**;

4) пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи та забезпечення безпеки під час проведення спортивних змагань на гірських річках; пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи на зруйнованих висотних житлових будівлях та промислових об'єктах вимагають від фахівців ГПРЗ розвиненості якостей, які утворюють **вольовий компонент**.

Таким чином, проведений розподіл професійно важливих якостей гірських рятувальників у відповідності до психологічного змісту їх основних професійних завдань, дозволяє стверджувати, що провідними в структурі професійно важливих якостей є ті, які утворюють вищенаведені компоненти та саме їх рівень виразності обумовлює ефективність професійної діяльності фахівців ГПРЗ МНС України.

Крім того, хочемо підкреслити, що наведений розподіл ПВЯ за напрямками та змістом виконання професійних завдань цілком співпадає з результатами факторного аналізу професійно важливих якостей гірського рятувальника, отриманих нами у ході дослідження.

Висновки до розділу

1. Методика психологічного аналізу професійного завдання рятувальників гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України структурно включає чотири аналітичні блоки: (1) професійне завдання і властиві йому характеристики; (2) обстановка в зоні надзвичайної ситуації й характеристика основних чинників, які сприяють виконанню (невиконанню) професійного завдання; (3) характеристика психологічних труднощів; (4) можливі варіанти дій, допідготовка рятувальників або їх безпосереднє використання.

2. Ефективне виконання кожної з виділених та охарактеризованих у ході дослідження групи професійних завдань обумовлюється певними професійно важливими якостями гірського рятувальника:

✓ пошук і рятування потерпілих у складних метеорологічних умовах гірської та лісової місцевості; робота з пошуку та транспортування потерпілих у місцях сходу сніжних лавин; пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи на складному гірському рельєфі вимагають від фахівця наявності у них високого рівня професійно важливих якостей, які утворили у ході нашого дослідження *когнітивний компонент*;

✓ надання долікарської допомоги та транспортування потерпілих з гірсько-количних схилів та забезпечення профілактичних заходів щодо туристичної діяльності (реєстрація туристів у пунктах) вимагають від фахівців високого рівня виразності якостей, які склали у нашому дослідженні *комунікативний компонент*;

✓ пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи у спелеологічних районах; пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи з використанням гелікоптера; забезпечення безпеки під час проведення туристсько-спортивних змагань вимагають від гірських рятувальників високого рівня якостей, які утворили у нашому дослідженні *типологічний компонент*;

✓ пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи та забезпечення безпеки під час проведення спортивних змагань на гірських річках; пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи на зруйнованих висотних житлових будівлях та промислових об'єктах вимагають від фахівців ГПРЗ розвиненості якостей, які склали у нашому дослідженні *вольовий компонент*.

3. Проведений розподіл професійно важливих якостей гірських рятувальників у відповідності до психологічного змісту їх основних професійних завдань, дозволяє стверджувати, що провідними в структурі професійно важливих якостей є ті, що утворюють вищенаведені компоненти та саме їх рівень виразності буде обумовлювати ефективність професійної діяльності фахівця гірського пошуково-рятувального загону ГПРЗ МНС України.

ВИСНОВКИ

У монографії теоретично узагальнено та по-новому вирішено наукову проблему, що виявляється у професіографічному аналізі діяльності рятувальників гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України.

1. Аналіз результатів наукових досліджень показав, що професіографія, як метод вивчення професійної діяльності людини, була розроблена радянськими психотехніками у 20 – 30 роках ХХ століття, і на сьогодні має істотні досягнення, а послідовне проведення і подальше удосконалення основних її принципів відкриває перспективу урахування і правильного використання різноманітних аспектів конкретної трудової діяльності, зокрема, діяльності рятувальника ГПРЗ МНС України.

2. Професійна діяльність гірських рятувальників проходить в складних метеорологічних умовах гірської та спелеологічної місцевості та вимагає від фахівців певних знань, вмінь, неабиякої витривалості та психологічної підготовленості до виконання професійних завдань за призначенням.

Основними факторами, які ускладнюють виконання гірськими рятувальниками професійних завдань за призначенням є:

- ✓ недостовірна інформація або повна відсутність інформації, яка необхідна для організації оперативних дій та прийняття відповідного рішення;
- ✓ постійне нервово-психічне напруження, яке спричинено роботою в несприятливих погодних та санітарно-гігієнічних умовах, а в окремих випадках, - необхідністю роботи в засобах індивідуального захисту дихання та тіла;
- ✓ перебування у ситуації невизначеності завдання;
- ✓ незвичність і важкість просторового орієнтування при виконанні завдань за призначенням у незнайомій місцевості або у місцевості з обмеженою видимістю та прохідністю;
- ✓ постійна загроза для життя і здоров'я, можливість виникнення паніки в умовах висоти, замкненого простору, на лавинонебезпечній ділянці;
- ✓ велика перевага фізичної праці, яка поєднується з важко координуваними рухами і великим потоком інформації, з прийняттям відповідальних рішень та надмірною руховою активністю швидко-силового типу, що виникає внаслідок високого темпу роботи з рятування людей, пошуково-рятувальних робіт на скельних ділянках, перенесення індивідуального та групового спорядження, засобів для виживання на значні відстані;
- ✓ неочікувані зміни кліматичних умов, що ускладнюють виконання оперативної задачі;
- ✓ дискомфортний стан через перебування у спорядженні та засобах індивідуального захисту.

3. Умови діяльності, в яких доводиться працювати рятувальникам ГПРЗ МНС, характеризуються сильнодіючими психотравмуючими факторами. Найбільш стресогенними є наступні ситуації професійної діяльності: попадання під сніжну лавину; пошуки постраждалих на лавинонебезпечній ділянці; пошуково-рятувальні роботи у горах в складних метеоумовах; транспор-

тування потерпілого на скельному рельєфі; пошуково-рятувальні роботи в печерах; надання першої медичної допомоги постраждалим; вилучення та транспортування трупів; рятувальні роботи під час спортивно-туристичних змагань на гірських річках .

Крім того, досвідченими фахівцями виділяються ще й нетипові професійні завдання, які доводилося їм виконувати та які також справляють негативний потужний вплив на психіку гірського рятувальника. До таких професійних завдань увійшли: дії, пов'язані із піротехнічними заходами; ліквідація наслідків повені та морські операції, що притаманні Кримському гірському пошуково-рятувальному загону.

4. У зв'язку з несприятливими умовами праці, у практично здорових людей, наприкінці виконання фактично кожного з завдань за призначенням, формуються реакції, характерні для патологічного функціонального стану організму. При інтенсивності фізичних навантажень в організмі рятувальника відбуваються морфологічні, функціональні та біохімічні зміни. Ці зміни, не встигаючи ліквідуватися за час відпочинку, накопичуються, що призводить до виникнення у фахівців гострих і хронічних перенапружень організму, які здатні переходити в захворювання.

У структурі професійних хвороб гірських рятувальників домінуюче положення займають хвороби кістково-м'язової системи, травми м'язів та суглобів, хвороби нервової системи та хвороби серцево-судинної системи.

5. Аналіз рейтингової структури виразності мотивів обрання рятувальниками ГПРЗ своєї професії показав, що для фахівців з високим рівнем ефективності професійної діяльності (перша група досліджуваних) найголовнішими професійними мотивами є: (1) обрання професії за прикладом друзів та знайомих, які працюють в ГПРЗ; (2) змістовий інтерес до роботи в рятувальних підрозділах; (3) сімейна традиція; (4) прагнення до роботи, пов'язаної з наданням допомоги іншим людям та (5) прагнення до морального задоволення від роботи.

У фахівців з середнім рівнем ефективності професійної діяльності (друга група досліджуваних) перелік провідних мотивів обрання професії утворюють наступні мотиви: (1) прагнення до роботи, пов'язаної з наданням допомоги іншим людям; (2) сімейна традиція; (3) можливість мати стабільний заробіток; (4) незадоволеність колишньою роботою; (5) змістовий інтерес до роботи в рятувальних підрозділах.

Фахівці з низьким рівнем ефективності професійної діяльності (третья група досліджуваних) при обранні професії керувалися наступними мотивами: (1) прагнення до ризику, небезпеки, можливості проявити себе; (2) сімейна традиція; (3) можливість мати стабільний заробіток; (4) незадоволеність колишньою роботою; (5) змістовний інтерес до роботи в рятувальних підрозділах.

6. Серед професійно важливих якостей гірських рятувальників головними виявилися: *моторні якості* (узгодженість рухів з процесами сприйняття; стійкість до статичних навантажень; здатність швидко діяти в умовах дефіциту часу; швидка рухова реакція на несподівані подразники); *інтелектуа-*

льні якості (здатність розглядати проблему з декількох боків; здатність охоплювати суть основних взаємозв'язків, властивих проблемі; вміння з усього обсягу обирати необхідну інформацію; вміння робити висновки з суперечливої інформації; здатність ухвалювати правильне рішення за недостатності необхідної інформації) та *вольові якості* (вміння точно виконувати розпорядження; наполегливість; здатність до тривалої праці без погіршення якості, зниження темпу; здатність тривалий час зберігати високу активність; вміння брати на себе відповідальність у складних ситуаціях).

За результатами проведеного в ході дослідження факторного аналізу наведений перелік було розширено та доведено, що основними групами професійно важливих якостей гірських рятувальників є якості, які утворюють когнітивний, комунікативний, вольовий та типологічний компоненти.

7. При оцінці когнітивного компоненту в структурі професійно важливих якостей гірських рятувальників встановлено, що фахівці, які відрізняються середнім рівнем ефективності професійної діяльності, демонструють найвищу сформованість показника здатності до узагальнення та аналізу інформації. Показник гнучкості процесів мислення є максимально виразним у працівників ГПРЗ, які характеризуються високим рівнем ефективності професійної діяльності у порівнянні з випробуваними 2-ї та 3-ї груп досліджуваних. При цьому рівень емоційної деструкції є достовірно вищим в 3-й групі досліджуваних.

Дослідження впливу висотних сходжень на пізнавальні функції фахівців показав, що фахівці з найменшим досвідом роботи в ГПРЗ демонструють достовірно нижчі показники перемикавання уваги, ніж їх більш досвідчені колеги.

8. Особливості дослідження якостей комунікативного компоненту показали, що в групі максимально ефективних гірських рятувальників спостерігається тенденція до прояву емпатії на високому рівні. Більшість випробуваних 2-ї групи схильні демонструвати високий та середній рівні прояву емпатії. А в групі найменш ефективних фахівців ГПРЗ відмічено більшість тих, хто характеризується середнім рівнем прояву емпатійних тенденцій. При цьому приблизно 20% фахівців цієї групи відрізняються низьким та дуже низьким рівнем прояву емпатії. Високий рівень емпатії є більш властивим для найбільш професійно ефективних гірських рятувальників. Дуже низький рівень емпатії є властивим лише для низько ефективних рятувальників.

Для фахівців служби пошуку та порятунку туристів, які відрізняються високим рівнем ефективності професійної діяльності, найбільш притаманним типом поведінки в умовах конфлікту є «співробітництво». Тип поведінки в умовах конфлікту «змагання» найчастіше зустрічається в 3-й групі досліджуваних. «Уникання», як тип поведінки в умовах конфлікту, відмічено лише у 2-й та 3-й групах досліджуваних. Відмічено, що найбільша кількість випробуваних, які в умовах конфлікту використовують тип поведінки «компроміс», належить до 1-ї групи, а найменша – до 3-ї групи.

9. Дослідження вольового компоненту дозволили відзначити існування суттєвих розходжень у виразності рівнів нервово-психічної стійкості у рятувальників ГПРЗ. Відмічено, що максимально стійкими є найбільш ефективні фахівці – 74,22% проти 61,10% в 2-й групі та проти 45% в 3-й групі. Середній рівень НПС представлено більш менш на однаковому рівні у всіх трьох групах випробуваних. Низький рівень є властивим для 8,65% опитаних фахівців з середніми показниками ефективності професійної діяльності та для 22,12% - з низькими.

Вивчення тривожності гірських рятувальників показало, що рівень ситуативної тривожності зростає відповідно до ускладнення умов виконання професійної діяльності. При цьому показники особистісної тривожності практично не змінюються.

10. При дослідженні якостей типологічного компоненту встановлено, що в 1-й та 2-й групах фахівців спостерігається гармонійна представленість як процесів збудження, так і процесів гальмування.

Показники врівноваженості нервових процесів дозволяють констатувати, що найвищий їх показник відмічено в 1-й групі гірських рятувальників. А ось у 3-й групі досліджуваних винайдений показник виявився меншим ніж 0,85, що може говорити про те, що ці випробувані відрізняються невірноваженістю в сторону збудження, тобто процеси збудження не врівноважують собою процеси гальмування.

Дослідження особливостей типологічного компоненту професійно важливих якостей гірських рятувальників дозволило встановити, що найбільш витривалими та стійкими є саме ті фахівці ГПРЗ, які демонструють високі результати у професійній діяльності.

11. Запропонована у монографії методика психологічного аналізу професійного завдання рятувальників гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України структурно включає чотири аналітичні блоки: (1) професійне завдання і властиві йому характеристики; (2) обстановка в зоні надзвичайної ситуації й характеристика основних чинників, які сприяють виконанню (невиконанню) професійного завдання; (3) характеристика психологічних труднощів; (4) можливі варіанти дій, допідготовка рятувальників або їх безпосереднє використання.

12. Ефективне виконання кожної з виділених та охарактеризованих у ході дослідження групи професійних завдань обумовлюється певними професійно важливими якостями гірського рятувальника:

✓ пошук і рятування потерпілих у складних метеорологічних умовах гірської та лісової місцевості; робота з пошуку та транспортування потерпілих у місцях сходу сніжних лавин; пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи на складному гірському рельєфі вимагають від фахівця наявності у них високого рівня професійно важливих якостей, які утворили у ході нашого дослідження *когнітивний компонент*;

✓ надання долікарської допомоги та транспортування потерпілих з гірськолижних схилів та забезпечення профілактичних заходів щодо туристич-

ної діяльності (реєстрація туристів у пунктах) вимагають від фахівців високого рівня виразності якостей, які склали у нашому дослідженні *комунікативний компонент*;

✓ пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи у спелеологічних районах; пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи з використанням гелікоптера; забезпечення безпеки під час проведення туристсько-спортивних змагань вимагають від гірських рятувальників високого рівня якостей, які утворили у нашому дослідженні *типологічний компонент*;

✓ пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи та забезпечення безпеки під час проведення спортивних змагань на гірських річках; пошуково-рятувальні (аварійно-рятувальні) роботи на зруйнованих висотних житлових будівлях та промислових об'єктах вимагають від фахівців ГПРЗ розвиненості якостей, які склали у нашому дослідженні *вольовий компонент*.

13. Проведений розподіл професійно важливих якостей гірських рятувальників у відповідності до психологічного змісту їх основних професійних завдань, дозволяє стверджувати, що провідними в структурі професійно важливих якостей є ті, що утворюють вищезазначені компоненти та саме їх рівень виразності обумовлює ефективність професійної діяльності фахівця гірського пошуково-рятувального загону ГПРЗ МНС України.

Потребує подальшого дослідження проблема розробки та створення психограм керівника гірського пошуково-рятувального загону, керівника гірської пошуково-рятувальної групи та керівника гірського пошуково-рятувального пункту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. **Агаєв, Н. А.** Психологічні чинники адаптації військовослужбовців миротворчого контингенту до діяльності в особливих умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / Н. А. Агаєв. – К., 2006. – 16 с.
2. Адаптация человека к различным климато-геогр. условиям / [Н. Р. Деряпа, З. И. Барбашова, Н. П. Неверова и др.; Отв. ред. О. Г. Газенко]. - Л.: Наука: Ленингр. отд-ние, 1980. - 549 с. - (Руководство по физиологии).
3. **Александров, Ю. В.** Професійна деформація співробітників органів внутрішніх справ і шляхи її корекції: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук: 19.00.06 – Юридична психологія / Александров Юрій Васильович. – Х., 2004. – 179 с.
4. **Александровский, Ю. А.** Психогении в экстремальных условиях / Ю. А. Александровский, О. С. Лобастов. – М. : Медицина, 1991. – 96 с.
5. **Альбуханова-Славська, К. О.** Діяльність та психологія особистості / Альбуханова-Славська К. О. – М. : Наука, 1980. – 336 с.
6. **Ананьев, Б. Г.** Психология и проблемы человекознания / Ананьев Б. Г. ; под ред. А. А. Бодалева. – М. : Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 384 с.
7. **Андреев, Б. Г.** Формирование групп и работа с личным составом охраны в особых условиях / Андреев Б. Г. – М. : Акад. упр. МВД РФ, 1996. – 36 с.
8. **Анохин, П. К.** Очерки физиологии функциональных систем / Анохин П. К. – М. : Медицина, 1975. – 448 с.
9. **Артюшин, Л. М.** Праця в особливих умовах / Артюшин Л. М., Мосов С. П., Охременко О. Р. – К. : НАОУ, 2004. – 94 с.
10. **Архангельский, С. Н.** Очерки по психологии труда / Архангельский С. Н. – М. : Трудрезервиздат, 1958. – 157 с.
11. **Асеев, В. Г.** Проблема монотонности в промышленном труде и психофизиологические пути ее разрешения : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. психол. наук : спец. 19.00.03 «Психология труда, инженерная психология» / В. Г. Асеев. – М., 1973. – 23 с.
12. **Асмолов, А. Г.** О некоторых перспективах исследования смысловых образований личности / [Асмолов А. Г., Братусь Б. С., Зейгарник Б. В. и др.] // Вопросы психологии. – 1979. – № 4. – С. 35 – 45.
13. **Бажин, Е. Ф.** Метод исследования уровня субъективного контроля / Бажин Е. Ф., Голынкина Е. А., Эткинд А. М. // Психологический журнал. – 1984. – Т. 5, № 3. – С. 152 – 162.
14. **Байковский, Ю. В.** Комплексная оценка психоэнергетических резервов жизнеобеспечения и готовности спортсменов к соревнованиям в горных видах спорта / Ю. В. Байковский // Тезисы докладов IV Международной научно-практической конференции «Экстремальная деятельность человека». - М.: ПЦ Вертикаль-ТВ, 2008. - С. 38-42.

15. **Байковский, Ю. В.** Основы спортивной подготовки / Ю. В. Байковский. - М.: Изд-во Администрации президента РФ, 1995. - 54 с.
16. **Байковский, Ю. В.** Психология групп, действующих в экстремальных условиях горной среды: монография / Ю. В. Байковский. - М., ТВТ Дивизион, 2010. - 177 с.
17. **Байковский, Ю. В.** Теория и методика тренировки в горных видах спорта: учебно-методическое пособие / Ю. В. Байковский. - М.: ТВТ Дивизион, 2010. - 274 с.
18. **Байковский, Ю. В.** Факторы, влияющие на тренировку спортсмена в условиях среднегорья и высокогорья / Ю. В. Байковский, Т. В. Байковская. - М.: ТВТ Дивизион, 2010. - 274 с.
19. **Бандурка, А. М.** Профессионализм и лидерство / Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. – Харьков : Из-во «Титул», 2006. – 578 с.
20. **Барко, В. І.** Психологія управління персоналом органів внутрішніх справ (проактивний підхід) : [монографія] / Барко В. І. – Київ : Ніка-Центр, 2003. – 448 с.
21. **Баумгартен, Ф.** Психотехника. Исследование пригодности к профессиональному труду / Баумгартен Ф. – М. : Техиздат, 1926. – 125 с.
22. **Безпека туристів в Українських Карпатах: Поради рятувальників / [упорядкувач тексту Наталія Піцур, Петро Митро]. - Ужгород, 2008 – 72 с.**
23. **Березин, Ф. Б.** Методика многостороннего исследования личности: структура, основы интерпретации, некоторые области применения / Ф. Б. Березин, М. П. Мирошников. – М. : Фолиум, 1994. – 176 с.
24. **Бовин, Б. Г.** Профессионально-личностные качества сотрудников органов внутренних дел / Бовин Б. Г., Киселева Е. А., Улашников О. М. // Известия методического центра профессионального образования и координации научных исследований. – 1996. – № 2. – С. 112 – 129.
25. **Бодров, В. А.** Психология профессиональной пригодности : учебное пособие для вузов / Бодров В. А. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 511 с.
26. **Бойко, О. В.** Охрана психического здоровья / Бойко О. В., Герасимова Е. Ю., Григорьев Н. Д. – Саратов : Изд-во СГТУ, 2003. – 247 с.
27. **Большакова, А. М.** Фрустраційна толерантність як складова психологічної готовності пожежних до професійної діяльності в екстремальних умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.09 «Психологія праці в особливих умовах» / А. М. Большакова. – Х., 2000. – 20 с.
28. **Большой психологический словарь / [под ред. Б. Мещерякова, В. Зинченко]. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 672 с.**
29. **Бондарев, И. П.** Зависимость эмоциональных реакций операторов от уровня профессиональной успешности / Бондарев И. П. // Научные проблемы организации труда на современном этапе. – 1984. – С. 112 – 116.
30. **Борисов, Е. М.** Индивидуальное своеобразие становления профессионала / Борисов Е. М. – М. : Прогресс, 1976. – 82 с.
31. **Борисова, Е. М.** Индивидуальность и профессия / Е. М. Борисова, Г. П. Логинова. – М. : «Наука», 1991. – 254 с.

32. **Бочарова, С. П.** Психология и память / Бочарова С. П. – Харьков : Гуманитарный Центр, 2007. – 384 с.

33. **Будницька, О. А.** Індивідуально-особистісні детермінанти емоційних переживань у психотравмуючій ситуації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / О. А. Будницька. – К., 2001. – 14 с.

34. **Бузунов, В. А.** Влияние социально-психологических, физиологических и медицинских показателей на работоспособность / Бузунов В. А. // Гигиена и санитария. – 1985. – № 9. – С. 49 – 52.

35. **Бурлачук, Л. Ф.** Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов – СПб. : Издательство «Питер», 2000. – 528 с.

36. **Ващенко, І. В.** Чинники успішності професійної реалізації суб'єкта правоохоронної діяльності / Ващенко І. В., Бугаєнко О. Б., Баюл Р. В. // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – Х. : ХНПУ, 2005. – Вип. 14. – С. 26 – 33.

37. **Вишневская, В. П.** Изменение психических процессов и состояний у лиц, подвергшихся радиационному воздействию / Вишневская В. П. // Российский психиатрический журнал. – 2001. – № 3. – С. 11 – 15.

38. **Вишневський, М. В.** Комплексний підхід до проблеми діагностики комунікативних і організаторських здібностей в системі кадрового менеджменту / М.В. Вишневський // Збірник наукових праць. Педагогічні науки [Текст]: сборник. Вип. 14 / М-во освіти і науки України, Херсонський держ. пед. ун-т ; Редкол. Є.С. Барбіна (відп. ред.) та ін. - Херсон, 2000. - С.117-123.

39. **Воронова, В. І.** Психологія спорту: навч. посібник / Воронова В. І. - К.: Олімпійська література, 2007. - 298 с.

40. **Выготский, Л. С.** Собр. соч. в 6-и т. / Выготский Л. С. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – 487 с.

41. **Гаврилов, В. Е.** Использование модульного подхода для психологической классификации профессий в целях профориентации / Гаврилов В. Е. // Вопросы психологии. – 1987. – № 1. – С. 35 – 38.

42. **Гарбер, Е. И.** Методика профессиографии / Е. И. Гарбер, В. В. Козач. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1992. – 196 с.

43. **Гичко, Н. К.** Психограмма сотрудника дежурной части милиции / Гичко Н. К. // Вісник Харківського національного університету. – 2002. – № 576. – С. 43 – 45.

44. **Гонтаренко, Л. О.** Професіографічний аналіз діяльності працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України: дис...кандидата психологічних наук: 19.00.09 / Гонтаренко Людмила Олександрівна.- Х.,2008.- 219 с.

45. **Грибенюк, Г. С.** Психологічна підготовка / Грибенюк Г. С. – Черкаси : Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України, 2005. – 232 с.

46. **Грицевский, М. А.** Вероятность нарушений в системе управления как критерий напряженности операторской деятельности / Грицевский М. А. // Физиология человека. – 1988. – Т. 14, № 3. – С. 424 – 427.

47. **Гуревич, К. М.** Профессиональная пригодность и основные особенности нервной системы / Гуревич К. М. – М. : Наука, 1992. – 120 с.
48. **Давыдов, В. В.** Психология деятельности как основа формирования способности и готовности к практической деятельности / Давыдов В. В. – М. : Наука, 1997. – 231 с.
49. **Деркач, А. А.** Профессионализм деятельности в особых и экстремальных условиях / Деркач А. А. – М. : Изд-во РАГС, 1998. – 223 с.
50. Диагностика здоровья / [под ред. Г. С. Никифорова]. – СПб. : Речь, 2007. – 950 с.
51. **Дикая, Л. Г.** Становление системы психической регуляции в экстремальных условиях деятельности / Дикая Л. Г. ; сост. и общая ред. Л. В. Куликова. – СПб : Изд-во Питер, 2000. – С. 144 – 250.
52. **Дмитриева, М. А.** Психология труда и инженерная психология / Дмитриева М. А., Крылов А. А., Нафткульев А. И. – Л. : «Мысль», 1979. – 285 с.
53. **Древер, Д.** Психология труда / Древер Д. – М.:Техника, 1926. – 56 с.
54. **Дяченко, М. И.** Готовность к деятельности в напряженных условиях : психологический аспект / Дяченко М. И., Кандыбович Л. А., Пономаренко В. А. – Минск : Изд-во БГУ, 1976. – 204 с.
55. Екстремальна психологія : [підручник] / [Євсюков О. П., Куфлієвський А. С., Лебедев Д. В. та ін.] ; за ред. О. В. Тімченка. – К. : ТОВ «Август трейд», 2007. – 502 с.
56. **Євсюков, О. П.** Психологічне прогнозування надійності діяльності працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України : [монографія] / О. П. Євсюков, О. В. Тімченко. – Харків : УЦЗУ, 2007. – 288 с.
57. **Євсюков, О. П.** Психологічне прогнозування професійної надійності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / О. П. Євсюков. – Харків, 2007. – 21 с.
58. **Жильцов, В. А.** Психологическая диагностика профессиональной пригодности граждан, поступающих на военную службу по контракту : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.03 «Психология труда, инженерная психология» / В. А. Жильцов. – М., 2000. – 24 с.
59. **Забродин, Ю. М.** Основные направления исследований деятельности человека – оператора в особых и экстремальных условиях / Ю. М. Забродин, В. Г. Зазыкин. – М. : Наука, 1985. – С. 5 – 16.
60. Загальнодержавна цільова програма розвитку цивільного захисту на 2009-2013 роки, схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2008 р. № 1156-р.
61. Закон України «Про аварійно-рятувальні служби» від 14.12.99 р. № 1281-14 [Електронний ресурс].- Режим доступу до наказу: <http://www/mns.gov.ua>.
62. Закон України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» від 8.06.2000 р. № 1819 [Електронний ресурс].- Режим доступу до наказу: <http://www/mns.gov.ua>.

63. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» [Електронний ресурс].- Режим доступу до наказу: <http://www/mns.gov.ua>.

64. Закон України «Про правові засади цивільного захисту» в редакції від 24.06.2004 р. № 1859-IV. – 25 с.

65. Закон України «Про професійно-технічну освіту» від 10 лютого 1998 р. №103/98-ВР [Електронний ресурс].- Режим доступу до наказу: <http://www/mns.gov.ua>.

66. **Запорожцев, Є. Г.** Психологічні особливості діяльності керівника органів внутрішніх справ України : автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Є. Г. Запорожцев. – К., 2000. – 20 с.

67. **Захарова, Л. Н.** Психологические состояния в экстремальных условиях деятельности пожарных : (экспериментальное психологическое исследование) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.03 «Инженерная психология, психология труда» / Л. Н. Захарова.– М, 1985. – 24 с.

68. **Зеер, Е. Ф.** Психология профессий: Учебное пособие для студентов вузов / Зеер Е.Ф. – М: Академический Проект; Фонд «Мир», 2008. – 336с.

69. **Зинченко, В. П.** Анализ деятельности человека оператора / Зинченко В. П., Майзель Н. И., Назаров А. И. // Инженерная психология. – М. : Педагогика, 1964. – С. 125 – 130.

70. **Иванова, Е. М.** Основы психологического изучения профессиональной деятельности : учебное пособие / Иванова Е. М. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 285 с.

71. **Кабикин, В. Е.** Идентификационная способность человека-оператора / Кабикин В. Е. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 65 – 69.

72. **Кандыбович, С. Л.** Психолого-акмеологические основы управленческой деятельности командира войск радиационной, химической и биологической защиты : дис. ... доктора психол. наук : Кандыбович Сергей Львович. – М., 2005. – 312 с.

73. **Караяни, А. Г.** Психологическое обеспечение боевых действий личного состава Сухопутных Войск в локальных военных конфликтах : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологи» / А. Г. Караяни. – М., 1998. – 29 с.

74. **Карпіловська, С. Я.** Основи професіографії / [С. Я. Карпіловська, Р. Й. Мітельман, В. В. Синівський та ін.]. – К. : МАУП, 1997. – 146 с.

75. **Карпухина, А. М.** Психологические и психофизиологические пути повышения эффективности деятельности / Карпухина А. М. – К. : РДЭНТП, 1990. – 19 с.

76. **Кирьякова, Е. Н.** Проявление риска в деятельности специалистов опасных профессий : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03 / Кирьякова Елена Николаевна. – М., 2003. – 242 с.

77. **Климов, Е. А.** Психология профессионального самоопределения / Климов Е. А. – Ростов-на-Дону : РОМТ, 1996. – 384 с.

78. **Климов, Е. А.** Введение в психологию труда / Климов Е. А. – М. : Культура и спорт : ЮНИТИ, 1998. – 297 с.

79. **Козяр, М. М.** Теоретичні та методичні засади професійної підготовки особового складу підрозділів з надзвичайних ситуацій : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.04 / Козяр Михайло Миколайович. – К., 2005. – 532 с.

80. **Кокун, О. М.** Оптимізація адаптаційних можливостей людини у психофізіологічному забезпеченні діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.02 «Психофізіологія» / О. М. Кокун. – К., 2004. – 31 с.

81. **Кондратюкова, В. В.** Психологічні особливості професійної діяльності та основи формування майстерності інспектора дорожньо-патрульної служби ДАІ України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / В. В. Кондратюкова. – К., 2003. – 21 с.

82. **Конопкин, О. А.** Психологические механизмы регуляции деятельности / Конопкин О. А. – М. : Наука, 1980. – 256 с.

83. Конституція України. Прийнята на 5 сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. К., 1997. – с. 78.

84. **Корольчук, В. М.** Психологія стресостійкості особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / В. М. Корольчук. – К., 2009. – 40 с.

85. **Корольчук, М. С.** Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : [навчальний посібник] / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – Київ : Ніка-Центр, 2006. – 580 с.

86. **Корольчук, М. С.** Теорія і практика професійного психологічного відбору : [навчальний посібник] / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – Київ : Ніка-Центр, 2006. – 536 с.

87. **Котик, М. А.** Психология защищенности человека от опасности в профессиональной деятельности : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. психол. наук : спец. 19.00.03 «Психология труда, инженерная психология» / М. А. Котик. – Л., 1985. – 24 с.

88. **Котик, М. А.** Психология и безопасность / М. А. Котик. - Т.: Валгус, 1987. - 440 с.

89. **Кремень, В. Г.** Психологія професійної діяльності офіцера : [підручник] / [Кремень В. Г., Костицкий М. В., Максименко С. Д., Сафін О. Д.]. – Хмельницький : вид-во АПВУ, 1999. – 464 с.

90. **Кремень, М. А.** Спасателю о психологии / Кремень М. А. – Мн. : Изд. Центр БГУ, 2003. – 136 с.

91. **Куфлієвський, А. С.** Соціально-психологічні детермінанти розвитку синдрому «вигоряння» працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. на-

ук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / А. С. Куфлієвський. – Харків, 2006. – 22 с.

92. **Лебедев, В. И.** Личность в экстремальных условиях / Лебедев В. И. – М.: Политиздат, 1989. – 304 с.

93. **Лебедев, В. И.** Экстремальная психология / Лебедев В. И. – М.: ЮНИТИ, 2001. – 431 с.

94. **Левитов, Н. Д.** Психология труда / Левитов Н. Д. – М.: Наука, 1963. – 365 с.

95. **Леонова, А. Б.** Психопрофилактика стрессов / А. Б. Леонова, А. С. Кузнецова. – М.: Изд-во Моск. ун-та. 1993. – 121 с.

96. **Леонтьев, А. Н.** Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.

97. **Лефтеров, В. О.** Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.09 / Лефтеров Василь Олександрович. – Донецьк, 2008. – 428 с.

98. **Лебедев, Д. В.** Соціально-психологічні детермінанти помилкових дій у професійній діяльності фахівців водолазних формувань аварійно-рятувальних підрозділів МНС України : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.09 / Лебедев Денис Валерійович. – Харків, 2008. – 293 с.

99. **Лебедева, С. Ю.** Психологічне забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців снайперських груп спеціальних підрозділів МВС України: дис...кандидата психологічних наук: 19.00.09 / Лебедева Світлана Юріївна. - Х., 2005. - 326 с.

100. **Лебедева, С. Ю.** Психологічне забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців снайперських груп спеціальних підрозділів МВС України: Монографія / Лебедева С. Ю., Тімченко О. В. – Х.: ХНАДУ, 2005. - 326с.

101. **Липман, О.** Психология профессий / Липман О. – Пг., 1923. – 80 с.

102. **Ложкін, Г. В.** Психологічне супроводження військовослужбовців в діяльності за екстремальних умов / Ложкін Г. В. – К.: МОУ, 2003. – 218 с.

103. **Ломов, Б. Ф.** Методологические и теоретические проблемы психологии / Ломов Б. Ф.; отв. ред. Ю. М. Забродин, Е. В. Шорохова. – М.: Наука, 1984. – 414 с.

104. **Макаренко, М. В.** Основи професійного відбору військових спеціалістів та методики вивчення індивідуальних психофізіологічних відмінностей між людьми / Макаренко М. Ф. – К.: Інститут фізіології ім. О. О. Богомольця НАН України, Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, 2006. – 395 с.

105. **Макаренко, П. В.** Професійна «Я-концепція» майбутніх фахівців правоохоронної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / П. В. Макаренко. – Харків, 2001. – 18 с.

106. **Маклаков, А. Г.** Основы психологического обеспечения профессионального здоровья военнослужащих : автореф. дис. на соискание учен.

степени докт. психол. наук : спец. 19.00.03 «Психология труда, инженерная психология» / А. Г. Маклаков. – СПб., 1996. – 37 с.

107. **Максименко, С. Д.** Загальна психологія / Максименко С. Д. – К. : центр учбової літератури, 2008. – 272 с.

108. **Малкина-Пых, И. Г.** Экстремальные ситуации / Малкина-Пых И. Г. – М. : Эксмо, 2005. – 960 с.

109. **Манукян, П. М.** Взаимосвязь индивидуально-психологических свойств личности специалистов ВМФ командного профиля с успешностью их профессиональной деятельности в аварийных ситуациях : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.09 / Манукян Петр Михайлович. – СПб., 1996. – 142 с.

110. **Маринов, Б.** Проблемы безопасности в горах: [Сокр. пер. с болг.] / Борис Маринов. – М.: Физкультура и спорт, 1981 - 207 с.

111. **Марищук, В. Л.** Психологические основы формирования профессионально значимых качеств : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. психол. наук : спец. 19.00.03 «Психология труда, инженерная психология» / В. Л. Марищук. – Ленинград, 1982. – 32 с.

112. **Маркова, А. К.** Психология профессионализма / Маркова А. К. – М. : Наука, 1996. – 285 с.

113. **Мартынов, А. И.** Психология альпинизма / А. И. Мартынов. – М.: СпортАкадемПресс, 2001. - 258 с. - (Серия "Школа альпинизма").

114. **Марьин, М. И.** Дослідження впливу умов праці на функціональний стан пожежних/ Марьин М. И., Соболев Е. С. // Психологічний журнал. - 1990. – № 1. - С. 11-15.

115. **Матеюк, О. А.** Професійний психологічний вплив військового керівника на підлеглих в особливих умовах діяльності : [монографія] / Матеюк О. А. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2006. – 320 с.

116. **Медведєв, В. С.** Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ : (теоретичні та прикладні аспекти) / Медведєв В. С. – Київ : НАВС України, 1996. – 192 с.

117. **Мильман, В. Э.** Мотивационный профиль личности // В кн. Практикум по психодиагностике / Психодиагностика мотивации и саморегуляции / Мильман В. Э. – М. : МГУ, 1990. – 160 с.

118. **Миронець, С. М.** Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації: [Монографія] / С. М. Миронець., О. В. Тимченко. – К.: ТОВ «Видавництво Консультант», 2008. – 232 с.

119. **Миронець, С. М.** Негативні психічні стани та реакції у працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в умовах надзвичайної ситуації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / С. О. Миронець. – Харків, 2007. – 21 с.

120. **Миррахимов, М. М.** Физиологические исследования человека на высотах Тянь-Шаня и Памира / М. М. Миррахимов // Адаптация человека. - Л., 1972. - С. 94 - 111.

121. **Мозговий, В. І.** Особистісний симптомокомплекс стресостійкості / стресовразливості у військовослужбовців служби правопорядку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / В. І. Мозговий. – Харків, 2006. – 24 с.

122. **Мороз, Л. І.** Теоретичні засади та організація психологічного тренінгу в органах внутрішніх справ : [монографія] / Мороз Л. І. – К. : Вид. Паливо А. В., 2005. – 228 с.

123. **Морозов, О. М.** Патопсихологічний аналіз особистості в правоохоронній практиці : [монографія] / Морозов О. М. – К. : Атіка, 2009. – 320 с.

124. **Москаленко, А. П.** Психологічне забезпечення професійного відбору до вищих навчальних закладів системи МВС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.03 «Психологія праці, інженерна психологія» / А. П. Москаленко. – Харків, 2002. – 19 с.

125. **Мосов, С. П.** Соціально-психологічні аспекти професійної адаптації / С. П. Мосов, О. Р. Охременко. – К. : Химджест, 2004. – 121 с.

126. Наказ МНС України від 10.12.2010 № 11 «Про вдосконалення управління державними аварійно-рятувальними службами МНС» [Електронний ресурс].- Режим доступу до наказу: <http://www/mns.gov.ua>.

127. Наказ МНС від 13.09.06р. №606 «Про удосконалення діяльності Державної спеціальної (воєнізованої) аварійно-рятувальної служби МНС України» [Електронний ресурс].- Режим доступу до наказу: <http://www/mns.gov.ua>.

128. Наказ МНС України від 01.12.2009 р. № 808 «Про затвердження Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників МНС України». – К. : МНС України, 2009. – 127 с.

129. Наказ МНС України від 13.09.06 № 606 «Про удосконалення діяльності ДСВАРС МНС України» [Електронний ресурс].- Режим доступу до наказу: <http://www/mns.gov.ua>.

130. Наказ МОЗ України від 27.12.2001 р. № 528 «Гігієнічна класифікація праці за показниками шкідливості та небезпечності факторів виробничого середовища, важкості та напруженості трудового процесу». – К. : МОЗ України, 2001. – 56 с.

131. Настанова «Тимчасової настанови з організації професійної підготовки працівників органів управління та підрозділів МНС України», затвердженої наказом МНС України від 27 листопада 2003 р. № 455 [Електронний ресурс].- Режим доступу до наказу: <http://www/mns.gov.ua>.

132. Настанова з фізичної підготовки особового складу МНС України затверджена Наказом МНС України від 05.08.04 № 10[Електронний ресурс].- Режим доступу до наказу: <http://www/mns.gov.ua>.

133. Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2007 році. – Київ : Вид-во ДП Агентства «Чернобильінтерінформ», 2008. – 236 с.

134. **Незнанов, Н. Г.** Социально-психологические стрессоры и их последствия у вынужденных мигрантов // Социальная и клиническая психиатрия / Н. Г. Незнанов, К. К. Телия. – 2001. – Т. 11, Вып. 2. – С. 31 – 35.

135. **Немчин, Т. А.** Состояния нервно-психического напряжения / Немчин Т. А. ; сост. и общая ред. Л. В. Куликова. – СПб : Изд-во Питер, 2000. – С. 364 – 378.

136. **Никифоров, Г. С.** Надежность профессиональной деятельности / Никифоров Г. С. – СПб. : СПбУ, 1996. – 316 с.

137. **Овсяннікова, Я. О.** Соціально-психологічний тренінг як засіб відновлення психологічної стійкості рятувальників МНС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / Я. О. Овсяннікова – Харків, 2010. – 21 с.

138. **Олійников, О. А.** Формування професійної Я-концепції рятувальників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / О. А. Олійников. – Харків, 2010. – 21 с.

139. **Онщенко, Н. В.** Організаційно-правові та індивідуально-психологічні умови ефективності професійної діяльності працівників слідчих підрозділів МВС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Н. В. Онщенко. – Харків, 2006. – 20 с.

140. Основы психологического обеспечения деятельности МНС: учебник / За заг.ред. В. П. Садкового. – Х.: УЦЗУ, 2009. – 244 с.

141. **Осьодло, В. І.** Психодіагностика та корекція функціональних станів операторів у динаміці професійної діяльності : автореф. канд. психол. наук : спец. 19.00.03 «Психологія праці, інженерна психологія, ергономіка» / В. І. Осьодло. – К., 2001. – 25 с.

142. **Охременко, О. Р.** Діяльність у складних, напружених та екстремальних умовах / Охременко Р. О. – К. : Національна академія оборони України, 2004. – 210 с.

143. **Охременко, О. Р.** Складання професіограм : [методичний посібник] / Охременко О. Р. – К. : ВГІ НАОУ, 2000. – 24 с.

144. **Ошанин, Д. А.** Об оперативности образа контролируемого процесса / Д. А. Ошанин, А. М. Зальцман. – М. : Наука, 1973. – С. 13 – 22.

145. **Павліченко, А. П.** Психологічні особливості професійної діяльності працівників підрозділів цивільної охорони Державної служби охорони при МВС України та шляхи її удосконалення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / А. П. Павліченко. – К., 2008. – 21 с.

146. **Павлов, И. П.** Основные типы высшей нервной деятельности животных и людей / Павлов И. П. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – Т.3, кн. 2. – 439 с.

147. **Платонов, К. К.** Вопросы психологии труда / Платонов К. К. – М. : Воениздат, 1970. – 264 с.

148. **Платонов, К. К.** Профессиография – ее значение и методы работы / Платонов К. К. // Соц.труд. – 1971. – № 4. – С. 74 – 79.

149. **Плиско, В. И.** Формирование готовности профессионала к деятельности в условиях, опасных для жизни : На материалах субъект-субъектной деятельности : [монография] / Плиско В. И. – К. : Наук. світ, 2002. – 304 с.

150. **Погорелов, А. Г.** Обучение преодолению экстремальных ситуаций альпинистами на этапе их профессиональной подготовки: дис. ...кандидата. психол. наук : 19.00.07 / Погорелов Александр Григорьевич. - М., 2003. – 226 с.

151. Постанова Кабінету Міністрів України «Про єдину державну систему запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру» від 3 серпня 1998 р. № 1198 / Кабінет Міністрів України. – Офіційний вісник України. – К., 1998. – № 31. – С. 21 – 36.

152. Постанова КМУ від 27.05.09р. № 507 «Про затвердження Порядку здійснення рятувальних заходів на об'єктах туристичних відвідувань» [Електронний ресурс].- Режим доступу до наказу: [http://www/mns.gov.ua](http://www.mns.gov.ua).

153. Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку комплектування та професійної підготовки основного особового складу аварійно-рятувальних служб і типової форми контракту, що укладається з рятувальниками під час прийняття їх на роботу» від 12 жовтня 2001 р. №1334 [Електронний ресурс].- Режим доступу до наказу: [http://www/mns.gov.ua](http://www.mns.gov.ua).

154. **Потапчук, Є. М.** Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців : [монографія] / Потапчук Є. М. – Хмельницький : Вид-во Національної академії ДПСУ, 2004. – 323 с.

155. **Приходько, І. І.** Професійний психологічний відбір майбутніх офіцерів внутрішніх військ МВС України: Монографія / І. І. Приходько. – Х.: Акад. ВВ МВС України, 2008. – 190 с.

156. **Приходько, Ю. О.** Психологічні чинники успішності професійної діяльності пожежних-рятувальників МНС України : автореф. дис... канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / Ю. О. Приходько. – Х., 2008. – 22 с.

157. Професіографічний опис основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України : [практ. посіб.] / В. І. Барко, Ю. Б. Ірхін, Т. В. Нещерет, О. В. Шаповалов. – К. : РВЦ КНУВС, 2007. – 100 с.

158. Профессиография основных видов деятельности сотрудников Государственной противопожарной службы МВД России : [пособие] / [М. И. Марьин, И. Н. Ефанова, М. Н. Поляков и др.] – М. : ВНИИПО, 1998. – 114 с.

159. Психология спорта высших достижений / Под ред. А. В. Родионова. – М.: ФиС. 1979. – 144 с.

160. **Птуха, Н. И.** Формирование личностно-профессиональных качеств руководителя правоохранительных органов как субъекта управления : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Птуха Николай Иванович. – М., 2005. – 191 с.

161. **Райгородский, Д. Я.** Практическая психодиагностика. Методики и тесты : [учебное пособие] / Райгородский Д. Я. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ», 2006. – 672 с.
162. **Романов, В. В.** Военно-юридическая психология / Романов В. В. – М. : ВКИ, 1991. – 255 с.
163. **Романова, Е. С.** 99 популярных профессий : психологический анализ и профессиограммы / Романова Е. С. – СПб. : Питер, 2007. – 464 с.
164. **Романова, Е. С.** Психологические основы профессиографии / Е. С. Романова, Г. А. Суворова. – М. : Наука, 1990. – С. 37 – 41.
165. **Рубинштейн, С. Л.** Основы общей психологии / Рубинштейн С. Л. – М. : Педагогика, 1989. – 325 с.
166. **Рыбников, В. Ю.** Психологическое прогнозирование надежности деятельности и коррекция дезадаптивных нервно-психических состояний специалистов экстремального профиля / Рыбников В. Ю. – СПб. : СПб. ун-т, 2000. – 205 с.
167. **Рядинська Є. М.** Професіографічний аналіз діяльності фахівців Державної воєнізованої гірничорятувальної служби України: дис. ... кандидата психологічних наук: 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» / Рядинська Євгенія Миколаївна. – Х., 2011. – 250 с.
168. **Садковий, В. П.** Особливості прояву посттравматичних стресових розладів у працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / В. П. Садковий. – Харків, 2005. – 19 с.
169. **Садковий, О. В.** Відношення до життя та смерті в умовах надзвичайної ситуації: ціннісно-смысловий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / О. В. Садковий. – Хмельницький, 2009. – 22 с.
170. **Самоукина, Н. В.** Психология и педагогика профессиональной деятельности / Самоукина Н. В. – М. : Ассоциация авторов и издателей «ТАН-ДЕМ», Издательство «ЭКМОС», 1999. – 352 с.
171. **Сафін, О. Д.** Психологія управлінської діяльності командира : [навчальний посібник] / Сафін О. Д. – Хмельницький : АПВУ, 1997. – 372 с.
172. **Сеченов, И. М.** Избранные физиологические и психологические труды / Сеченов И. М. – М. : Наука, 1947. – 113 с.
173. **Склень, О. І.** Психологічні особливості поведінкових стратегій подання стресу в професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / О. І. Склень. – Харків, 2007. – 22 с.
174. **Смирнов, Б. А.** Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б. А. Смирнов, Е. В. Долгополова. – Х. : Изд-во «Гуманитарный Центр», 2007. – 276 с.

175. **Снісаренко, А. Г.** Професіографічний аналіз діяльності начальників караулів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України : дис. ... кандидата психологічних наук: 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» / Снісаренко Андрій Григорович. – Х., 2011. – 243 с.

176. **Собченко, О. М.** Індивідуально-психологічні особливості поведінки рятувальників у стресогенних обставинах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / О. М. Собченко. – Хмельницький, 2006. – 20 с.

177. **Собчик, Л. Н.** СМІЛ. Стандартизованный многофакторный метод исследования личности / Собчик Л. Н. – СПб. : Речь, 2007. – 224 с.

178. Современный психологический словарь / [под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко]. – М. : АСТ ; СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 490 с.

179. **Стасюк, В. В.** Система соціально-психологічного забезпечення функціонування аеромобільних військових підрозділів в умовах збройних конфліктів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / В. В. Стасюк. – К., 2005. – 34 с.

180. Статут Державної спеціалізованої аварійно-рятувальної служби пошуку та рятування туристів МНС, затверджений Наказом МНС від 17.11.2008р. № 836. [Електронний ресурс].- Режим доступу до наказу: <http://www/mns.gov.ua>.

181. Статут Кримського гірського пошуково-рятувального загону Державної спеціалізованої аварійно-рятувальної служби пошуку та рятування туристів МНС, затверджений Наказом МНС від 17.11.2008р. № 836. [Електронний ресурс].- Режим доступу до наказу: <http://www/mns.gov.ua>.

Стивелл, А. На пике возможностей: Тренировка выносливости по системе спецназа / Александр Стивелл. – М.: «Издательство ФАИР», 2007. - 232 с.

182. **Столяренко, А. М.** Экстремальная психопедагогика : [учебное пособие для ВУЗов] / Столяренко А. М. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – С. 288 – 293.

Суслов, Ф. П. Подготовка спортсменов в горных условиях / Ф. П. Суслов, Е. Б. Гиппенрейтер. - М.: СпортАкадемПресс, 2001. - 176 с.

183. **Теплов, Б. М.** Боевое возбуждение / Теплов Б. М. ; сост. и общая ред. Л. В. Куликова. – СПб : Изд-во Питер, 2000. – С. 250 – 364.

184. **Тімченко, О. В.** Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція) : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.06 / Тімченко Олександр Володимирович. – Харків, 2003. – 427 с.

185. **Трофімов, Ю. Л.** Інженерна психологія : [підручник] / Трофімов Ю. Л. – К. : Либідь, 2002. – 264 с.

186. **Узнадзе, Д. Н.** Основные положения теории установки / Узнадзе Д. Н. – Тбилиси, 1961. – 210 с.

187. **Хміляр, О. Ф.** Психологічні особливості розвитку професійно важливих фізичних якостей особистості офіцера : автореф. дис. на здобуття на-

ук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. Ф. Хміляр. – К., 2004. – 19 с.

188. **Черкашин, А. І.** Формування емоційної стійкості фахівця пожежної охорони до впливу стресс-факторів підвищеної інтенсивності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / А. І. Черкашин. – Харків, 1995. – 24 с.

189. **Шадриков, В. Д.** Психология деятельности и способностей человека / Шадриков В. Д. – М. : Издательская корпорация «Логос», 1996. – 318 с.

190. **Шапкин, С. А.** Деятельность в особых условиях : компонентный анализ структуры и стратегий адаптации / С. А. Шапкин, Л. Г. Дикая // Психологический журнал. – 1996. – Т. 17, № 1. – С. 19 – 35.

191. **Шлыкова, Н. Л.** Психологическая безопасность субъекта профессиональной деятельности: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.03 / Н.Л.Шлыкова. - М., 2004.- 332 с.

192. **Шпильрейн, И. Н.** Профессиональный отбор (очерк методов и достижений) / Шпильрейн И. Н. – М., 1925. – 35 с.

193. **Штерн, В.** Прикладная психология [методы и результаты] / Штерн В. – М., 1924. – 60 с.

194. Щодо підсумкових результатів входження у посади випускників вищих навчальних закладів МНС України 2007 року / Лист науково-методичного центру навчальних закладів МНС України № 8/1986 від 26.07.2008 р. – Харків: МНС України, 2008. – 14 с.

195. **Яковенко, С. І.** Теорія і практика психологічної допомоги потерпілим від катастроф (на прикладі постчорнобильської ситуації) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / С. І. Яковенко. – К., 1998. – 34 с.

196. Bergmann L. H. Responding to critical incident / L. H. Bergmann, T. R. Queen // Fire chief. – 1986. - 30, № 6. – P. 43 – 49.

197. Briner R. The neglect and importance of emotion at work / Briner R. // European Journal of Work and Organizational Psychology. – 1999. – Vol. 8, № 4. – P. 323 – 346.

198. Brunstein J. C. Personal goals and subjective well-being : a longitudinal study / Brunstein J. C. // J. of Personality and Social Psychology. – 1993. – V. 65. – № 5. – P. 1061 – 1070.

199. Byrne M. D. Using computational cognitive modeling to diagnose possible sources of aviation error / M. D. Byrne, A. M. Kirlik // International Journal of Aviation Psychology. – 2005. – 15(2) – P. 135 – 155.

200. Grimsley K. D. Family a Priority for Young Workers / Grimsley K. D. // Washington Post. – 2000. – P. 1 – 2.

201. Guillot G. Le stress dans notre societe / Guillot G. // Annals cardiol. et angeiol. – 2002. – Vol. 56, № 2. – С. 104 – 108.

202. Korman A. Industrial and organization psychology. New York University / Korman A. – 1971. – 186 p.

203. Levine P. Waking the Tiger: Healing Trauma. North Atlantic books / Levine P. – Berkeley, 1997. – P. 532 – 1029.

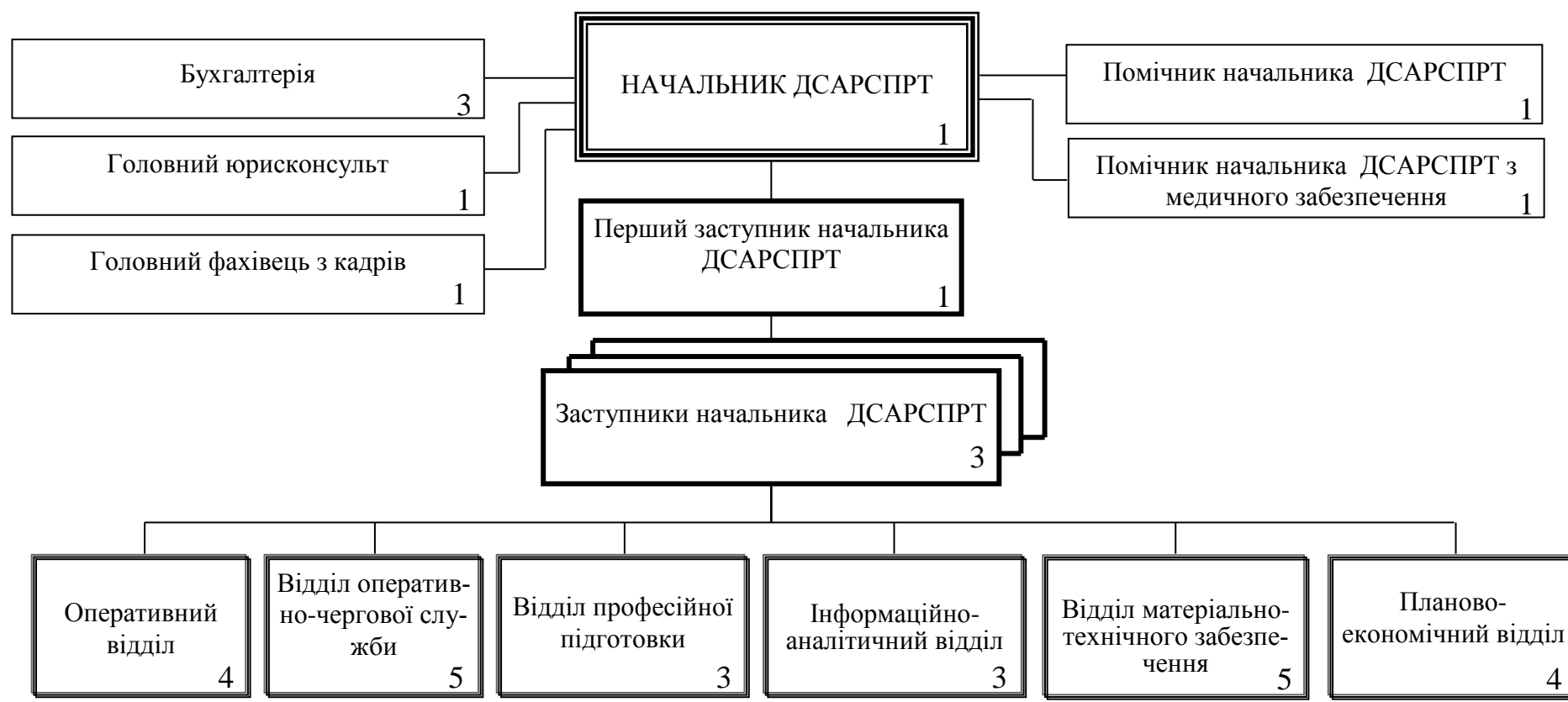
204. Niedhammer I. Psychosocial Work. Environment and Cardiovascular Risk Factors in an Occupational Cohort in France / Niedhammer I. // Journal of Epidemiologist and Community Health. – 1998. – v. 52, № 2. – P. 93 – 100.

205. Thompson S. B. War experiences and posttraumatic stress disorder / Thompson S. B. // The Psychologist. – 1997. – August. – P. 349 – 350.

206. Weiss D. S. Predicting symptomatic distress in emergency services personnel / [Weiss D. S., Marmar C. R., Metzler T. J., Ronfeldt H. M.] // J. Consult. Clin. Psychol. – 1995. – Vol. 63, № 3. – P. 361 – 368.

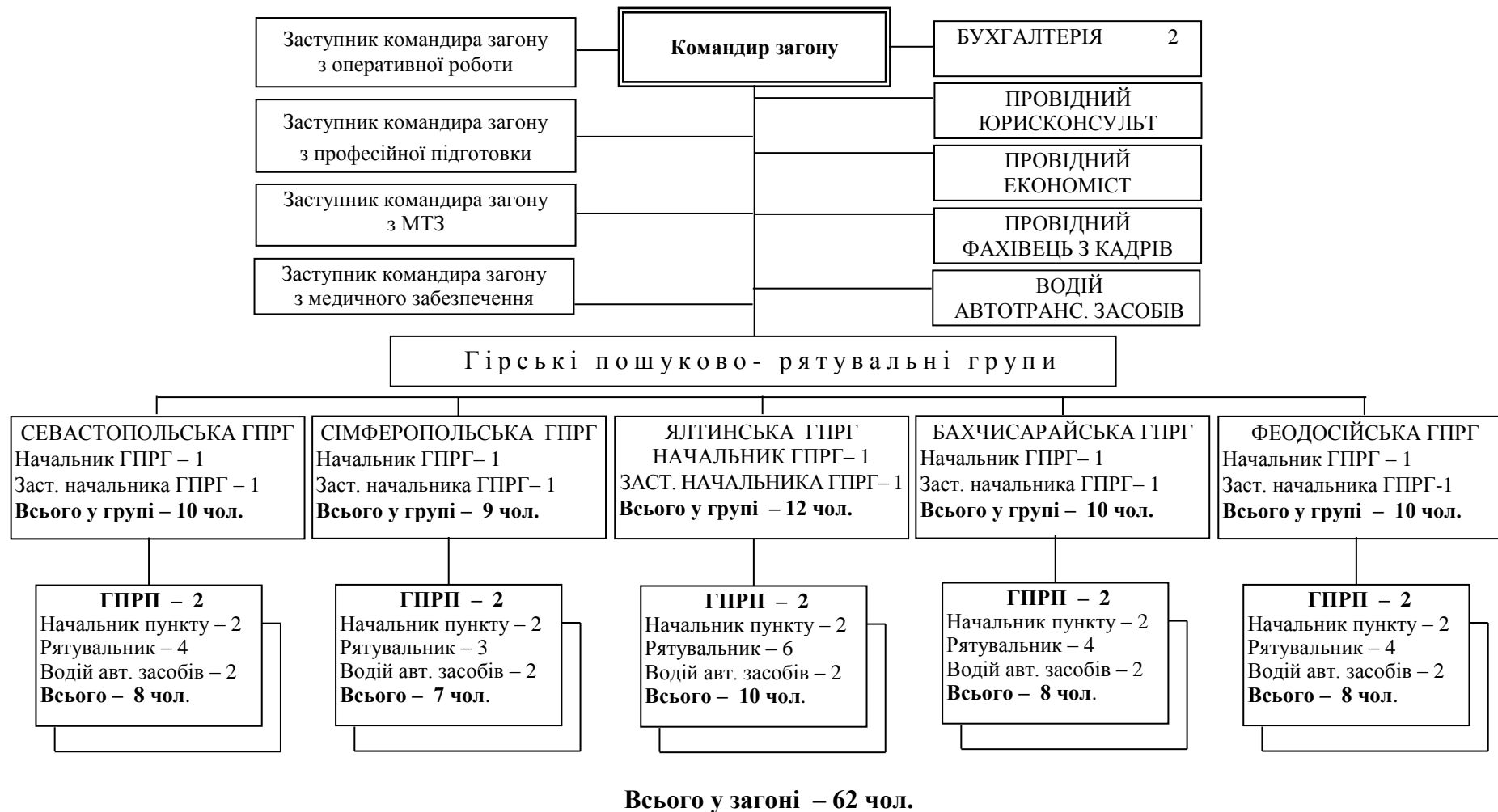
ДОДАТКИ

Структура Головного управління Державної спеціалізованої аварійно-рятувальної служби пошуку і рятування туристів МНС

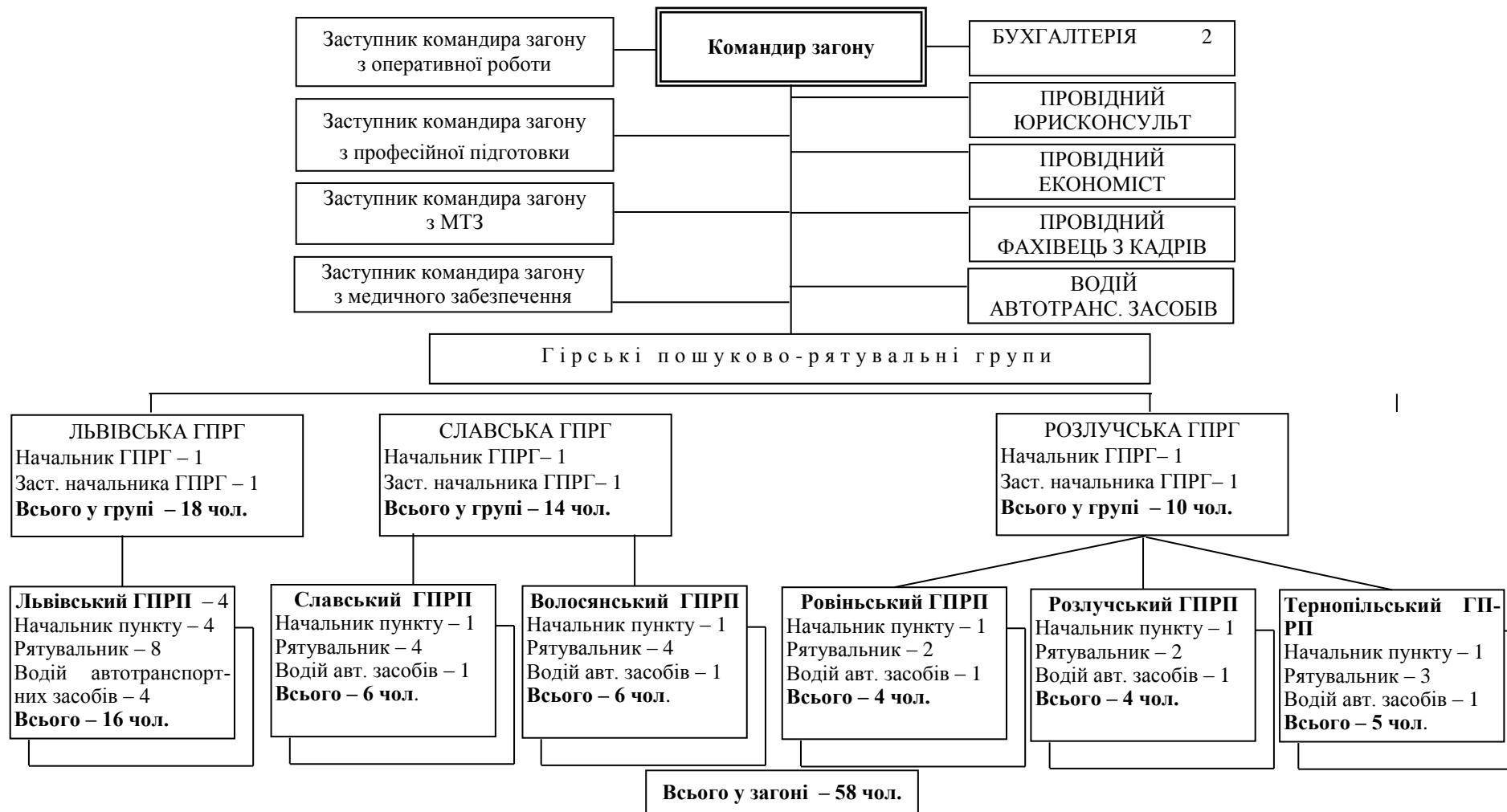

Всього у Головному управлінні - 36 чол.

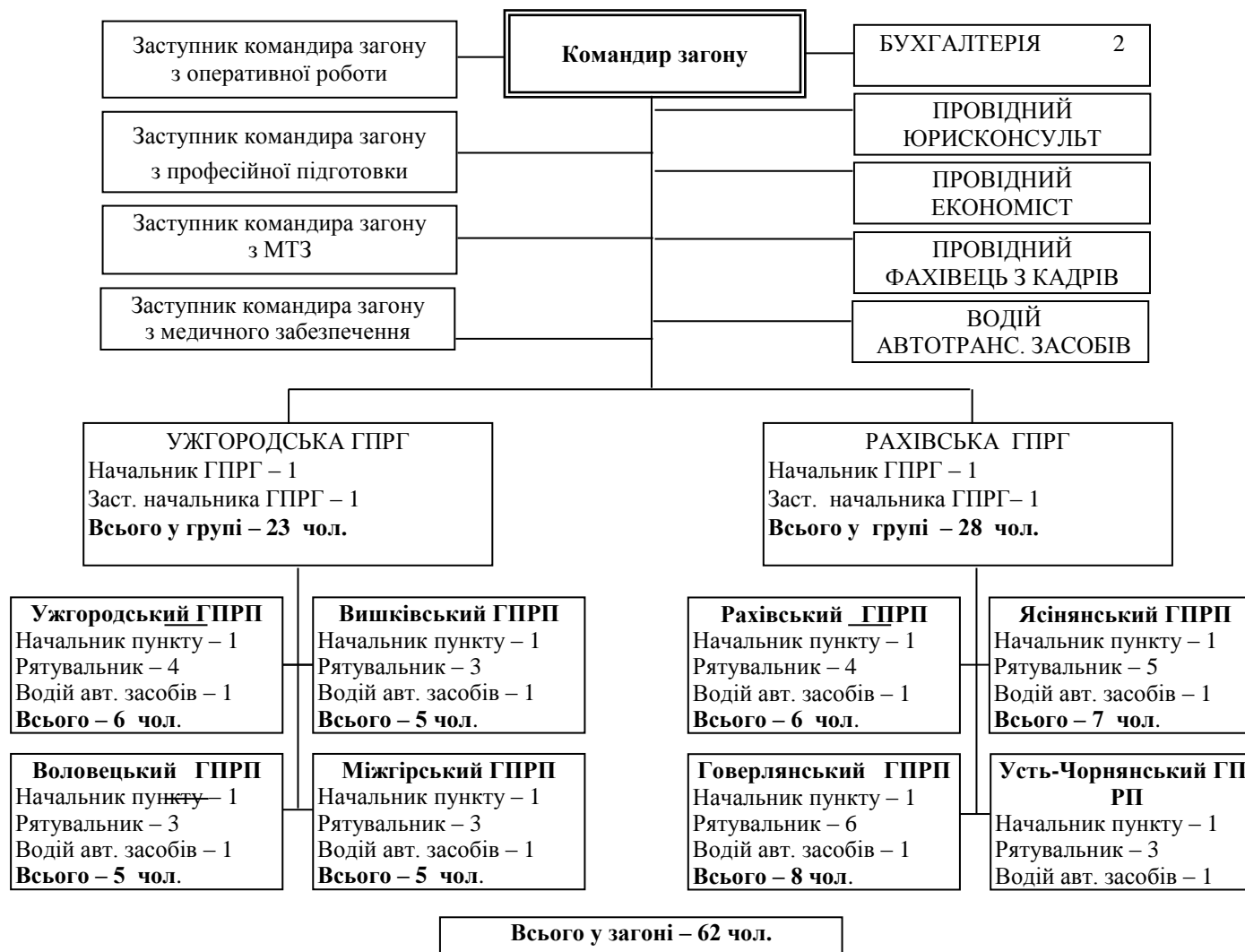
Структура кримського гірського пошуково-рятувального загону

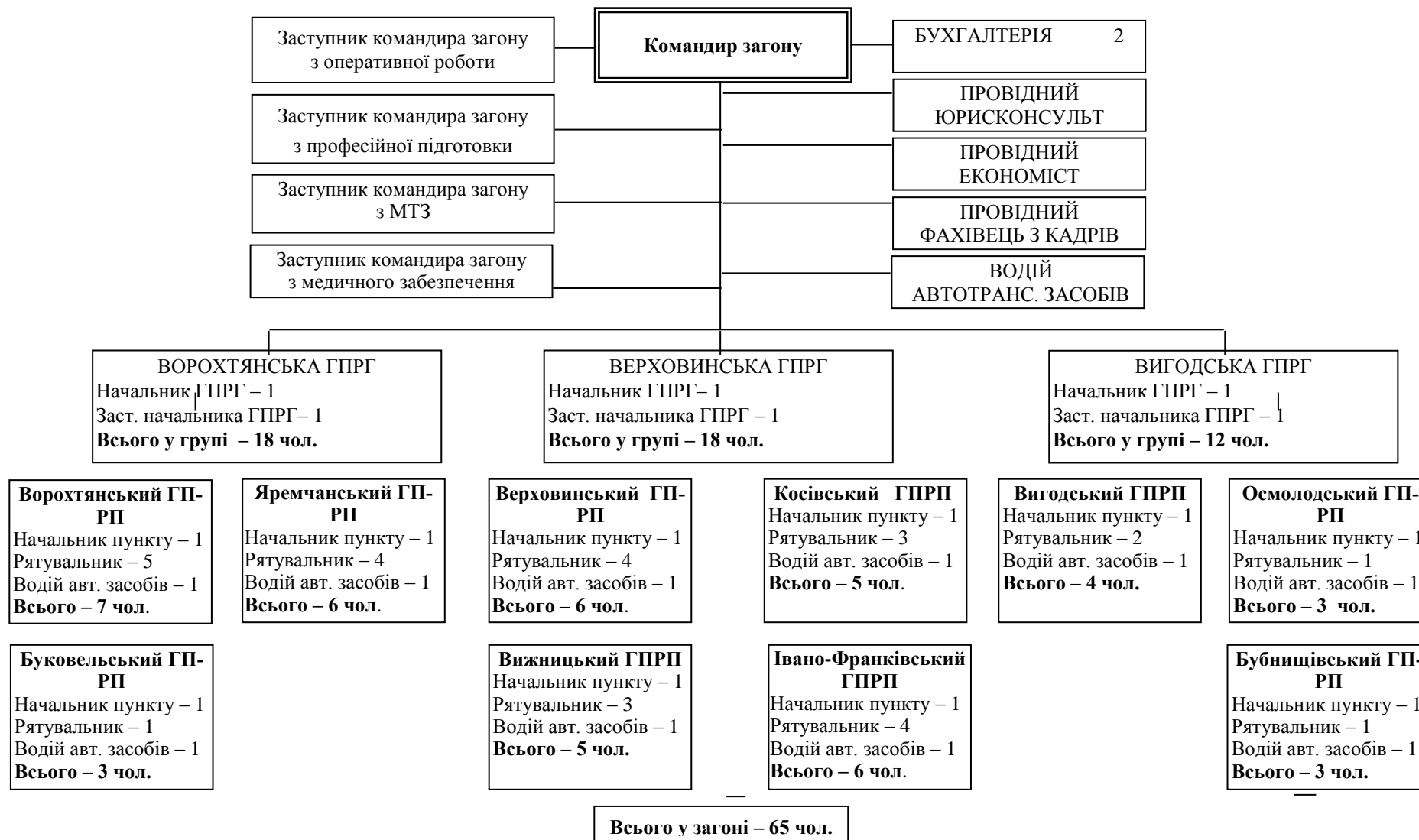
Структура Львівського гірського пошуково-рятувального загону

Структура Закарпатського гірського пошуково-рятувального загону

Структура Івано-Франківського гірського пошуково-рятувального загону

ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ ТА ФУНКЦІЇ ГПРЗ

Основні завдання ГПРЗ:

- ✓ проведення під час виникнення надзвичайних ситуацій та надзвичайних подій на об'єктах туристичної діяльності і територіях пошуково-рятувальних робіт;
- ✓ ліквідація надзвичайних ситуацій та окремих їх наслідків на об'єктах туристичної діяльності і територіях;
- ✓ виконання робіт із запобігання виникненню та мінімізації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру та щодо захисту від них населення і територій.

Основні функції ГПРЗ:

- ✓ забезпечення готовності підпорядкованих органів управління, сил і засобів до дій за призначенням;
- ✓ пошук і рятування людей, надання їм у можливих межах першої медичної допомоги, надання допомоги особам, які перебувають у небезпечному для життя і здоров'я стані на місці події та під час евакуації;
- ✓ участь у розробленні та погодженні планів реагування на надзвичайні ситуації на об'єктах туристичної діяльності і територіях, що обслуговуються формуваннями ГПРЗ.

Основні завдання Головного Управління ГПРЗ:

- ✓ забезпечення екстреного реагування підпорядкованих пошуково-рятувальних формувань в зонах їх відповідальності на надзвичайні ситуації, що спричинені туристичною діяльністю;
- ✓ загальне планування і контроль за проведенням підпорядкованими пошуково-рятувальними формуваннями в зонах їх відповідальності запобіжно-профілактичних заходів, що підвищують безпеку туризму;
- ✓ координація дій пошуково-рятувальних та аварійно-рятувальних формувань, які залучаються до пошуково-рятувальних, аварійно-рятувальних робіт та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій регіонального та державного рівнів у зонах відповідальності.

Основні завдання гірських пошуково-рятувальних загонів ГПРЗ:

- ✓ запобігання та реагування на НС в гірських, лісових, спелеологічних районах та місцях масового відпочинку людей;
- ✓ проведення профілактичних заходів пошуково-рятувального характеру щодо мінімізації наслідків НС та нещасних випадків, пов'язаних з діяльністю в туристичній галузі.

Режими функціонування формувань ГПРЗ:

1. Режим повсякденної діяльності, який запроваджується у разі відсутності НС (між аварійний період) при нормальній сейсмічній, гідрогеологічній і гідрометеорологічній обстановці(за відсутності епідемії, епізоотії та епітафії);

2. Режим підвищеної готовності, який запроваджується при істотному погіршенні сейсмічної, гідрогеологічної і гідрометеорологічної обстановки (з одержанням прогнозної інформації щодо можливості виникнення надзвичайної ситуації), у разі істотного погіршення стану довкілля або обстановки на потенційно небезпечних об'єктах туристичної діяльності і прилеглих до них територіях та ймовірності загрози виникнення НС;

3. Режим діяльності у надзвичайній ситуації, який запроваджується при реальній загрозі виникнення надзвичайних ситуацій на об'єктах туристичної діяльності і реагування на них;

4. Режим діяльності у надзвичайному стані - запроваджується в Україні або окремих її територіях у порядку, визначеному Конституцією України(254к/96-ВР) та Законом України «Про надзвичайний стан».

ПРОФЕСІОГРАФІЧНА АНКЕТА

Шановний колего!

Звертаємось до Вас, досвідченого фахівця, який практично виконує роботу з пошуку та рятування туристів, щоб отримати достовірні відповіді на питання, які у подальшому допоможуть розробити кваліфікаційні вимоги до працівників гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України.

В анкеті поставлені питання, які відображають характер Вашої діяльності, а відповіді на них дадуть можливість визначити професійно важливі якості, які необхідні для успішного виконання службових обов'язків.

Просимо Вас об'єктивно та відверто, як експертів з даного виду діяльності, відповісти на поставлені запитання, уникаючи при цьому великої кількості максимальних або, навпаки, мінімальних оцінок найбільш значимих якостей, так як це надалі ускладнить їх аналіз та оцінку.

В експертній оцінці важливе значення має освітній та професійний потенціал експерта, тому просимо Вас повідомити про себе дані:

ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКСПЕРТА

1. Вік (кількість повних років): _____
2. Спеціальне звання: _____
3. Посада на цей час: _____
4. Термін перебування на посаді: _____
5. Ваша попередня посада та стаж за нею: _____
_____ років _____ місяців
6. Загальний стаж служби: _____ років _____ місяців
7. Освіта: _____
8. Участь у ліквідації наслідків великомасштабних надзвичайних ситуацій (де): _____
_____ з _____ по _____

ПРОФЕСІОГРАФІЧНА АНКЕТА

рятувальника гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України

I. Загальні відомості про освіту

1.1. Необхідний освітній та освітньо-кваліфікаційний рівень підготовки (потрібне підкреслити):

- а) повна загальна середня освіта;
- б) неповна вища освіта ;
- в) базова вища освіта;
- г) повна вища освіта;

1.2. Вид бажаної спеціальної підготовки (потрібне підкреслити):

- а) підготовка в гірському пошуково-рятувальному загоні;
- б) підготовка у вищому відомчому навчальному закладі МНС України
- в) інше (що) _____

II. Основний зміст професійної діяльності за посадою

2.1. Який найбільш оптимальний режим роботи та відпочинку для рятувальника (потрібне підкреслити):

- а) добове чергування;
- б) щоденна робота (тривалість робочого дня) _____
- в) змінна робота та тривалість відпочинку між змінами _____ годин
- д) безпосереднє виконання завдання за викликом;
- е) інший (який саме?) _____

2.2. Які типові завдання виконуєте Ви (перелічить):

2.3. Які нетипові завдання виконуєте Ви (перелічить):

2.4. Які завдання (дії) найчастіше становлять Вашу рятувальну діяльність (наприклад: спостереження, пошук, оцінка обстановки, планування пошуково-рятувальних або аварійно-рятувальних заходів, сходження у гори, транспортування потерпілих, оцінка результатів своїх дій і т.д.) (вказіть)

2.5. Які завдання (дії) найчастіше виконуєте Ви під час навчально-практичних зборів (укажіть) _____

2.6. Назвіть найбільш напружені моменти у Вашій службовій діяльності

2.7. Назвіть специфічні завдання, які відрізняють Вашу діяльність від діяльності інших рятувальників: _____

2.8. Перелічіть основні (специфічні) навички або уміння, якими обов'язково повинен володіти гірський рятувальник під час виконання службових завдань _____

2.9. Які основні завдання покладають на Вас (перелічіть)

а) у повсякденній діяльності _____

б) при проведенні пошуково-рятувальних робіт _____

2.10. Чи вважаєте Ви обов'язковим проходження служби в ЗСУ та ін. військових формуваннях для рятувальників ГПРЗ _____

2.11. Наскільки військова служба або служба в інших військових формуваннях впливає на якість виконання службових обов'язків _____

III. Предметні та функціональні особливості діяльності рятувальника ГПРЗ

3.1. Основні знаряддя праці за посадою (перелічіть які):

а) інструменти й найпростіші пристосування _____

б) прості механізми й прилади _____

в) складні технічні пристрої _____

3.2. Темп діяльності (потрібне підкресліть):

а) змушений;

б) вільний.

3.3. Ритм діяльності (потрібне підкреслити):

в) монотонний;

г) змінний.

3.4. Динаміка дій (потрібне підкресліть):

а) робота в цілому різноманітна;

б) робота монотонна.

3.5. Рівень новизни, нестандартності завдань, які Ви вирішуєте. Як часто доводиться відпрацьовувати нові, нестандартні ввідні (потрібне підкреслити):

а) часто;

б) іноді;

в) ніколи.

3.6. Рівень динамічного й статичного фізичного навантаження на Вас у процесі діяльності (потрібне підкреслити):

а) перевага значних динамічних навантажень (біг, плавання, сходження у гори, подолання перешкод, транспортування потерпілих і т.д.);

б) перевага значних статичних навантажень (перебування в одній позі тривалий час _____ годин, _____ хвилин);

в) поєднання значних динамічних і статичних навантажень;

г) інше (що саме?) _____

3.7. Рівень визначеності завдань, які вирішуєте Ви в ході службової діяльності (потрібно підкреслити);

а) повна визначеність (є повна інформація про обстановку);

б) неповна визначеність (є часткова інформація про обстановку);

в) повна невизначеність (інформація про обстановку відсутня);

г) інше _____

3.8. Обсяг інформації, що переробляється у процесі діяльності (потрібно підкреслити):

а) великий;

б) середній;

в) малий.

3.9. Рівень небезпеки при виконанні спеціальних завдань (потрібно підкреслити):

а) високий (наявність небезпеки при виконанні всіх спеціальних завдань);

б) середній (наявність небезпеки при виконанні деяких спеціальних завдань);

в) виконання типових спеціальних завдань практично безпечно.

3.10. Рівень небезпеки при виконанні навчально-практичних завдань (потрібно підкреслити):

а) високий (наявність небезпеки при виконанні всіх навчально-практичних завдань);

б) середній (наявність небезпеки при виконанні деяких навчально-практичних завдань);

в) виконання типових навчально-практичних завдань практично безпечно

3.11. Який інтелектуальний рівень потрібен для виконання типових спеціальних (навчально-практичних) завдань (потрібно підкреслити):

а) високий;

б) середній;

в) не має значення

3.12. Який у Вас фізичний рівень для виконання типових спеціальних (навчально-практичних) завдань (потрібно підкреслити):

а) високий;

б) середній;

в) низький.

3.13. Який у Вас емоційний і нервово-психічний рівень при виконанні спеціальних завдань (потрібно підкреслити);

а) високий;

б) середній;

в) низький.

3.14. Який у Вас емоційний і нервово-психічний рівень при виконанні навчально-практичних завдань (потрібне підкреслити):

- а) високий;
- б) середній;
- в) низький.

3.15. Чи доводиться Вам у службовій діяльності безпосередньо зустрічатися з трупами потерпілих (потрібне підкреслити):

- а) так;
- б) ні.

IV. Умови праці рятувальника ГПРЗ

4.1.1. У яких умовах освітленості частіше Ви працюєте в ході виконання пошуково-рятувальних або аварійно-рятувальних робіт (потрібне підкреслити):

- а) нормальних;
- б) знижених (менше 200-300 люкс).

4.1.2. У яких температурних умовах навколишнього середовища частіше Вам приходиться працювати в ході виконання пошуково-рятувальних або аварійно-рятувальних робіт (потрібне підкреслити):

- а) підвищених (вище + 25 С);
- б) комфортних
- в) знижених (нижче -15 С).
- г) перепаду температур.

4.1.3. У яких умовах відносної вологості повітряного середовища найчастіше Вам приходиться працювати в ході виконання пошуково-рятувальних або аварійно-рятувальних робіт (потрібне підкреслити):

- а) підвищеної (більше 80%);
- б) нормальної (50-80%);
- в) зниженої (менше 50%);
- г) перепадів відносної вологості повітря.

4.1.4. При якому стані повітряного середовища найчастіше Вам приходиться працювати в ході виконання пошуково-рятувальних або аварійно-рятувальних робіт (потрібне підкреслити):

- а) зниженого змісту кисню;
- б) підвищеного змісту (парціального тиску) кисню;
- в) підвищеного змісту вуглекислого газу в повітрі;
- г) підвищеного змісту шкідливих домішок;
- д) наявності штучних газових сумішей;
- е) нормального газового складу повітря.

4.1.5. Використання Вами індивідуальних засобів захисту при виконанні функціональних обов'язків в умовах проведення пошуково-рятувальних або аварійно-рятувальних робіт (потрібне підкреслити):

- а) постійно;
- б) періодично;
- в) ніколи.

4.1.6. При виконанні функціональних обов'язків Ваша діяльність здійснюється в умовах (потрібне підкреслити):

- а) монотонного шуму високої, середньої, низької інтенсивності;
- б) короткочасних шумів високої, середньої, низької інтенсивності, які
- в) відсутності шуму.

4.1.7. При виконанні функціональних обов'язків Ваша діяльність здійснюється в умовах (потрібне підкреслити):

- а) постійної вібрації високої, середньої, низької інтенсивності;
- б) ударних і знакозмінних перевантажень (хитавиця, тряска й ін.);
- в) періодичних вібрацій високої, середньої, низької інтенсивності;
- г) відсутності вібрації.

4.1. Ваша основна робоча поза (потрібне підкреслити):

- а) стоячи;
- б) стоячи, при обмеженні переміщень;
- в) рухаючись;
- г) сидячи;
- д) лежачи (напівлежачи).

4.2. Екологічні умови діяльності

4.2.1. Основну частину робочого часу Ви проводите (потрібне підкреслити):

- а) на відкритому повітрі;
- б) у приміщенні (мобільному, стаціонарному);
- в) в інших умовах _____

4.2.2. Основну частину робочого часу в якому приміщенні Ви проводите (підкресліть) :

- а) обсягом менше 3 куб. м;
- б) обсягом 3-10 куб. м;
- в) обсягом більше 10 куб. м.

4.2. 3. Ваша діяльність здійснюється в умовах запиленості повітря (потрібне підкреслити):

- а) високої;
- б) середньої;
- в) низької;
- г) її відсутності.

4.2.4. Інші екологічні умови (які?) _____

V. Соціально-психологічні фактори діяльності

5.1. Характер Вашої службової діяльності (потрібне підкреслити):

- а) переважно виконавська;
- б) переважно керівна;
- в) інша (яка?) _____

5.2. Ваша діяльність здійснюється (потрібне підкреслити):

- а) у складі малої групи (до 10 чол.);
- б) у складі середньої групи (від 10 до 30 чол.);
- в) у складі великої групи (більше 30 чол.);
- г) індивідуально.

5.3. Чи маєте Ви можливості професійного росту (вказіть, які):

5.4. Вкажіть, які посади може займати гірський рятувальник в порядку про-
сування по службі _____

5.5. Опосередкованість службових контактів при виконанні службових обо-
в'язків (потрібне підкреслити):

- а) спілкування здійснюється безпосередньо;
- б) спілкування здійснюється за допомогою технічних пристроїв;
- в) спілкування здійснюється за допомогою умовних сигналів;
- г) інші види спілкування _____

5.6. Які контакти з "зовнішнім" соціальним середовищем переважають при
виконанні службових обов'язків (потрібне підкреслити):

- а) діяльність тривалий час проходить в ізолюваних умовах;
- б) діяльність проходить в умовах соціальних контактів;
- в) інше (що саме?) _____

5.7. Характер взаємодії з іншими пошуково-рятувальними групами (пункта-
ми), потрібне підкреслити:

- а) працюєте ізолювано від інших підрозділів, поза зоною прямої види-
мості;
- б) з іншими пошуково-рятувальними групами (пунктами) не взаємоді-
єте;
- в) працюєте разом з іншими підрозділами.

VI. Фактори, що впливають на якість діяльності рятувальника з пошу- ку та рятування туристів ГПРЗ

6.1. Яка різниця в ефективності діяльності рятувальників між фахівцями, що
мають спеціальну професійну та спеціальну фізичну підготовку й не мають її
(потрібне підкреслити):

- а) значна;
- б) не значна;
- в) різниці немає.

6.2. Скільки часу необхідно рятувальнику, призначеному на посаду, для
стійкого оволодіння даною професією _____

6.3. Яке значення мають професійно важливі якості рятувальника-
альпініста для виконання спеціального завдання (потрібне підкреслити):

- а) вирішальне значення;
- б) несуттєве значення.

6.4. Оцініть за 5-и бальною шкалою значущість перелічених нижче особистісних якостей, психічних властивостей і функцій (табл. А. 1) для успішного виконання рятувальником МНС України своїх функціональних обов'язків, користуючись при цьому такою інтерпретацією шкали: вищий ступінь значущості 5 балів, нижчий – 1 бал:

Таблиця К.1 – Анкета професійно важливих якостей рятувальника з пошуку та рятування туристів ГПРЗ МНС України

№ п/п	Професійно важливі якості	Бал
1	2	3
1.	Прагнення особисто брати участь у реалізації об'єктивних соціально значущих цілей професії	
2.	Домінування соціально значущих мотивів, намірів, професійних інтересів, схильностей, ідеалів у професійній діяльності	
3.	Прагнення до самореалізації та досягнення успіху у професійній діяльності	
4.	Конкретне уявлення про плани на майбутнє, пов'язані з обраною професією	
5.	Направленість на змістовну продуктивну працю	
6.	Адекватне ставлення до людей професії	
7.	Усвідомлення вимог професії до особистості	
8.	Позитивне ставлення до професії на основі принциповості, порядності, патріотизму, почуття обов'язку	
9.	Усвідомлення необхідності переборювати труднощі, пов'язані з професією	
10.	Усвідомлення необхідності морального вибору у професійній діяльності	
11.	Спрямованість на підвищення власного соціального статусу шляхом чесної праці	
12.	Наявність знань та умінь у сфері взаємодії зі спеціалістами інших органів, громадянами, що ґрунтуються на високому рівні правосвідомості	
13.	Здатність установлювати емоційні контакти з різними учасниками спілкування, урахувавши етнічні, мовні, статеві особливості, регіональні традиції, підтримувати з ними в необхідних межах довірливі відносини	
14.	Здатність розуміти внутрішній світ співрозмовника, його психологічні особливості, потреби, мотиви поведінки, стан психіки	
15.	Здатність до сміливих, рішучих, ініціативних дій	
16.	Доброзичливе, ввічливе ставлення до людей, вміння слухати партнера по діалогу	
17.	Вільне володіння вербальними і невербальними засобами спілкування	
18.	Врівноваженість та самовладання в умовах загрози особистій безпеці	

Продовження таблиці К.1

1	2	3
19.	Уміння в конфліктних ситуаціях проводити адекватну ситуації стратегію комунікативної поведінки, змінювати стиль спілкування	
20.	Наполегливість у подоланні труднощів	
21.	Здатність до співробітництва, досягнення компромісів	
22.	Розвинутий самоконтроль над емоціями, настроєм в екстремальних ситуаціях	
23.	Схильність до розумного і виправданого професійного ризику	
24.	Підготовленість до самостійного виконання конкретних видів діяльності	
25.	Високий рівень персональної професійної адаптації	
26.	Уміння вирішувати типові професійні завдання та оцінювати результати своєї праці	
27.	Здатність самостійно здобувати нові знання та уміння за фахом, вивчати законодавство, підвищувати власну кваліфікацію	
28.	Адекватне уявлення про власні соціально-професійні характеристики, адекватна самооцінка	
29.	Здатність до постійного професійного росту, а також реалізації себе у професійній праці	
30.	Висока стресостійкість	
31.	Екстремальна професійна компетентність, тобто здатність діяти в умовах, що раптово ускладнилися	
32.	Професійна спостережливність	
33.	Розвинутий інтелект, прогресивний світогляд, ерудиція	
34.	Широкий кругозір	
35.	Знання іноземних мов	
36.	Гнучке, творче мислення, розумова працездатність, кмітливність	
37.	Аналітичний склад розуму, прогностичні здібності, уміння діяти творчо, нешаблонно	
38.	Розвинута уява, інтуїція, здатність до абстрагування, рефлексії	
39.	Сміливість, рішучість, наполегливість, цілеспрямованість, уміння прогнозувати наслідки прийнятих рішень	
40.	Здатність до активності, ініціативності, розпорядливості	
41.	Самостійність	
42.	Здатність організовувати діяльність підлеглих, ставити конкретні завдання, згуртовувати колектив, виявляючи при цьому вимогливість і критичність	
43.	Почуття відповідальності за свої дії і вчинки	
44.	Організованість, зібраність, акуратність у роботі	
45.	Здатність досягати успіху у вирішенні службових справ	
46.	Здатність керувати власною поведінкою у критичних обставинах	
47.	Розвинуті адаптивні властивості нервової системи (сила, врівноваженість, рухливість, чутливість, активність, динамічність, пластичність нервових процесів), що дозволяють на належному рівні зберігати працездатність у стані стомлення, адекватно реагувати на різні події	

Продовження таблиці К.1

1	2	3
48.	Вміння нейтралізувати деформуєчий вплив професії	
49.	Достатній обсяг, швидкість і точність запам'ятовування та сприймання	
50.	Оперативність, чіткість і критичність мислення	
51.	Розвинута пам'ять на зовнішність і поведінку людини	
52.	Здатність вести спостереження одночасно за великою кількістю об'єктів	
53.	Здатність швидко орієнтуватися в новій і незнайомій обстановці, оцінювати ступінь важливості інформації, що надходить	
54.	Стійкість функцій аналізаторів і якостей сприйняття (зорового, слухового, тактильного; форми, розмірів, швидкості, обсягу тощо)	
55.	Перевага зорового каналу сприйняття	
56.	Стійка увага, її хороший розподіл, швидке переключення і великий обсяг	
57.	Здатність виділяти істотні ознаки, помічати незначні зміни в досліджуваному об'єкті	
58.	Висока фізична витривалість, стійкість до фізичної втоми	
59.	Розвинута координація рухів, стійкість до тремору	
60.	Стійкість мовнорухових характеристик до психофізичних навантажень, схильність швидко установлювати комунікативний контакт, чітко та ясно викладати свої думки	
61.	Здатність до різкої зміни виду діяльності	
62.	Здатність використовувати м'язову силу як вибухового, так і статичного характеру	
63.	Володіння прийомами самозахисту і рукопашного бою, навичками стрільби зі штатної зброї	
64.	Вміння бачити декілька можливих шляхів і подумки визначати найефективніший	
65.	Вміння відбирати з великої кількості інформації ту, яка необхідна для вирішення завдання	
66.	Вміння вести бесіду, діалог, аргументувати, доводити свою точку зору	
67.	ЗДАТНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНО ВПЛИВАТИ НА ПІДЛЕГЛИХ У КРИТИЧНИХ ОБСТАВИНАХ, ЗАРЯДЖАТИ ЇХ ЕНЕРГІЄЮ, ОПТИМІЗМОМ, УПЕВНЕНІСТЮ	
68.	Вміння дати об'єктивну оцінку діям підлеглих	
69.	Впевненість в своїх силах, можливостях	
70.	Здатність точно відтворювати точну інформацію в потрібний момент	
71.	Здатність розглянути проблему з декількох різних точок зору	
72.	Здатність брати на себе відповідальність за прийняті рішення та дії	
73.	Здатність логічно викладати свої думки в розгорнутому вигляді	
74.	Вміння давати чіткі, ясні, впевнені формулювання при постановці завдань, доповіді	
75.	Здатність швидко знайти доцільну форму спілкування в залежності від психологічного стану та індивідуальних особливостей співрозмовника	

Продовження таблиці К.1

1	2	3
76.	Здатність приналежувати до себе людей	
77.	Здатність розумно співвідносити особисті та ділові стосунки з оточуючими людьми	
78.	Схильність до розумного та виправданого ризику	
79.	Здатність до активності, ініціативності, розпорядливості	
80.	Здатність відтворювати зоровий образ за словесним описом	
81.	Здатність розглянути проблему в цілому	
82.	Вміння робити висновки із суперечливої інформації	
83.	Вміння визначати характер інформації, необхідної для прийняття рішення	
84.	Емоційна стійкість при прийнятті відповідного рішення	
85.	Здатність об'єктивно оцінювати свої досягнення, сили та можливості	
86.	Вміння узгоджувати свої дії з діями інших осіб	
87.	Здатність до вирішення своїх та чужих проблем	
88.	Здатність помічати незначні зміни в об'єкті спостереження	
89.	Здатність миттєво та точно відтворювати один раз почуте	
90.	Здатність легко запам'ятовувати словесно логічний матеріал	
91.	Точність рухів і здатність до швидкодії в умовах дефіциту часу	
92.	Здатність уникати невдач у професійній діяльності	
93.	Здатність протягом тривалого часу утримувати в пам'яті велику кількість інформації	
94.	Здатність до впізнання факту	
95.	Вміння швидко щось занотувати	
96.	Аргументованість критичного аналізу ситуації	
97.	Здатність охоплювати суть головних взаємозв'язків, притаманних проблемі	
98.	Швидке звикання до нових умов	
99.	Упертість у подоланні виниклих труднощів	
100.	Збереження зібраності тривалий час	
101.	Відсутність дефектів мовлення	
102.	Здатність прогнозування результату подій з урахуванням ймовірності	
103.	Вміння підкорятись та точно виконувати приписи	
104.	Здатність помічати зміни в обстановці, не зосереджуючи свідомо на них увагу	
105.	Здатність мимовільного запам'ятовування матеріалу	
106.	Швидка реакція на неочікувані зорові подразники певними руховими діями	
107.	Здатність тривалий час зберігати стійку увагу, незважаючи на втому та сторонні подразники	
108.	Здатність передавати свої уявлення, емоції або почуття за допомогою жестів, міміки, змін голосу	
109.	Здатність досягати поставленої мети	
110.	Сильний та виразний голос	

Продовження таблиці К.1

1	2	3
111.	Здатність до швидкого розрізнення невеликих відхилень від певної форми	
112.	Здатність чітко й лаконічно формулювати розпорядження, повідомлення	
113.	Стійкість до перевантажень	
114.	Швидкий темп рухових дій	
115.	Швидка й точна рухова реакція на об'єкт, що рухається	
116.	Швидка адаптація до нових умов	
117.	Уміння зберегти працездатність в умовах аварійної ситуації, при дії сильних подразників і в напружених ситуаціях	

7. Назвіть інші якості, які на Вашу думку, відсутні в даному переліку, але є професійно важливими для даної професії та оцініть ступінь їх важливості також за семибальною шкалою:

8. Назвіть Ваш спортивний розряд та вкажіть, наскільки він важливий у вашій професійній діяльності _____

9. Які ще важливі питання на Ваш погляд повинні бути, але не згадано в анкеті? _____

ДЯКУЄМО ЗА ВАШІ ВІДПОВІДІ!

ОПИТУВАЛЬНИК ВИВЧЕННЯ МЕТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

- 1.** Досягнення високих професійних результатів.
 - 1.1. У виконанні трудових завдань
 - 1.2. У профпідготовці
 - 1.3. В освоєнні нових технічних засобів
 - 1.4. В освоєнні нових прийомів і способів праці
- 2.** Досягнення почуття задоволеності.
 - 2.1. Професією
 - 2.2. Процесом і змістом конкретної праці
 - 2.3. Умовами праці
 - 2.4. Організацією праці
 - 2.5. Трудовим колективом
 - 2.6. Власним внеском, результатами
- 3.** Професійне вдосконалювання.
 - 3.1. Придбання нових професійних знань
 - 3.2. Розвиток навичок й умінь
 - 3.3. Підвищення підготовленості до діяльності в екстремальних умовах
 - 3.4. Зниження небезпеки за рахунок кращої підготовленості й поінформованості
- 4.** Досягнення професійного (кар'єрного) росту.
 - 4.1. Переведення на більш цікаву й престижну роботу
 - 4.2. Заняття вищестоящої посади
 - 4.3. Придбання нових повноважень й обов'язків
 - 4.4. Розширення, шляхом кар'єрного росту своїх знань, кругозору в обраній професії, робітничому середовищі, про місце професії в навколишньому світі (підвищення кваліфікації)
- 5.** Забезпечення безпеки й збереження фізичного, психічного здоров'я.
 - 5.1. Уникання небезпечних, шкідливих впливів, складних ситуацій, надмірних навантажень
- 6.** Досягнення високого соціального статусу, його подальше підвищення.
 - 6.1. Досягнення поваги як фахівця, визнання професійних заслуг
 - 6.2. Повага як особистості, гарного товариша й співробітника
- 7.** Встановлення й зміцнення особистих контактів, дружніх відносин.
- 8.** Вхідження до складу неформальних груп за віковими, професійними й іншими інтересами.
 - 8.1. Приналежність до кола близьких за духом і інтересами людей
 - 8.2. Причетність до екстремальної, "героїчної" професії
- 9.** Досягнення матеріальних благ.
 - 9.1. Для задоволення власних біологічних потреб (у їжі, одязі, житлі)
 - 9.2. Для забезпечення родини

- 9.3. Для організації сімейного відпочинку
- 9.4. Для великих придбань (предметів розкоші, дачі, автомобіля)
- 9.5. Забезпечення навчання дітей
- 9.6. Для накопичень, рахунку в банку
- 9.7. Як показника соціального статусу
- 10.** Досягнення результатів у самопізнанні (своїх можливостей, схильностей, інтересів, бажань, свого професійного статусу й рівня кваліфікації).
- 11.** Ідентифікація (порівняння, співвіднесення себе) з іншою, значимою людиною й бажання бути подібним йому.
- 12.** Особистісне самовдосконалення
 - 12.1. Розвиток професійних, психологічних і фізичних якостей
 - 12.2. Підвищення стійкості до впливу дії екстремальних факторів діяльності
- 13.** Самореалізація (самовираження, твердження й відстоювання особистих цілей, подань, установок і т.ін.)
- 14.** Пошук "гострих відчуттів".
- 15.** Прояв творчих здібностей.
- 16.** Уникання небажаних подій.
 - 16.1. Санкцій (покарання)
 - 16.2. Несприятливих і небезпечних ситуацій
 - 16.3. Емоційних переживань

Таблиця М.1 – Факторна структура професійно важливих якостей фахівців ГПРЗ

Rotated Component Matrix(a)										
	Component									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Вміти окомірно визначати відстані, кути, розміри	,470	,111								,207
Цілеспрямованість	,092	,589					,285			
Екстремальна професійна компетентність, тобто здатність діяти в умовах, що раптово ускладнилися		,483							,228	
Професійна спостережливість	,896							,591		
Вміти помічати незначні зміни в досліджуваному явищі природного середовища	,489							,108		
Здатність тривалий час зберігати стійку увагу, незважаючи на втому та сторонні подразники	,458								,110	
Здатність швидко переключати увагу з одного виду діяльності на інший	,490					,351				
Уміння розподіляти увагу при виконанні декількох функцій, завдань в умовах дефіциту часу	,990						,555			
Здатність керувати власною поведінкою у критичних обставинах			,366							,184
Неконфліктність				,481	,455					
Здатність до сміливих, рішучих, ініціативних дій		,421								
Врівноваженість та самовладання в умовах загрози особистій безпеці		,866								,833
Висока стресостійкість		,371						,349		
Схильність до розумного і виправданого професійного ризику		,428								
Здатність приймати правильні рішення при нестачі необхідної інформації або відсутності часу на її осмислення	,212				,119					

Продовження таблиці М.1

Уміння вибирати з великого обсягу інформації ту, яка необхідна для вирішення завдання	,646							,083		
Аналітичний склад розуму, прогностичні здібності	,771						,347			
Високий рівень емпатії				,499						
Виконання завдань в обмеженому просторі			,489			,231				
Стійкість до монотонії			,811				,300			,124
Швидкість виконання основних операцій			,921							
Добра координація рухів			,271				,094			
Зорово-моторна координація			,389							
Емоційно-вольова стійкість		,810					,567			
Відповідальність		,587							,341	
Самоконтроль		,560			,089					
Низький рівень тривожності		,397			,119					
Зібраність		,451					,271			
Вміння чітко та логічно викладати свої думки				,735						
Здатність швидко встановлювати контакти з новими людьми	,228			,810						,472
Вміння узгоджувати свої дії з діями інших людей				,619						
Здатність до впливу на людей				,456						
Самовладання при конфліктах		,952								
Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.										
a Rotation converged in 38 iterations.										

Наукове видання

Лебедева Світлана Юріївна
Оніщенко Наталія Вікторівна
Овсяннікова Яніна Олександрівна
Олійников Олексій Анатолійович
Поляков Ігор Олександрович
Тімченко Володимир Олександрович
Тітаренко Діана Сергіївна
Христенко Віталій Євгенович

**ПРОФЕСІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ РЯТУВАЛЬНИКІВ
ГІРСЬКИХ ПОШУКОВО-РЯТУВАЛЬНИХ ЗАГОНІВ МНС УКРАЇНИ**

Монографія

Підписано до друку 29.02.12 . Формат 60x84/16.
Папір 80 г/м². Друк ризограф. Ум.друк. арк. 10,0.
Тираж 300 прим. Вид. № 100/12. Зам.№ 562/12. Зам.№ 185. Обл.вид арк. 7,2 .

Відділення редакційно-видавничої діяльності
Національного університету цивільного захисту України
61023, м. Харків, вул. Чернишевська, 94

КП "Міська друкарня", 61002, Харків, вул. Артема, 44

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення
України про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції,
№ 3613 серія ДК від 29.10.2009.

